

ВУС'ЭТ ЭФЭНДИЈЕВ
ШАЪВАР ДЭМИРГАЈАЈЕВ

*Көркәмли алим, педагог, мұәл-
лимимиз Әбдүрәһим һаһызадәһин
әзиз һатирәсинә һәср едирик.*

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ШӘҺӘРЛӘРИНИН ИНКИШАФЫНЫН
ҶОҒРАФИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Бакы—1995

91(414.1)

№ 292

Рә'јчиләр: *Чоғрафија елмләри доктору, профессор*
Мүсејиб Мүсејибов,
игтисад елмләри намизәди, досент
Тапдыг Нәсәнов.

Елми вә игтисас редактору: **Азәрбајҹан**
Елмләр Академијасынын академики Асәф Надиров.

Китаб муәллифләрин вәсәнти һесабына нәшр олунар.

Ә 95 **Әфәндијев В., Дәмирҹајев Ш.**
Азәрбајҹан Республикасы шәһәрләринин ин-
кишафынын чоғрафи мәсәләләри. Бақы,
«Ничат» нәшријаты, 1995, 176 сәһ.

Китабда шәһәрләримизин, шәһәр тиили гәсәбәләримизин тарихи-чоғрафи вә социал-игтисади инкишаф мәрһәләләри, шәһәрләрин демографик вәзијјәти, вәһид системин формалаш-масы, инкишафы вә тәнзим едилмәси кими актуал проблемләр әкс етдириләр.

Монографија елми ишчиләр мәктәбләрин профессор-муәл-лим һеј'әти, тәләбәләри, һәмчинки кениш охучу күтәси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Азәрбајҹан Журналистләр Бирлијинин
(С) «Ничат» нәшријаты

ISBN—5-86110-070-9

033

Bakı Dövlət Universiteti
ELMI KİTAPXANA

КИРИШ

Мүасир дөврдә чәмијјәтимиздә кедән көклү дәји-шикликләр республикамызын шәһәрләринин инкишафына өз тә'сирини көстәрмәјә билмәз. Белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Азәрбајчанын шәһәрләри өз инкишафында јени мәрһәләјә кечир, бу исә өз нөвбәсиндә ону бир сыра проблемләрлә гаршылашдыр.

Азәрбајчанын шәһәрләри чохдан республиканын һәјатында мүһүм рол ојнајыр. Республика әразисиндә шәһәр типли јайнајыш мәнтәгәләринин јаранмасы гәдим заманлардан башлајараг мүрәккәб тарихи дөврләр кечмишдир. Буна көрә тәбиидир ки, һәр бир социал-игтисади гурулуш шәһәрләрин инкишафына өз тә'сирини көстәрмишдир. Һәр бир тарихи дөврдә шәһәр һәјат тәрзинин тәшәккүлү, јүксәлмәси вә тәнәззүлү просесләри баш вермиш вә бунун үчүн конкрет игтисади-сијаси зәмин јаранмышдыр.

Азәрбајчан шәһәрләринин инкишафы да, онун тәбиивә социал-игтисади имканларына архаланан өзүнә мәнсулуға маликдир. Мәсәлән, тәбиивә социал-игтисади амилләрдән асылы олараг мәһз республика үчүн сәчијјәви олан тәсәррүфат саһәләри вә онлара ујғун мәскунлашма системи формалашмышдыр.

Мөвчуд ичтимай-сијаси, игтисади вә һәрби дурум үзүндән республиканын шәһәрләриндә (хүсусилә Бақыда) кәркин демографик вәзијјәт јаранмышдыр. Бу вәзијјәти тәнзимләмәк үчүн дәвләт сәвијјәсиндә әсаслы тәдбирләр көрүлмәси зәрурәти мејдана кәлир.

Республиканын вәһид шәһәрләр системинин өзәјини

вə бүтүн məскунлашма системинин «онурға сүтунуну» тəшкил едэн Бакы, Сумгајыт, Кəнчə, Əлибајрамлы вə Минкəчевир шəһэрлəриндə сон онилликлəрдə хусусилə ахырынчы бир нечə илдə еколожи вəзирјəт чидди кəркинлəшмишдир. Бу кəркинлији арадан галдырмаг, шəһэрлəрин нормал фəалијјəтини тəмин етмэк бүтүн республиканын сағлам мүнитə кечмəсини тəмин етмэк дэмəкдир.

Конкрет тарихи-сирјаси, социал-игтисади вə демографик шəраитдэн асылы олараг республика эразисинин мүнхəлиф əјалəтлəri инкишафларына кərə бир-бириндэн хєли фəрглэнмиш вə һал-һазырда да фəрглэнмэкдəдирлэр. Бу фəрглэр вə əјалəтлəрин инкишафы хусусирјəтлəri Азэрбајчанда рекионал шəһэрлəрин јаранмасына сəбəб олмушдур

Үмумдүнјəви просес олан мұасир урбанизасирја просесинин эн мүнүм характер хусусирјəтлəриндэн бири јени мəскунлашма формасы олан шəһэр агломерасирјаларынын јаранмасы вə инкишафыдыр. Бу бахымдан республикада формалашмыш Бакы вə формалашмагда олан Кəнчə шəһэр агломерасирјаларынын өјрəнилмəsi эн актуал проблем кими ортаја чыхыр.

Азэрбајчанын шəһэр мəскəнлəринин мұасир шəбəkəсиндə кичик шəһэрлэр чохсирјлыгы илə үстүнлүк тəшкил етсə дə бир сыра сəбəблəрдэн онларын инкишафы проблемə чеврилмишдир. Бу проблемин һəллиндə кичик шəһэрлəрин игтисади инкишафы истигамəтлəрини мұəјјəнлəшдирмэк, илк нөвбəдə мөвчуд вə потенциал имканлары нəзэрə алмагла, онларын перспективлик сəбирјјəсини вə зəрурəтини мұəјјəн етмэк лəзимдыр.

Республиканын орта шəһэрлəri даһа əлверишли нəгилјјат-чоғрафи мөвјəјјнə, истегһсал инфраструктура малик олдуғларына кərə, онларын перспектив инкишафы проблем доғурмур. Орта шəһэрлəрин аһанглар

инкишафы бөјүк шәһәрләрин тәнзимләнмәсиндә мүстәс-
на рол ојнамалыдырлар.

Бөјүк шәһәрләрдән Бақы, Сумгајыт вә Кәнчәнин ин-
кишафы вә сүр'әтлә бөјүмәсиниң тәнзимләнмәси бүтүн
мәскунлашма системинин идарә олунмасынын ән мүһүм
вә мүрәккәб вәзифәләриндән сајылыр. Бөјүк шәһәрлә-
рин көзләнилмәз сүр'әтлә инкишафы бир тәрәфдән
онларда топланмыш изафи әмәк еһтијатларындан, ди-
кәр тәрәфдән бөјүк тәсәррүфат потенциалындан даһа
сәмәрәли истифадә етмәклә бағлы проблемләрин һәл-
лини гаршыја гөјүр.

Азәрбајҗан шәһәрләринин јухарыда гејд едилән вә
едилмәјән проблемләри бу вә ја диҗәр дәрәчәдә мөвҗуд
елми әдәбијјатда вә һәмчинин популјар китабчаларда
өз әксини тапмышдыр. Лакин республика шәһәрләри-
нин комплекс моґрафи инкишаф мәсәләләри бүтөвлүкдә
күлл һалында тәдгиг олунуб нәшр едилмәмишдир. Оху-
чулара тәгдим олунан бу китаб бу бахымдан мүәллиф-
ләрин чохиллик ахтарышларынын нәтиҗәси олмағ е'ти-
барилә јаранмыш бошлуғу долдурур вә шәһрләр һаґ-
гында кениш мә'лумат верир. Китаб һәм елми иҗтимаиј-
јәт, һәм али мәктәб тәләбәләри, һәмчинин дә кениш оху-
чу күтләси үчүн чох фајдалы ола биләр.

ӨН СӨЗ

Бүтүн һалларда шәһәрләрин јаранмасы сoсиал-игтисади инкишафын лабүд нәтичәсидирсә, бунунла белә олар һәр бир өлкәнин сонракы һәртәрәfli даһа јүксәк тәрәггисинин тәмин олунмасынын һәлледици амилләриндән бирини тәшkil едир. Азәрбајҗанын ики әсрдән бәри кечдији инкишаф јолу шәһәрләрин инкишафынын бу үмуми мејлини тамамилә тәсдигләјир. Азәрбајҗанын вахтилә чохла вә мәшһур шәһәрләриндән кечән әсрин әввәлиндә Русија империјасы тәрәфиндән ишғалы әрәфәсиндә рәсми гәбил олунан чәмиси јалһыз 5 шәһәринин ады чәкилир. Бүтүн XIX әсрдә өлкәнин чох кеч шәһәр јаранмышдыр. Әксәријјәтлә кичик олан бу шәһәрләрин исә башлыча функцијалары мәмләкәтин идарә олунмасы мәгсәдләринә хидмәт етмәк иди. XIX әсрин ахырларындан XX әсрин орталарына гәдәр Азәрбајҗанда чох сүр'әтлә вә бөјүк мигјасда инкишаф едән нефт сәнајеси онун игтисадијатынын үмуми дирчәлмәсинә, сoсиал-мәдәни һәјатынын бүтүн саһәләринин тәрәггисинә мүсбәт тә'сир кәстәрсә дә өлкәдә бу истигамәтдә кедән проселәрин там әһатәли олмасы үзүндән јени шәһәрләрин мејдана кәлмәсиндә елә бир чидди дөнүш баш вермәди. Бизим әсрин әввәлиндән 1920-чи илә гәдәр бурада чәмиси 4, сонракы 20 илдә исә (1920-1940-чы илләр) 9 јени шәһәр јаранды. Бу дөвр Азәрбајҗан халг тәсәррүфатынын бир тәрәfli инкишафы нәтичәсиндә шәһәрләрин инкишафында чох гејри-нормал бир мејл—әһалинин әсасән бир

шәһәрдә топланмасы просеси баш верирди. 1939-чу илин эһалинин сijaһыja алынмасына көрә тәкчә Бакы шәһәриндә Азәрбајчанын галан 24 шәһәриндә jашајан бүтүн эһалидән 2 дәфәдән чох эһали чәмләшмишди, онун пајына республика шәһәр эһалисинин 70 фаизә гәдәри дүшүрдү. Бу да шүбһәсиз республиканын социал-игтисади һәјатынын бүтүн саһәләринә өз мәнфи тәсирини кәстәрирди. Ахы, бу бир һәгигәтдир ки, мәһсулдар гүввәләрин јүксәк инкишафы һәлә өлкә дахилиндә сәмәрәли шәһәрләр системинин јаранмасы үчүн һеч дә кифәјәт дејилдир. Бу просес о заман өзүнүн јүксәк нәтичәләрини верә биләр ки, мәһсулдар гүввәләрин һәм комплекс инкишафы, һәм дә өлкә эразисинин бүтүн һиссәләринин бу үмуми социал-игтисади јүксәлиш просесинә чәлб едилмәси һәјата кечирилсин.

Икинчи дүнја муһарибәсиндән сонра Азәрбајчанда мәһз белә инкишаф баш верди, дүздүр бу просес әвәләр анчаг бир гәдәр зәиф, сонралар исә, хүсусән 70-80-чы илләрдә чох бөјүк вүс'әтлә һәјата кечди. Мәһсулдар гүввәләрин вә шәһәрләрин зәрури гаршылыгыла әлагәдә инкишаф принципи бу просесдә республиканын тимсалында чох ајдын шәкилдә өзүнү кәстәрмишдир. Һәмин әрәфәдә республикамыза мөвчуд олан 25 шәһәрин сырасына 1941-1960-чы илләрдә даһа 18 шәһәр, 1961-1980-чы илләрдә исә 22 јени шәһәр әлавә олунду. Республикамызда чохлу јени шәһәрләр мејдана кәлди, ејни заманда онларын бәзиләри бөјүклүјүнә көрә, даһа ири шәһәрләр сәвијјесинә јүксәлә билдиләр. Эһалинин сајына көрә шәһәрләрин орта һәчми (Бакы шәһәрини нәзәрә алмадан) 1926-чы илдәки 10 мин нәфәрдән 1991-чи илдә 27 мин нәфәрә галхды. Нәтичәдә аз вахт ичәрисиндә Бакы шәһәринин эһалиси Азәрбајчанын бүтүн шәһәрләрин эһалисинин хүсуси чәкисинин 48 фаизинә гәдәр енди. Республика эразисинин бүтүн һиссәләриндә кениш шәһәрләр системинин јаранмасы онун игтисади вә соци-

ал һәҗатынын бүтүн саһәләриндә инди чох әнәмли уғурлар газанмасында әһәмијјәтли рол ојнајыр. Нәзәрә алмазлазымдыр ки, инди республика әһалисинин һәр 1000 нәфәриндән 537-и (әһалинин 1897-чи илдәки ил сијаһыја алынмасында бу кәстәричи 170-ә бәрәбәр иди) шәһәрләрдә јашајыр. Она кәрә дә чағдаш зәманәмиздә шәһәрләрин һәр бир өлкәнин һәртәрәфли тәрәггисиндә мүһүм амилә чеврилмәси онларын инкишафында баш верән просесләрин характер вә хүсусијјәтләрини дәриндән өјрәнмәк вә дүзкүн тәнзим етмәк мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Кениш охучу күтләләринә тәгдим олуан бу китаб. Азәрбајҗанда шәһәрләрин игтисади вә сәсиал-чоғрафи сәпкидә проблемләрини әһатәли шәкилдә тәдгиг едилмәсиндә илк тәшәббүсдүр. Китабда Азәрбајҗан шәһәрләринин инкишафыны шәртләндирән тәбии вә сәсиал-игтисади зәмин әтрафлы шәрһ едилир, шәһәрләрин мүхтәлиф тарихи инкишаф дөврләрдә мејдана кәлмәси вә функцијалары барәдә мүфәссәл мәлумат верилир. Азәрбајҗан шәһәрләринин мүасир проблемләринин өјрәнилмәси хүсусилә зәруридир. Һәр шејдән әввәл өлкәнин ајры-ајры бөлмәләри арасында игтисади вә сәсиал инкишафын үмуми сәвијјәсинә кәрә јаранмыш фәргләрин бир чох сәбәбләри бә’зән онун бу вә ја диқәр шәһәрләринин өз функционал фәәлијјәтини ифадә етмәк имканларыны сүн’и јолларла мәһдудлашдырылмасында мејдана кәлир. Ваһид әрази мәскунлашма системинин тәшәккүлүнүн апарычы вәсиләсини тәшкил едән мәһәлли мәдәни-игтисади мәркәзләр ролуну ојнајан бир сыра шәһәрләрин тәләб олуан сәвијјәдә инкишаф етмәси буна әјани мисалдыр. Бу шәраитдә бундан сонра хүсусән базар игтисадијјаты мүнәсибәтләринә кечдијимиз дөврдә өлкәнин сәсиал-игтисади инкишафынын һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафы наминә шәһәрләрин инкишафында дөв-

лэт тэнзимләмәсинин биринчи дәрәчәли әһәмијјәти вардыр. Бу бахымдан мүәллифләрин шәһәрсалма проблемләринә тәнгиди јанашмалары тәгдирә лајигдир.

Бүтүн бу вә гејд олунмајан чохлу башга проблемләрин һәллиндә шәһәрләр һаггында мütәхәссисләрин, тәсәрруфатчыларын биликләринин артырылмасында бу китабын ролу бөјүк ола биләр. О, һәмчинин али мәктәб тәләбәләринин дәрс вәсаити кими дә чох хејирлидир.

Академик Асәф Надиров

І Ф Ә С И Л

АЗƏРБАЙҶАН РЕСПУБЛИКАСЫ ШƏҺƏРЛƏРИНИН ЧОҒРАФИ ИНКИШАФ ИМКАНЛАРЫ ВƏ ƏСАС ИНКИШАФ МƏРҲƏЛƏЛƏРИ

I. Тəбии имканлар

Халг тəсəррүфатынын əрази структурунун тəркиб һиссəsi олан мəскунлашма өз инкишафында даим социал вə тəбии мүнһитин мүəјјөн тə'сирлəринə мə'руз галыр.

Тəбии мүнһит јерли физики-чоғрафи хүсусијјəтлəрдən (дағ силсилəлəri илə дағарасы чөкəкликлəрин бир-бирини əвəз етмəsi, кениш дүзənликлəр, гуру иглим, грунт суларынын јер сəтһинə јахынлығы вə. с.) јаша-јыш мəнтəгəлəri салмағ үчүн јер сечмəјə, онларын планлашдырылмасына, санитар-кикијена шəраитинə вə абадлығына кəскин тə'сир кəстəрир. Тəбии шəраитин мүрəккəблији республиканын ајры-ајры əразилəринин мəнимсəнилмəсини вə мəскунлашмасыны чəтинлəшдирир. Һазырда мəһсулдар гүввəлəрин инкишафына тəбии амиллəрин тə'сиринин үмүмən зəифлəмəsi мəјллəринин азалмасына бахмајарағ, ајры-ајры өлкəлəрин игтисади вə тəбии инкишаф потенциаллары арасында нəзэрə чарпа-чағ фəрглəр галмагдадыр.

Харичи мүнһитин шəһəр мəскунлашмасына да мүəјјөн тə'сири вардыр. Бу тə'сирин нечə олмасыны өјрəнмəк үчүн, биринчи нөвбəдə башлыча амиллəри, онларын па-

раметрләрини, оптималлыгыны, һабелә алтернатив әкс, тә'сир юлларынны мүүжән етмәк ләзымдыр.

Бизим фикримизчә биринчи нөвбәдә әразинин физики-чағрафи шәраитинә вә онун тәбии ресурс потенсиалына диггәт јетирилмәлидир. Физики-чоғрафи элементләрән мәскунлашмаја ән чох тә'сир кәстәрән релјеф, кеофизики, гидрокеоложи вә гидроложии шәраит, иглим вә микроиглимдир. Конкрет рекионал шәраитдән асылы олараг бу элементләрин тә'сири мұхтәлиф олур, әксәр һалларда исә тә'сир комплекс характер дашыјыр.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, бә'зи мүүллифләрин өтәри гејдләринә бахмајараг тәбии амилләрин мәскунлашма системинә тә'сиринә хусуси тәдгигатлар һәср олунмамышдыр. Бизчә бу узун мүддәт бизим чоғрафија елминдә антропочоғрафи бахышларын ифрат тәнгиди илә әлагәдар олмушдур. Лакин тәчрүбә кәстәрир ки, тәбии шәраитин социал-игтисади системләрә олан бирбаша тә'сирини инкар етмәк сәдәләвлүкдүр. Бу мәсәлә шәһәр салмада да чох актуалдыр. Лакин белә тә'сирләрә ваһид бахышларын олмамасы гаршыја гојулан мәсәләләрин һәллини чәтинләшдирир.

Азәрбајчан Республикасы дахилиндә мәскунлашманын формалашмасына вә инкишафына релјеф вә релјеф формалары даһа чох тә'сир едир. Дағлыг релјеф вә су һөвзәләри ајры-ајры рекионларда тикинти саһәләрини мәһдудлашдырыр вә ону мүүжән бир истигамәтдә апармаға сөвг едир. Мәсәлән, Бақы, Сумгајыт вә Ләнкәран шәһәрләринин дәнизсаһили мөвгеји вә микро-релјефи, мә'дән сәнајеси мәркәзләринин (Дашкәсән ш. вә Дашкәсән рајонунун шәһәр типли гәсәбәләри, Парагачај гәсәбәси вә с.) шәһәрләрин әразишә кенишләнмәсини мәһдудлашдырыр, онларын биртәрәфли узанмасына вә бунула әлагәдар шәһәрдахили коммуникасијалар шәбәкәсинин дә узанмасына сәбәб олур, шәһәрләрин ајры-ајры рајонлары арасында әлагәни чәтинләшдирир, тикинтини баһалашдырыр вә с.

Азербайжанын Шәки, Ордубад, Шуша, Кәлбәчәр, Лерик, Шамахи, Гәбәлә, Лачын кими шәһәрләри Шаһбуз, Истису вә Лаһыч шәһәртипли гәсәбәләринин планлашдырма структуруна вә тикинтинин характеринә јерли кеоморфоложи шәраит әһәмијјәтли дәрәчәдә тәсир кәстәрмишдир.

Релјеф вә мејлликдән асылы олараг шәһәрсалма ишләри 70%-ә гәдәр баһалашыр. Релјеф вә әразинин мүтләг јүксәклији шәһәр јашајыш мәнтәгәләринин јерләшмәсинә, хусусән онларын бөјүклүјүнә бөјүк тәсир кәстәрир. Дүзәнлик рекионларда бир гәјдә олараг әһалинин сыхлығы вә шәһәрләрин бөјүклүјү дағлыг рајонлара нисбәтән даһа артыгдыр.

Мәлүмдур ки, Азербайжанын дағлыг рајонлары, хусусән Кичик Гафгаз вә Дағлыг Ширванын Шамахи илә Лаһыч арасындакы һиссәси өлкәнин ән сәјсмик рајонларындан биридир. Сәјсмик шәраит шәһәрләрдә шәһәрсалма ишләринә, капитал гојулушуна кәскин тәсир едир. Белә шәһәрләрдә јашајыш евләринин, сәнаје вә диқәр бина вә гургуларын тикинтиси заманы антисәјсмик хәрчләр хејли артыр. Белә ки, кәстәрилән зоналарын 7-9 баллыг зәлзәлә зонасында олмасыны нәзәрә алсаг, әсаслы тикинтинин баһалашмасы сәјсмиклик амининә кәрә 4 фаиздән 20 фаизә гәдәр тәшкил едир. Дөври олараг баш верән дағдычы зәлзәләләр шәһәр вә кәндләрә бөјүк мадди зијан кәтирир. Тәкчә өз чохәсрлик тарихи әрзиндә Шамахи шәһәринин дөфәләрлә дағылмасыны вә диқчәлдилмәсини јада салмаг кифәјәтдир. Бөјүк мејллијә малик (3°-дән 5°-ә гәдәр вә даһа артыг) кәскин парчаланмыш дағлыг рајонларда сәнаје тикинтиси вә шәһәрсалма ишләри бәзән демәк олар ки, мүмкүн олмур. Тәбии амилләрин комплекс тәсири хусусән раһат тикинти мејданчалары тапмағын чәтинлији үзүндән республиканын дағлыг рајонларында шәһәр мәскунлашмасы үчүн ән әлвәришли шәраит республиканын дүзәнлик вә дағәтәји рајонларындадыр. Она кәрә дә

республиканын шәһәрсалма мәскәнләринин бөјүк эк-сәријјәти мәһз бу рајонларда јерләшир.

Дағлыг рајонларда релјеф вә јерин мејллији шәһәр тәсәррүфатынын тәшкилине хејли дәрәчәдә мәнфи тә-сир кәстәрир. Бир сыра шәһәр мәскәнләринин бә'зи һис-сәләриндә мејл бучаглары вә һипсометрик јүксәклик-ләр нәзәрә чарпачаг кәмијјәтләрә маликдир. Белә шәра-итдә ајры-ајры квартаалларын су тәһһизаты, газлашмасы, електрикләшмәси, телефонлашмасы абадлығы хејли мөһ-дудлашыр. Бүтүн бунлар шәһәр тикинтисини баһалаш-дырыр, селитеб саһәләрин өлчүләрини кичилдир вә дағ-лыг мәнтәгәләри даһа јығчам вәзијјәтә салыр. Әкәр дағ-лыг вә дүзәнлик әразиләрдә салынмыш шәһәрләрин тут-дуғу әразиләрин саһәсини мүгајисә етсәк ајдын олар ки, биринчиләрин тутдуғу саһә ејни сәјда әһали олдуғда белә икинчидән хејли аздыр.

Күр-Араз овлағы даһилиндә (хүсусән дәниз сәвијјә-синдән ашағы зоналарда) релјефин мәнфи тә'сири баш-га чүр тәзаһүр едир. Мәсәлән, мејл бучагларынын сон дәрәчәдә кичик олмасы бә'зи шәһәрләрдә (Зәрдаб, Уچار, Имишли, Күрдәмир, Саатлы, Агдаш вә с.) канализаси-ја тикилмәсини вә чиркаб суларынын ахыдылмасыны чә-тинләшдирир ки, бу да санитар-кикијена шәраитинин писләшмәсинә, лејсан вә күчлү јағышлар заманы ајры-ајры јашајыш мөһәлләләринин су басмасына кәтириб чыхарыр.

Јер сәтһинин дүзән олмасы һәмчинин торпаг еһтијат-ларындан тикинти алтында исрафсыз истифадә олунма-сына шәраит јарадыр. Мәсәлән, бә'зи шәһәрләрин әра-зиләринин көртәбий бөјүмәси нәтичәсиндә хејли торпаг саһәси мәсрәфсиз сәрф олунмушдур. Биринчиси сүр'әт-лә бөјүјән шәһәрләр онсуз да әтрафларында олан мүн-бит торпаг саһәләрини кәнд тәсәррүфаты дөвријјәсиндән чыхарырлар, һалбуки бу торпаглар елә һәммин шәһәрлә-рин өзләринин әһалисини кәнд тәсәррүфаты мөһсулла-

ры илэ тэ'мин едирдилэр. Нэлэ 60-чы иллэрэ гэдэр Хырдалан гэсэбэси этрафындакы мүнбит бош торпагларда јерлэшэн тэсэррүфатлар Бакы шәһеринин тэрэвэзэ олан еhtiјачынын хејли һиссәсини едәјирди. Назырда һәмин бош саһәләр шәһәр тикинтиләри алтындадыр. Ејни вәзијјет Сумгајыт вә Кәнчә шәһәри үчүн дә характе-рикдир.

Белә ки, Сумгајыт шәһәри Чорат гэсэбәсинә доғру тикилэ-тикилэ Хәзәр дәнизи саһили бојунча, һабелә Чејранбатан вә Сарај этрафындакы гijмәтли торпаглары тәдричән удмагда давам едир. Бундан әлавә Бакы шәһәринин низамсыз инкишафы вахтилә јерли әмәк еhtiјатларыны нәзәрә алмадан шәһәрдә хејли мигдар әмәк тутумлу сәнаје мүүссисәләринин тикилмәси, јени иш јерләринә чәлб олунан адамларын исә мәнзиллә тә'мин олунмамасы шәһәр кәнарларында ганунсуз тикилмиш вә бөјүк эразиләр тутан бир нечә «хуторларын» «кәчәгондуларын» јаранмасына сәбәб олмушдур. Беләләринин олмасы вә узун мүддәт азмәртәбәли евләр тикмәк тәчрүбәсинин давам етдирилмәси үзүндән Бакы вә Сумгајыт шәһәрләри эразичә арзуолунмаз дәрәчәдә бөјүмүш вә әлавә проблемләр јаратмышдыр. Икинчиси кәнд тәсэррүфаты вә диқәр мөгсәдләр үчүн нәзәрдә тутулан торпаг саһәләринин тутулмасы шәһәр агломерасијасы әһалисинин узунмүддәтли истифадәсини позур вә ғыса мүддәтли истираһәт зоналарынын һүдудларыны хејли мәһдудлашдыр.

Шәһәр јашајыш мәнтәгәләринин инкишафына вә фәәлијјәтинә иглим амили дә мүүјјән тә'сир кәстәрир. Азәрбајҗан Республикасы эразисиндә иглим шәраитинин шәһәрсалма вә әһалинин һәјаты үчүн чох әлверишли олмасына бахмајараг бә'зи амилләрин (сәth өртүјү, күнәш радиасијасы, атмосфер сиркулјасијасы вә с.) мүрәккәб гаршылыгы әлагәси чохлу иглим типләринин—Күр-Араз овалығында јарымсәһра вә гуру чөл иглиминдән тутмуш

јүксәк дағлыгда (2800-3000 м-дән јухары) дағ тундра иглиминин јаранмасына сәбәб олмушдур. Јај вә ғыш температурунун, рүтүбәтин, бухарланманын, һаванын рүтүбәтләнмәсинин вә с. иглим елементләринин пайланмасындакы хејли әрази фәргләри шәһәр әһалисинин һәјатына вә тәсәррүфат фәалијјәтинә нәзәрәчарпачаг тәсир кәстәрир. Иглим амили республика әһалисинин 85%-нин јашадығы вә әразисинин 60%-нин тәшкил етдији арид рајонларда өзүнү даһа габарыг кәстәрир: Салјан, Нефтчала, Јевлах, Минкәчевир кими сәнәје мәркәзләриндә, һабелә рајон мәркәзи олан Зәрдаб, Күрдәмир, Учар, Имишли, Сабирабад, Саатлы вә диқәр шәһәрләрдә һаванын орта иллик температуру $14,5^{\circ}$ С-дән артыгдыр. Бақы, Әлибајрамлы вә Бәрдә 14° , Сумгајыт, Наф-талан вә Кәнчәдә $13,6^{\circ}$, Шәкидә 14° дән артыгдыр. Кәстәрилән шәһәрләрдә јај ајларынын температуру даһа јүксәкдир. Белә јүксәк термик шәраит тикинтини, сәнәје мүәссисәләринин истисмарыны вә әһалинин мәишәтинин һәммин шәраитә ујғунлашдырмағы тәләб едир. Ахы јүксәк температур шәраитиндә инсанларын әмәк фәаллығы азалыр вә һәјат шәраити хејли писләшир.

Азәрбајчанын арид зоналарында (хүсусән республика әразисинин 31,7%-ни тәшкил едән Күр-Араз овалығында) һәллиний нормал һәјат фәалијјәти просесини тәмин етмәк иглимин мелниорасијасыны вә әразинин микроиглиминин јакшылашдырылмасыны тәләб едир. Исти дөврдә күнәш радиасијасынын тәсири нәтичәсиндә күчә өртүкләринин вә биһаларын диварларынын һәдсиз ғыздығы, ғызмыш һаванын һәрәкәтсиз галдығы заман әтраф мүһитин шәраити дискомфорт олур. Она кәрә дә белә шәраити јакхылашдырмаг үчүн шәһәр мәскәнләри әтрафында јашыл золағлар салмаг, јашајыш мәнәлләләрини јашыллашдырмаг, канал вә архларын бојунча мешә золағлары салмаг, јашајыш мәнәтәгәләринин өзләринин структуруну јакшылашдырмаг лазымдыр. Она

көрә дә жалныз даг районларындакы бир нечә шәһәр мәскәнләри истисна олмагла јердә галаң бүтүн мәнтәгәләрин санитар-кикијена шәраитиндән асылы олараг мәнзилләрдә, ичтимаи биналарда, сәнаје мүәссисәләриндә вә диқкәр иш јерләриндә һава сәринләшдирилмәли, ғышда исә һәр јердә ғыздырылмалыдыр. Температур режиминдән асылы олараг ғыздырма мөвсүмүнүн башланмасы тарихи мүхтәлифдир. Дүздүр сон заманлар республикада мәишәт кондиционерләринин истеһсалы илә әлағәдар олараг биналарда һаванын сојудулмасы мәсәләси дәмәк олар ки, һәлл әдилмишдир, лакин бу просес чохла електрик енержиси сәрф едир. Америка алимләринин фикринчә мәһз һаванын сојудулмасы вә ирригасијанын мүввәффәғијәтләри Калифорнија штатынын ғызмар арид зоналарынын мәскунлашмасында, игтисадијатын тез вә сабит инкишафында, әһалинин артмасында бөјүк рол ојнамышдыр. Бу фикирләр бизим республикамызнын арид районлары үчүн дә мүәјјән дәрәчәдә сәчијәвидир.

Иглим амили мәнзил фондунун сахланмасына, мүәссисәләрин истисмарына, истеһсал просесләринин дәјәринә чох тәсир едир. Демәли, шәһәрсалма, сәнаје мүәссисәләри тикинтисинин планлашдырылмасы вә инкишафы заманы иглим амилинин тәсирини мүәјјәнләшдирмәк үчүн игтисади-чоғрафи тәдғигатлар апармаға диггәт јетирмәк лазымдыр. Лакин тәчрүбәдә, иглим шәраитинин спесификлији әсасән ајры-ајры експериментал характерли лајиһәләрин ишләнмәсиндә нәзәрә алыныр. Шәһәр вә гәсәбәләрин әксәријјәти үчүн исә һәлә ки, ән чоһ онларын тәбии иглим шәраитинә ујғун кәлмәјән гәрарлар гәбул едилир. Бу мәсәләнин һәлли јашајыш мәнтәгәләринин планлашдырылмасы вә тикилмәси саһәсиндә чалышан архитекторларын вә кикијеначыларын диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Азәрбајҗан Республикасы шәраитиндә мәскунлашманын характеринә су мәнбәләри, хүсусән гидрографија

шәбәкәси мүстәсна тә'сир кәстәрир. Шәһәр мәскәнләринин демәк олар ки, һамысы чајларын вә дәнизин саһилләриндә јерләширләр. Су мәнбәләри бир тәрәфдән шәһәр тикинтиләринин истигамәтини вә планлашдырма структуруну, диқәр тәрәфдән әһалинин тәсәррүфат фәәлијјәтинин истигамәтини мүәјјән едир.

Республика әразисиндә чај шәбәкәсинин вә јералты су мәнбәләринин гејри-бәрабәр пайланмасы үзүндән һеч дә бүтүн шәһәрләр су тәһһизаты бахымындан әлвериш-ли шәраитдә јерләшмәмишләр. Республиканын демәк олар ки, бүтүн сәнаје рајонлары вә говшағлары (Абшерон, Әлибајрамлы-Салјан, Јевлах-Минкәчевир, Кәнчә вә Нах-чыван) чох сејрәк чај шәбәкәсинә маликдирләр. Бу әразиләр дахилиндә чај шәбәкәсинин сыхлығы һәр квадрат километрдә 0,1—0,2 км² тәшкил едир. Мүвафиг оларағ чај ахынларынын һәчми дә кичикдир (4-5 л/с/км²). Су-јун чох буланығ вә јүксәк дәрәчәдә минераллашмасы он-дан сәнаје мәгсәдләри вә әһалинин су тәһһизаты үчүн истифадә олунмасыны хејли чәтинләшдирир. Азәрбајҗа-нын шәһәр мәскәнләринин әксәријјәтиндә су тәһһизатын-да бөјүк чәтинликләр мөвҗуддур. Ичмәли суја ән кәс-кин еһтијач Абшерон јарымадасында вә диқәр арид ра-јонларында һисс олунур. Һамыја бәллидир ки, Абшерон сәнаје рајонунун сәнаје вә коммунал шәбәкәсини ич-мәли су илә тәһһиз едән 150-180 км-лик Күр вә Шоллар су кәмәрләри вә Самур-Абшерон каналы илә бирликдә Чейранбатан су анбарыдыр. Кәнчә сәнаје говшағынын су тәһһизаты Көј-көл, Ағсу вә Кәнчәчајдандыр. Бир чох шәһәрләримиз јахынлығларындан кечән кичик чајлар-дан—Шәки (Кишчајдан), Шәмкир (Чәһричајдан), Көј-чај (Көјчај чајындан), Шамахы (Зоғалова чајдан), Зәр-даб (Гарасучајдан), Ағсу (Ағсучајдан) вә с. чәкилән су кәмәрләриндән гидаланырлар. Бунунла белә шәһәр-ләрин әксәријјәтинин су тәһһизаты лағзыми сәвијјәдә де-јилдир. Кәндләримизин исә әксәријјәтиндә вә бир сыра

шәһәр мәскәнләриндә су кәмәрләри тамамилә јохдур. Бир сыра кичик шәһәрләрдә гисмән көһнә су тәһһизаты системиндән—кәһриزلәрдән, булаг вә гујулардан, артезиан гујуларындан да истифадә олунур. Мөвчуд су кәмәрләри әһалинин вә сәнајенин артмагда олан тәләбатыны өдәмәк габилијјәтинә малик дејилләр. Республика үзрә фактики су сәрфи чәнуб рајонлары әһалисинин суткалыг еһтијачлары үчүн нәзәрдә тутулан 200 литрлик нормадан хејли аздыр. Һалбуки су тәһһизатыны јакшылашдырмаг үчүн республикада истифадә олунмајан су еһтијатлары вардыр.

Әһалинин тәсәррүфат фәалијјәтиндән асылы олараг гидрологи шәраитдә баш верән дәјишикликләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә мәскунлашманын характеринә дә тәһһир едир. Мәсәлән, Минкәчевир су говшағынын јарадылмасы илә әлагәдар олараг әввәлки Самух рајонунун демәк олар ки, бүтүн јашајыш мәнтәгәләри су алтында галды, СЕС-нин бәндиндән ашағы һиссәдә исә бүтүн Күр-Араз өвалығынын тәбии вә игтисади шәраити дәјишдирилди. Күр чајынын гидрологи режиминин дәјишилмәси онун саһилләринин бүтүн тәсәррүфат һәјатына тәһһир көстәрди. Минкәчевир су говшағынын јарадылмасы Күрүн ахынынын тәнзимләнмәсинә вә беләликлә тез-тез баш верән дағыдычы дашгынларын гаршысынын алынмасы имкан вердисә дә, вахтилә әһалијә вә тәбиәтә чох фәјда верән «ахмазларын» мәһв олмасына да сәбәб олду. Күрдән чәкилән су каналларынын дибинин сементләнмәмәси даими ахым шәраитиндә сујун әтрафлара филтирасија едиб, грунт суларынын кәскин минераллашмасына вә кәнд тәсәррүфатына јарарлы кениш торпаг саһәләринин шоранлашмасына кәтириб чыхарды. Бәзи јерләрдә (Бәрдә вә Јевлах рајонларында, Минкәчевир шәһәр советлијинин әразисиндә) грунт сулары һәтта сәтһә чыхараг әтрафы батаглыглашдырыр вә бунунла торпаглардан истифадәни чәтинләшдирир. Су вә канали-

засија боруларынын насазлыгы, һабелә грунт суларынын сызмасы нәтичәсиндә Бакы шәһәриндәки биналарын хејли һиссәсинин зирзәмиләринин су илә долмасы да чидди проблемләр јаратмышдыр.

Нахчыван МР-да Араз чајы үзәриндә ејни адлы су анбарынын јарадылмасы Нахчыван шәһәри вә онун әтрафларынын микроиглим шәраитинин хејли дәјишмәсинә сәбәб олду. Она көрә дә ири су тәсәррүфаты объектләри јарадаркән онларын кәләчәкдә кәстәрәчәкләри тәсир чидди сурәтдә нәзәрә алынмалыдыр. Бу объектләрин лајиһәләри чидди игтисади-чоғрафи экспертиза олунмалыдыр.

Азәрбајҹанда тәбии еһтијатларын мәнимсәнилмәси әразинин игтисади инкишафынын ән мүнһүм амилләриндән бири олмагла, мәскунлашманын да (хүсусән шәһәр мәскунлашмасынын) формалашмасында бөјүк рол ојнамышдыр. Тәқчә ону кәстәрмәк кифәјәтдир ки, республиканын 60-дан артыг шәһәр јашајыш мәнтәгәси јана-чағ-енеркетика, минерал, рекреасија, гидроенержи вә агроиглим ресурсларынын истифадәси базасында јаранмышдыр.

Фајдалы газынтыларын сәнаје мигјаслы мәнимсәнилмәси әразинин игтисади вә сәсиал чәһәтдән инкишафы үчүн мүнһүм стимулдур. Бу амил јалныз шәһәр мәскәнләринин (Абшерон јарымадасынын бир сыра гәсәбәләринин, Дашкәсән, Әлибајрамлы, Сијәзән, Нефтчала шәһәрләринин, Јухары Дашкәсән, Дашкәсән, Парағачај вә диқәр гәсәбәләрин) јаранмасына кәтириб чыхармышдыр, о һәмчинин әтраф әразиләрдәки јашајыш мәнтәгәләринин функционал вә морфоложи структурунун дәјишилмәсинә сәбәб олмушдур.

Азәрбајҹан Республикасы дүнјанын ән зәнкин рекреасија ресурслары олан өлкәләрдән биридир. Мәһз бу ресурсларын бәзиләриндән истифадә олунмасы бир сыра кәнд вә шәһәр (Нафталан, Начыкәнд, Истису, Билкәһ,

Шувэлан, Мэрдэкан вэ б.) јашајыш мэнтэгэлэринин функционал инкишафынын эсасы олмушдур.

Республиканын бир сыра рајонларында агроиглим ресурслары кэнд тэсэррүфаты мэхсуллары истехсалыны интенсивләшдирмэјэ шэраит јарадыр. Бу да өз нөвбэсиндэ мэхсунлашма системинин дэјишилмэсинэ сәбәб олур. Мәсәлән, интенсив субтропик тэсэррүфаты вэ үзүмчүлүк рајонларында чохлу совхоз гәсәбәләри мејдана кәлмишдир ки, онларын да бәзиләри (Һәфтони, Аврора, Гарајери, Дәлләр, Кижоба, Кәрмәтүк, Мәрзә, Сабир, Мәдрәсә, Сәдәрәк вэ с.) сонрадан шәһәр типли гәсәбәләрә чеврилмишләр.

Јухарыда кәстәрилән амилләрин комплекс тәсири алтында республикада шәһәр мәскәнләринин өзүнәмәхсус әрази тәшкили формасы јаранмышдыр. Белә ки, шәһәр мәскәнләринин әксәријјәтинин 142 ваһиди вә јахуд 73%-и дәниз сәвијјәсиндән 500 м-ә гәдәр олан јүксәкликдә јерләшмишдир. Бу јүксәклик гуршағы дахилиндә республиканын ән бөјүк шәһәрләри олан Бақы, Сумгајыт, Кәнчә, Минкәчевир, Әлибајрамлы, Јевлах вэ с. јерләшмишләр. Бу гуршагда јерләшән шәһәр јашајыш мэнтэгәләриндә 3,5 милјон нәфәрә гәдәр әһали вә јахуд республиканын шәһәр әһалисинин 88,5%-и јашајыр. Дүзәнлик әразиләринин әлверишли тәбии вә социал-игтисади потенсиалы шәһәрләрин кәләчәк инкишафы үчүн чох мүһүм стимулдур.

Дәниз сәвијјәсиндән јухары галхдыгча шәһәр мәскәнләринин сајы хејли азалыр. Белә ки, 500—1000 метрлик гуршагда 27 шәһәр мәскәни (Нахчыван, Ханкәнди, Шәки, Шамахы, Губа, Гусар, Ханлар, Ордубад вэ б.) вардыр. Бурада јерләшән шәһәрләрдә 400 мин нәфәрә гәдәр вә јахуд респ. шәһәр әһалисинин 10 фаизә гәдәри јашајыр. Бу гуршаг шәһәрләринин шәһәрсалма шэраити дүзәнлик гуршағына нисбәтән аз әлверишлидир.

Орта дағлыг гуршагда (1000—1500 м) үмуми әһалиси

50 мин нәфәрдән артыг олан 13 шәһәр мәскәни (Дашкәсән, Лачын вә Шуша шәһәрләри, Лаһыч, Гонагкәнд, Кәдәбәј, Лерик вә Шаһбуз гәсәбәләри) јерләшир. Бу мән-тәгәләрин әһалиси чох аздыр. Онларын һамысынын әһалиси бирликдә тәк Шәки шәһәринин әһалисинин сајын-дан аздыр. 1500-2000 м вә 2000 м-дән јухарыда мұва-фиг олараг ики (Кәлбәчәр, Чиракидзор; Истису вә Па-рағачај) шәһәр мәскәни вардыр. Онларын һамысынын әһалисинин сајы чәми 8,7 мин нәфәрдир. Онларын һамы-сы әлверишсиз физики-чоғрафи шәраитдә јерләшмишләр.

Тәбии шәраитин мәскунлашмаја олан бирбаша тә-сири илә јанашы, мәскунлашманын өзүнүн тәбии мү-һитә әкс тә'сирини дә нәзәрдән гачырмаг олмаз. Шәһәр нә гәдәр бөјүкдүрсә вә онун сәнајеләшмә сәвјјәси јүк-сәкдирсә онун тәбиәтә тә'сири дә бир о гәдәр јүксәкдир. Тәбии мүһитлә мәскунлашманын гаршылыглы әлагәси һеч дә һәмишә идарә олунмур. Мәскунлашманын инки-шафы вә фәалијјәти үчүн тәбии база олан тәбии мүһи-тин өзү елми-техники тәрәгги нәтичәсиндә мәскунлашма-нын даһа чох мәнфи тә'сирләринә мә'руз галыр. Ин-кишаф етмиш шәһәрләрдә тәбии шәраит элементләринин дәјишмәси әһалинин һәјат шәраитини хејли писләш-дирир вә тәбиәти мұһафизә тәдбирләри комплексини һә-јата кечирмәји тәләб едир.

1. 2. Соснал-игтисади имканлар

Азәрбајчан Республикасында ичтимаи-игтисади шә-раитдән вә тәбии амилләрдән асылы олараг республи-ка үчүн сәчијјәви олан тәсәррүфат саһәләри вә онлара ујғун мәскунлашма системи формалашмышдыр. Мәскун-лашма системинин инкишафларында шәһәр јашајыш мән-тәгәләри хусуси рол ојнајыр. 1992-чи илин мә'лума-тына көрә республика әһалисинин (7296,9 мин нәфәр) 3919,9 мин нәфәри вә јахуд 53,5%-и шәһәр јашајыш мән-

төгэләриндә, 3377,0 мин. нәфәри исә кәнд јашајыш мәскәнләриндә јашамышдыр.

Сосиал-игтисади амилләр шәһәрләрин формалашмасында вә инкишафында әсас рол ојнајырлар. Бу амилләр ичәрисиндә өлкәнин тарихи инкишаф мәрһәмәләриндә сәнајенин инкишаф темпинин мүхтәлиф олмасы шәһәрләрин игтисади базасынын күчләнмәсиндә вә јахуд зәифләмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнамышдыр.

Үмумијјәтлә, республика сәнајесинин инкишаф сәвијјәси онун потенсиал имканларындан хејли ашағы олмагла кечмиш иттифагын бир сыра республикаларындан кери галыр. Һазырда базар игтисадијјатына кечид мәрһәләсиндә вәзијјәт даһа да ағырлашмышдыр. Буну белә бир фактдан да ајдын көрмәк олар ки, әкәр кечмиш иттифаг үзрә бүтөвлүкдә һәр 1000 ишләјәнә 231, Ермәнистанда 185, Күрчүстанда 173 нәфәр сәнајә ишчиси дүшдүјү һалда Азәрбајчанда бу көстәричи 125 нәфәр (1990) тәшкил едир. Республикада халг тәсәррүфатында чалышанларын јалныз 28,5%-и (1992) сәнајенин пайына дүшүр.

Азәрбајчан шәһәрләри үчүн ашағыдакы ганунауј-ғунлуг мүшаһидә олунур. Шәһәрин өлчүләри нә гәдәр бөјүкдүрсә, сәнаједә ишләјәнләрин сајы да бир о гәдәр чохдур вә әксинә. Азәрбајчанда әһалисинин сајы 20 мин нәфәрә гәдәр олан шәһәрләрдә сәнаједә чалышанларын хүсуси чәкиси 6—18% арасында тәрәддүд едир ки, бу да онларын игтисади базасынын зәиф олмасына дәләләт едир. Белә вәзијјәт онларын јахын әразиләринә әсәсли тә'сир көстәрмәсинә имкан вермир.

Азәрбајчанда шәһәрләрин инкишафыны тә'мин едән игтисади амилләрдән бири дә *минерал хаммал еһтијатларынын* чыхарылмасы вә онларын әсасында јарадылан *е'маледичи* сәнаједир. Билдијимиз кими республика игтисадијјатында нефт, газ чыхарылмасы вә онларын *е'малы* хүсуси јер тутур ки, бу да өзлүјүндә шәһәр мәскән-

ләрин јаранмасында вә инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр. Бу сәһәләр мۉәјјән мәрһәләләрлә Бакы шәһәр агломерасијасы эразисиндә даһа јүксәк инкишаф етмишдир. Мәһз нефт сәнајеси базасында бурадакы јашајыш мәнтәгәләри арасында әмәк бөлкүсү јаранмыш, мәнтәгәләрарасы мۉхтәлиф игтисади әлагәләр јаранмышдыр. Һалбуки Әлибајрамлы шәһәр совети эразисиндә дә инкишаф едән нефт вә газ чыхарма сәнајеси сәһәләринин сонрақы е'мал мәрһәләләринин инкишафынын игтисади инкишафына тәкан верә билмишдир.

Азәрбајчан эразисиндә јалныз илкин е'мал мәрһәләси олан дағ-мәдән сәнајеси инкишаф етмишдир. Дашкәсән шәһәри вә она јахын олан шәһәр типли гәсәбәләр мәһз бу сәнаје әсасында јаранмышдыр. Хаммалын сонрақы е'мал мәрһәләләринин олмамасы Дашкәсән вә онун әтрафларынын күчлү игтисади инкишафына мане олур вә мәнтәгәләрарасы әлагәләрин јаранмасына имкан вермир.

Республикада јени шәһәр мәскәнләринин јаранмасы вә хусусилә (Шәки-Зағатала игтисади рајону эразисиндә) инкишафы үчүн сон дәрәчә әлверишли олан зәнкин әлван метал хаммалы мөвчуддур.

Азәрбајчан шәһәрләрини чохунун игтисади әсасынын јерли хаммал базасы әсасында инкишаф едиб, фәалијәт көстәрән јүнкүл вә јејинти сәнајеси мۉәссисәләри тәшкил едир. Бу амил әһалисинин сајы 5 мин нәфәрдән 20 мин нәфәрәдәк олан бүтүн шәһәрләр вә әһалисинин сајы 30 мин нәфәрдән 40 мин нәфәрә гәдәр олан бәзи шәһәрләр үчүн сәчијјәви һал олмагла, ири кәнд јашајыш мәнтәгәләринин шәһәр типли гәсәбәләрә, сонралар исә шәһәрләрә чеврилмәсиндә бөјүк рол ојнајыр.

Мәсәлән, памбыг хаммалы әсасында фәалијәт көстәрән сәнаје мۉәссисәләри Салјан, Әлибајрамлы, Јевлах, Бәрдә, Көјчај, Сабирабад вә б. шәһәрләрин инкишафына көмәк едир.

Республиканын бир сыра шәһәрләринин (Хачмаз, Губа, Гусар, Ханлар, Ләнкәран, Балакән, Загатала, Газах, Шамахи вә б.) инкишафы үзүмчүлүк-шәрабчылыг, консерв вә диқәр јејинти сәнајеси мүәссисәләринин һесабынадыр. Минкәчевир су говшағы базасында јаранан Минкәчевир шәһәри 50 иллик бир мүддәт әрзиндә жүксәк әмәк вә енержи тутуму сәнаје сәһәләринә малик мүасир бир шәһәрә чеврилди. Бу шәһәрин әһалиси әкәр 1948-чи илдә чәми 3 мин нәфәр идисә 1992-чи илин ахырлары үчүн бурада 93,3 мин нәфәр әһали јашамышдыр.

Сәнаје сәһәләриндән машынгајырма ән чох шәһәр-јарадычы гүввәјә малик олмасы илә сечилир. Бакы шәһәри истисна олмагла машынгајырма нисбәтән Кәнчә, Сумгајыт вә Минкәчевир шәһәрләриндә дә инкишаф етмишдир. Лакин бу шәһәрләрдәки мүәссисәләр јахынлыгда јерләшән јашајыш мәнтәгәләри илә чох зәиф игтисади әлагәләр сахлајырлар.

Азәрбајчан Республикасынын халг тәсәррүфатынын структурунда кәнд тәсәррүфатынын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Республикада истәһсал олунан ичтимаи мәһсулун 17%-и, милли кәлирин 25%-и бу сәһәнин пәјына дүшүр, әмәк габилијјәтли әһалинин 50%-и бурада чалышыр. Кәнд тәсәррүфатынын шәһәр јашајыш мәскәнләринә олан тәҗсири чох мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр едир. Белә ки, кәнд рајонларында јерләшән бир сыра шәһәр мәскәнләринин башланғыч мәрһәләси мәһз кәнд тәсәррүфаты вә онун мәһсулларынын емалы илә әлагәдар олмушдур. Нисбәтән ири шәһәрләрдә кәнд тәсәррүфаты профилли мүәссисәләрлә јанашы, кәтирилмә хаммалла ишләјән тохучулуг вә метал ишләртмә мүәссисәләри дә вардыр. Кәнд тәсәррүфаты хаммалынын емалы әсасында јаранан шәһәрләрин игтисади потенсиалынын зәиф олмасына бахмајараг, онлар өз әтрафларында јерләшән кәнд вә гәсәбәләриндә истәһсалын инкишафында, мәдәни-мәишәт әлагәләринин кенишләнмәсиндә бөјүк рол ојнајырлар.

Адәтән рајон мәркәзи олан шәһәрләрдә кәнд тәсәррүфатында чалышанларын сајы чох олур. Мәсәлән, Ағчабәди, Бејләган, Зәрдаб, Дәвәчи вә диқәр шәһәрләрдә кәнд тәсәррүфатында чалышанлар үмуми әмәк габилијјәтли әһалинин 23-26 %-ни тәшкіл едир.

Азәрбајҗан шәһәрләринин формалашмасында вә инкишафында *нәглијјат* амилинин дә бөјүк ролу вардыр. Республикада нәглијјатын үмуми вәзијјәтини гијмәтләндирсәк, ајдын олар ки, үмумијјәтлә әразинин нәглијјатла тәминат дәрәчәси гәнаәтбәхшир. Бурада нәглијјатын демәк олар ки, бүтүн саһәләри инкишаф етмишдир. Нәглијјат шәбәкәсинин сәчијјәви хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, онун әсас нөвләри республиканын әразичә кичик олан Бақы агломерасијасы әразисиндә, дүзән вә дағәтәји рајонларда јерләшмәсидир. Дағлыг рајонлар һәләлик нәглијјат сарыдан чох корлуг чәкирләр.

Республика әразисинин 20,3 км-дә вә јахуд 24,2%-дә дәмир јолу хәтләри јохдур. Белә әразиләрдә 700 мин нәфәрә гәдәр әһали јашајыр вә мүнһүм кәнд тәсәррүфаты рајонлары јерләшир. Дәмир јолу олмајан әразиләрдә әһалисинин сајы 15-20 мин нәфәрдән артыг олмајан 17 шәһәр вардыр. Бу шәһәрләрдә 350 мин нәфәрә гәдәр (республика шәһәр әһалисинин 13%-ә гәдәри) әһали јашајыр. Дәмир јолундан 30 км-лик мәсәфәдә јерләшән шәһәрин әһалиси адәтән 20 мин нәфәрдән артыг олмур. Азәрбајҗан шәһәрләринин функционал тәркибинин тәһлили кәстәрир ки, ән мүнһүм сәнаје, нәглијјат-сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзләри дәмир вә автомобил говшагларында јерләширләр. Шәһәрләрин әһалисинин динамикасы кәстәрир ки, нәглијјат говшағы олан шәһәрләрин (Кәнчә, Јевлах, Минкәчевир, Хачмаз, Нахчыван, Күрдәмир, Ағстафа, Бәрдә вә б.) әһалисинин артым темпи даһа јүксәкдир. Бунунла бәрәбәр мүнһүм автомобил макистраллары үзәриндә јерләшән бәзи шәһәрләр (Саатлы,

Сабирабад, Коранбој-вэ б.) игтисади чәһәтдән зәиф инкишаф етмишләр, бу да кәстәрир ки, республикада һәлә дә шәһәрләрин игтисади-чоғрафи мөвгејинин нәглијјат амилиндән кифајәт гәдәр истифадә олунмур.

Шәһәрин нәглијјат-чоғрафи мөвгеји онун функцио-нал структуруна күчлү тә'сир кәстәрир. Бир гәјдә ола-раг дәмирјол вә автомобил макистралларында јерләшән шәһәрләр чохсаһәли структура маликдирләр вә онларын сәнајеси јүксәк темплә инкишаф едир.

Бүтүн чохфункцијалы (Бакы, Нахчыван, Кәнчә, Хан-кәнди) вә сәнаје шәһәрләри нәглијјат говшагларында јерләшмишләр. Тәсадүфи дејилдир ки, республиканын 8 шәһәри нәглијјат-сәнаје функцијасы дашыјыр.

Јашајыш вә сәнаје сәһәләринин инкишафы Нахчыван МР-да вә Шәки-Загатала бөлкәсиндә јени шәһәр мәскәнләринин јаранмасына вә инкишафына әлверишли тә'сир кәстәрир.

Азәрбајҟан шәһәрләринин формалашмасында вә инкишафында *курорт тәсәрруфатынын, туризм*ин вә дикәр истираһәт нөвләринин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Әлверишли рекреасија ресурсларынын олмасы, иглимин балнеоложи хүсусијјәтләри, көзәл тәбии ландшафт вә с. республикада мүхтәлиф истираһәт нөвләринин (ғыса вә узунмүддәтли турист кедишләр, истираһәт күнләри, дәниз чимәрликләри вә с.) тәшкилине имкан верир ки, бу да өз нөвбәсиндә бир чох шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләрин игтисади, мәдәни-мәишәт, нәглијјат чәһәтдән инкишафыны һәвәсләндирир.

Шәһәрләрин сәсиал проблемләринин комплекс һәл-ли үчүн республикада шәһәрләрин сәсиал инкишаф планларынын ишләнилмәси тәчрүбәсиндән кениш истифадә олунур. Бу бахымдан шәһәрләрин сәсиал инкишаф планларынын һәјата кечирилмәсиндә әсас мәрһәләләрин ај-рылмасы зәруридир.

Мә'лумдур ки, республикада шәһәр әһалисинин мүт-

лэг сајы дурмадан артмагдадыр. Эһалинин артымы мөвчүд мүэссисэлэрин кенишлэндирилмэси вэ мэдэни-мәишәт тә'јинатлы јени истеһсал саһәләринин јарадылмасы илә сых әләгәдәдир. Бүтөвлүкдә исә (хүсүсән сон онилликдә) республиканын урбанизасија сәвијјәси чох ләнк јүксәлир. Әкәр 1986-чы илдә шәһәр эһалисинин хүсүси чәкиси 57%-ә чатмышдыса, бу рәгәм һазырда 53,7% сәвијјәсинә енмишдир. Республиканын рекионал шәһәрләри истәнилән темплә инкишаф етмир вә она көрә дә үмуми сәнајә мәһсулу истеһсалынын һәчминдә белә шәһәрләрин пайы чох аздыр. Индијә гәдәр дә республикада истеһсал олуан үмуми сәнајә мәһсулунун 60%-дән чоху Бакы шәһәр агломерасијасы дахилиндә истеһсал олунар. Сәнајенин бу чүр кәскин тәмәркүзләшмәси Абшеронда әмәк мәһсулдарлығынын артмасына, истеһсал мәдәнијјәтинин јүксәлмәсинә, социал саһәнин инкишафына вә эһалинин сајча хејли артмасына сәбәб олса да, республиканын әјаләтләриндә јерләшән кичик вә орта шәһәрләрин инкишаф просесини хејли ләнкитмишдир. Дикәр тәрәфдән тәмәркүзләшмә Абшерон шәһәр агломерасијасында кәскин еколожи кәркинлијә, мәнзил, сучатышмазлығына, социал-инфраструктурун дикәр элементләринин сон дәрәчә кәркин ишләмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Һалбуки кичик вә орта шәһәрләрин сәнајә потенциалынын инкишафы бүтөвлүкдә республиканын иғтисади инкишафыны јүксәлдә биләр вә кәнд эһалисинин һәјат шәраитини хејли јахшылашдыра биләрди.

Һазырда милли мүстәгиллик шәраитиндә истеһсал мүнәсибәтләринин характеринин дәјишмәси, јени мүлкијјәт формаларына, базар иғтисадијјатына кечид тичарәтин либераллашдырылмасы, сәнајә мүэссисәләринин вә дикәр истеһсалчыларын, шәһәр вә рајонларын сәрбәстлијинин хејли кенишләндирилмәси, саһибкарлығын инкишафы, харичи өлкәләрлә мүштәрәк мүэссисәләр јарадылмасы вә с. тәдбирләрин һәјата кечирилмәси Азәр-

бајчан шәһәрләринин социал-игтисади инкишаф имканларыны даһа да артырачагдыр. Јахын кәләчәкдә дөврүн тәләбләринә ујғун шәһәр мәскунлашмасынын характериндә әсаслы дәјишикликләр баш верәчәкдир.

1. 3. Азәрбајчан шәһәрләринин әсас инкишаф мәрһәләләри

Азәрбајчан әразисиндә шәһәр мәскәнләринин јаранмасы чох гәдим заманлардан башлајыб мүрәккәб бир тарихи дөвр кечмишдир. Мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсинә ујғун, ичтимаи мүнәсибәтләрдән асылы оlaraг һәјат тәрзинин тәшәккүлү, јүксәлмәси вә тәһәзүлү үчүн конкрет шәраит јаранырды.

Гәдим Азәрбајчан шәһәрләри мүхтәлиф функцијалар—игтисади, һәрби-сијаси, мәдәни-маариф, тичарәт-сәнәткарлыг вә с. дашыјырдылар. Харичдән мүдахилә тәһлүкәси демәк олар ки, бүтүн шәһәрләри мүдафијә гургулары илә әһатәләндирмәјә мәчбур едирди. Лакин бу гургулар һәмишә шәһәрләрин там мүдафиәсинә тәминат вермирди. Мүдахиләчиләрин тез-тез баш верән дағыдычы һүчумлары шәһәрләри мәһв едирди. Онларын бәрпасына чохлу вахт вә вәсаит сәрф олунурду, бәзи шәһәрләр исә һәмишәдик јер үзәриндән силиниб кедирди. Шәһәр һәјат тәрзи елементләринин тәшәккүлү ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин зәиф инкишаф шәраитиндә баш верирди.

Ичтимаи-сијаси һәјатда шәһәрләрин ролу узун әсрләр боју ејни олмамышдыр вә шәһәрјарадычы амилләрин инкишафы илә әлағадар тәдричән күчләнмишдир. Бу чәһәтдән сон орта әсрләр дөврү (XI—XIII әсрләрдә) хүсуси јер тутур.

Азәрбајчан шәһәрләринин тарихи вә инкишаф мәрһә-

лэләрини өйрәнмәк үчүн ашағыдакы мәнбәләрдән исти-
фадә етмәк олар:

1. Рома, јунан, әрәб, түрк, фарс, рус вә с. мәнбәлә-
рин тарихи вә чоғрафи әсәрләриндән:

2. Харичи өлкә сәфирләри вә сәјјаһларынын јазылы
мә’луматларындан:

3. Архив материаллары вә гәдим әлјазмалардан:

4. Азәрбајчан тарихчиләри, археологлары, чоғрафи-
јашунаслары, этнографлары, игтисадчылары, архитек-
торлары, мүтәфәккирләринин (һәм мүасир, һәм кечмиш)
әсәрләриндән.

XIX әсрин үчүнчү рүбүндә вә XX әсрин әввәлләриндә
капиталист мүнәсибәтләринин инкишафы зәмининдә
шәһәрләрин инкишафы даһа интенсиз шәкил алды вә
шәһәрләр Азәрбајчанынын социал-игтисади һәјатында
мүһүм рол ојнамаға башладылар.

Азәрбајчанын гәдим шәһәрләри һаггында илк мә’лу-
матлара биз Страбонун, Птоломейин, Истәһринин, Ид-
рисинин, Гәзвининин, Әл-Һәмәвинин вә дикәр алим вә
сәјјаһларын әсәрләриндә раст кәлирик. Мәсәлән, мәшһур
јунан ријазийјатчысы—астроному, чоғрафијашунасы
Клавди Птоломейин (90—168-чи илләр) хәритәсиндә
Гафгаз Албанијасынын 29 «шәһәринин»¹ ады чәкилир.
Онларын ичәрисиндә Дәрбәнд, Шамаһы, Нијазабад, Чо-
ра, Нига (Нуха), Албана, Хабала (Гәбәлә), Баруха
(Бакы) вә с. гејд олунмушдур. Тәхминән X әсрдә јаша-
мыш әрәб чоғрафијашунасы Әбу-Исһаг-Ибраһим Ибн-
Мәһәммәд Истәһри «Өлкәләрә кедән јоллар» адлы ки-
табына әлавә етдији хәритәсинә Муған, Ширван, Арран,
Бабу-ул-Авбад (Дәрбәнд), Бака (Бакы), Астрабад ки-
ми шәһәрләри дахил етмишдир.

Азәрбајчан шәһәрләри вә дикәр јашајыш мәнтәгә-

¹ Ш. Дж. Алиев, Каспийское море на исторических картах, Б.,
Из-во «Элм», 1973.

лэри һаггында мараглы мә'луматлара Јагут-эл-Һәмәвинин (1179—1229) чохчилдлик Муғам-эл-булдан («Өлкәләрин әлифба сырасы илә сијаһысы») чоғрафија лүғәтиндә дә јер верилмишдир. Бу лүғәтдә Азәрбајҗанаид верилмиш материаллары мәшһур Азәрбајҗан тарихчиси—шәргшүнас З. М. Бунјадов П. К. Екузе илә бирликдә әрәбчәдән рус дилинә тәрчүмә етмишдир. Бу китабда диҗәр чоғрафи адлар арасында белә мә'луматлар да верилмишдир: «Азәрбајҗанын мәшһур шәһәрләриндән—онун индики пайтахты (сөһбәт кечмишдән кедир—мүәллифләр) Тәбриз ән бөјүк шәһәрдир. Гәдимләрдә Азәрбајҗанын пайтахты Мараға иди. Азәрбајҗанын шәһәрләри сырасына Хој, Салмас, Урмија, Әрдәбил, Мәрәнд вә диҗәрләри дә аиддирләр».¹ Даһа сонра Әрдәбил, Уршак, Урмија, Ушну, Дәрбәнд, Бәчәрван, Бакуја, Барич, Бәрдә, Бәрзәнч, Тәбриз, Арран, Шабран, Ширван, Шамаһы, Гәбәлә, Кәнчә вә с. шәһәрләрин кениш тәсвири верилмишдир. XII әсрин ахырында—XIII әсрин әввәлләриндә Ј. Һәмәви 41 Азәрбајҗан шәһәринин адыны чәкир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу мә'луматлар Азәрбајҗан тарихинин монгол ишғалындан әввәлки дөврүнә аиддирләр, һәмин шәһәр вә јашајыш мәнтәгәләри һаггында монгол һүчумларындан сонракы дөврә аид олан мә'луматлар исә Һәмдулла Гәзвининин «Нүзһат-әл-Күлуб» адлы әсәриндә көстәрилмишдир. Бу мә'луматлары да орадан З. М. Бунјадов көтүрүб јухарыда ады чәкилән китаба әлавә етмишдир Һ. Гәзвини өз тәсвирләриндә шәһәрләрин иғтисади-чоғрафи тәсвирини, онларын өлчүләри, әһалисинин милли-дини тәркиби вә тәсәррүфат фәалијјәти һаггында мараглы мә'луматлар вермишдир.

Азәрбајҗан шәһәрләри һаггында мә'луматлар гојуб кетмиш орта әср мүәллифләри ичәрисиндә мәшһур Азәр-

¹ Му'делам-ал-Булдан (сведения об Азербайджане) Б., «Элм», 1983.

бајчан чоғрафијашүнасы Әбдүррәшид Бакувинин әсәрләри хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Өзүнүн «Тәлхәји-әл-әсәр» адлы китабында Ә. Бакуви Бақы, Нахчыван, Бәрдә, Тәбриз, Арран, Бајлакан (Бейләган), Шабран, Дәрбәнд, Кәнчә (Чанза) вә с. шәһәрләрә гијмәтли сәтирләр һәср етмишдир.¹

Русијанын Гафгаза, о чүмләдән Азәрбајҗана олан марағынын артмасы, хүсусән өлкәнин Русијаја бирләшдирилмәсиндән сонра Азәрбајҗанын шәһәрләри вә шәһәр әһалиси һаггында мә’луматлар рус тәдгигатчыларынын да әсәрләриндә кениш јер тутмаға башлады. Онларын мә’луматлары нисбәтән мүкәммәллији вә статистик рәгәмләрлә долғун олунмалары илә фәргләнирди. Рус мәнбәләри ичәрисиндә «Русијанын Гафгаз архасындакы мүкләринин ичмалы», «Гафгаз һаггында мә’луматлар топлусу» 1910-чу ил: П. Г. Бутковун «1722-чи илдән 1830-чу иләдәк Гафгазын јени тарихи үчүн материаллар» 1869 ил I һиссә: «Загафгазија дијары дәвләт кәндлиләринин мәишәтинин өјрәнилмәси үчүн материаллар», 1880-чы ил: Семјонов-Тјаншанскинин «Авропа Русијасынын шәһәр вә кәндләри» 1910-чу ил (бу әсәрләрин һамысы рус дилиндәдир) вә с. гејд етмәк олар.

Азәрбајҗанын гәдим шәһәрләрини өјрәнмәк үчүн 3 чилдлик «Азәрбајҗан тарихи» әсәри бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу күллијатда Азәрбајҗан тарихинин мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләриндә конкрет објектив тарихи вә социал-игтисади шәраитлә әлағәдар шәһәрләрин јаранмасы вә инкишафы кениш ишыгландырылмышдыр.

Азәрбајҗанда совет һакимијјәти гурулдугдан сонра, археоложи газынтыларын вә тәдгигатларын кенишләnmәси, шәһәрләрә даир мүхтәлиф сәпкили мә’луматларын чохалмасы нәтичәсиндә шәһәрләрин өјрәнилмәсинә олан мараг даһа да артды. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сон-

¹ Е. Г. Мәһрәлијев, Әбдүррәшид Бакуви, Б., «Елм», 1985.

раky иллэрдэн Азербайчан тарихчилэри А. А. Элизадэ¹, Ф. М. Алијев², М. Х. Гейдаров³ вэ б. шәһэрлэрин өјрән-мәсиндә бөјүк хидмәтлэри олмушдур. Шәһәр капиталист сәнајесинин јаранмасы очаглары кими академик Ә. С. Сумбатзадәнин⁴ вэ дикәр мүәлифлэрин әсәрлэриндә дә диггәт мәркәзиндә олмушлар. Шәһәр мәскәнлэринин мүхтәлиф чәһәтлэри һәмчинин архитекторларын вэ шәһәрсаланларын — Ә. В. Саламзадәнин⁵, М. С. Бретаницкий⁶, Ш. С. Фәтуллајевин⁷ дә әсәрлэриндә шәрһ олунмушдур. Азербайчан шәһәрлэринә һәср олунмуш әсәрләр ичәрисиндә академик А. Н. Надировун⁸ китабыны хусуси гејд етмәк лазымдыр.

60—70-чи иллэрин орталарында Шамахи, Сумгајыт, Дашкәсән, Әлибајрамлы, Минкәчевир, Губа вэ с. шәһәрләрә һәср олунмуш бир сыра күтләви брошүралар мејдана кәлди. Азербайчанда урбанизасија просеслэринин вэ шәһәрлэрин өјрәнилмәсиндә республикамызын чографијашүнасларынын да бөјүк хидмәтлэри олмушдур. Белә ки, мәрһум профессор Ә. М. һачызадә Азербайчанын шәһәрләр системини тәдгиг етмиш, республиканын

¹ А. А. Ализаде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII—XIV вв. Б., 1956.

² Ф. М. Алиев, Города в городской торговля в Азербайджане во второй половине XVIII в., Б., 1958.

³ М. Х. Гейдаров, Города и городское ремесло Азербайджана в XIII—XIV вв., Б., 1982.

⁴ А. С. Сумбатзаде, Промышленность Азербайджана в XIX в., Б., 1964.

⁵ А. В. Саламзаде, Градостроительство Азербайджана XIV—XIX вв., «Искусство Азербайджана», Т. VII, Б., 1959.

⁶ Л. С. Бретаницкий, А. В. Саламзаде, К истории архитектуры Советского Азербайджана. Очерки. Б., 1952; Л. С. Бретаницкий, Архитектура Азербайджана, XIX—XX вв., Б., 1968.

⁷ Ш. С. Фатуллаев, Градостроительство и архитектура Азербайджана, XIX—XX вв. Л., 1986.

⁸ А. Н. Надиров, Вопросы экономического развития городов Азербайджана, Б., 1966.

пайтахты Бақы шәһәри һаггында ики дәфә нәшр олуна китаб јазмышдыр. И. Османовун Губа шәһәринә һәср етдији китабча да инфирмасија зәнкинлији илә фәргләнир. Ч. М. Рәшидов республиканын локал шәһәрләр групуна, В. Ә. Әфәндијев Бақы шәһәр агломерасијасына һәмизәдлик диссертасијалары һәср етмишләр. Бунлардан әлавә республиканын шәһәр мәскәнләринин мүхтәлиф мәсәләләри Ш. Г. Дәмиргәјәјевин, Е. Г. Мәһрәлијевин, Н. Ејјубовун вә диқәр мүәллифләрин әсәрләриндә дә ишыгландырылмышдыр.

Јухарыда шәрһ етдикләримизи јекунлашдырараг гејд етмәк лазымдыр ки, әкәр илк мәнбәләр јалныз шәһәрләрин варлығы фактыны кәстәриб онлар һаггында чох вахт зиддијјәтли үмуми мәлүматлар верирдиләрсә, сонрақы мәнбәләр өз мөтәбәрлији илә сечилир вә мүәјјән кәмијјәт кәстәричиләринә маликдирләр. Азәрбајчан шәһәрләринин мүасир тәдгигинин вәзијјәтинә кәлинчә, гејд етмәк лазымдыр ки, мүхтәлиф истигамәтли вә чох сәјлы чап јазылары олмасына бахмајараг Азәрбајчанын шәһәрләринә вә республикада кәдән урбанизасија процесләринә һәср олунмуш үмумиләшдиричи вә комплекс характерли әсәрләр һәләлик ки, ишыг үзү көрмәмишдир. Мәһз бу бахымдан бу бошлуғун долдурулмасы бизим тәдгигатымызын әсас мәгсәдини тәшкил етмишдир.

Мүасир Азәрбајчан Республикасы әразисиндә шәһәрләрин јаранмасы вә инкишафы һәлә феодализм дөврүндән чох-чох әввәлләр башламышдыса да, шәһәрләрин әсас инкишафы вә шәһәр мәдәнијјәтинин кениш јайылмасы феодализм гурулушунун бәргәрар олмасындан сонракы дөврә айддир. Бизим еранын III—V әсрләриндә феодал мүнәсибәтләринә кечилмәјә башланды. Артыг VI әсрин орталарында хејли дәрәчәдә мөһкәмләнмиш феодал мүнәсибәтләри кәнд тәсәррүфатында вә сәнәткарлыгда мәһсулдар гүввәләрин хејли инкишафына сәбәб олду. Бу дөврдә Бәрдә, Гәбәлә, Бејләган, Дәрбәнд,

Шәмкир, Шабран, Нахчыван, Шәки, Тәбриз шәһәрләри фәргләнирдиләр. Бу шәһәрләрин ән бөјүҗү Бәрдә шәһәри олмушдур. Шәһәрләрдә тичарәт вә сәнәткарлыг инкишаф едирди. Лакин мәһсулдар гүввәләрин о дөврки сәвијјәси шәһәр һәјатының сүр'әтли инкишафыны тәмин едә билмирди, әксинә бәзи һалларда бу вә ја дикәр шәһәрләрин варлығы үчүн сон дәрәчә әлверишсиз шәраит јаранырды. Нәтичәдә Бәјләган, Гәбәлә, Шабран, Әрәш, Бәчирәван вә дикәр шәһәрләр тәнәззүлә уғрајарат тарих сәһнәсиндән силиниб кетмишләр.

VII әсрин орталарында башлајан әрәб хилафәти һүчумлары Азәрбајҗан шәһәрләринә бөјүк зәрбә вурдуса да, онларын инкишафыны узун мүддәт дајандырмаға мүвәффәг ола билмәди. IX—XI әсрләрдә Азәрбајҗанын социал-игтисади һәјатында мүәјјән дәјишикликләр баш верди. Феодал мүнәсибәтләри даһа да инкишаф етди. Ири феодал торпаг мүлкијјәтләри мөһкәмләнди. IX әсрин орталарында Азәрбајҗанын әрәб хилафәти сарәтиндән гуртармасы илә јанашы өлкәнин тәсәррүфатының инкишафы да сүр'әтләнди. Бу дөврә әкинчилик, бағчылыг, һејвандарлыг, сәнәткарлығын вә ипәкчилијин инкишафы шәһәрләрдә јүксәлмәсинә тәсир етди. Мәһз бу дөврдә Бәрдә, Шамаһы, Кәнчә, Бакы, Шабран, Бәјләган, Нахчыван вә дикәр шәһәрләр нәзәрәчарпан дәрәчәдә инкишаф етдиләр. IX әсрдә Бақыда 500 гујудан нефт, Нахчыван әразисиндән мис, Кәнчә әтрафында дәмир филизи чыхарылырды, Шамаһыда исә јун палтарлар, Муғанда јун халчалар вә с. һазырланырды.

XI—XIII әсрләрдә —јеткин феодализм дөврүндә Азәрбајҗан (хүсусән Ширваншаһлар дәвләтинин) өз инкишафының зенит мәрһәләсинә чатанда шәһәрләрин чичәкләнмәси үчүн даһа әлверишли шәраит јаранды. Јерли дәвләт һакимијјәтинин гүввәтләнмәси өлкәдә тәрәгги вә социал-игтисади һәјат үчүн әлверишли имканлар ачды. Елм, мәдәнијјәт, архитектура вә шәһәрсалма саһәләриндә көркәмли наилијјәтләр әлдә едилди.

Умумијјәтлә тарихи мә'луматлара көрә XII әсрдә— XIII әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанда 67 бөјүк, орта вә кичик шәһәр мөвчуд олмушду. Азәрбајҹан шәһәрләринин игтисади тәрәггисинә өлкәнин бейнәлхалг транзит вә тичарәт јолларынын үзәриндә јерләшмәси дә көмәк едирди. Шәрг өлкәләриндән шимала, славјан торпагларына, Балтикјаны вә диқәр Авропа өлкәләринә кәдән тичарәт јоллары мәнз Азәрбајҹандан кечирди. Елә о дөврдән Азәрбајҹанын Русија илә тичарәт әлағәләри јаранмаға башламышды.

1220—1221-чи илдә баш вермиш монгол һүчумлары нәтичәсиндә Бейләган, Мараға, Шамаһы вә диқәр шәһәрләр гарәт олунуб дағыдылыб. Чәләләддәнин виранедичи јүрүшләри Азәрбајҹанын бирләшмәсини хејли чәтинләшдирди, шәһәрләрин һәјатына мәнфи тә'сир кәстәрди.

XIV әсрин ахырларындан е'тибарән өлкәнин игтисади һәјатынын диқчәлмәсинин јени мәрһәләси башланды. Өлкә монгол һүчумларындан хилас олду вә Ширваншаһлар дөвләти јенидән гүввәтләнмәјә башлады. Тичарәт вә сәнәткарлыг диқчәлир, дағыдылмыш шәһәрләр бәрпа едилмәјә башлајыр. XV әсрин икинчи јарысында Ширванын Русија илә игтисади вә сијаси әлағәләринин гәјдәја салынмасы шәһәрләрин һәјатыны хејли фәаллашдырды. XVI әсрин икинчи јарысындан башлајараг Иран вә Түркијәнин Азәрбајҹанда һөкмранлыг уғрунда узун мүддәтли рәғабәти башланды. Белә шәраитдә өлкәдә шәһәр һәјаты тәнәззүлә уғрамаға башлады, бир чох шәһәрләр сүгут етди, галан шәһәрләрин игтисади функсијалары кәскин шәкилдә даралды.

Бүтөвлүкдә Азәрбајҹанын сон феодал дөврүндәки һәрби-сијаси вә игтисади шәраити шәһәр јашајыш мән-тәғәләри үчүн әлверишли олмамышдыр. Јалныз бә'зи мәрһәләләрдә бу вә ја диқәр тарихи-чоғрафи әјаләт-ләрдә шәһәр һәјатынын бир гәдәр чанланмасына сәбәб олан шәраит јаранырды. Мәсәлән, XVIII әсрин икинчи

ярысында ајры-ајры ханлыгларда (Губа, Гарабағ, Кәнчә, Шәки, Ширван вә с.) белә олмушдур. Бу дөврдә ханлыг мәркәзләри, гала-шәһәрләр олан (Шуша, Губа вә Ләнкәран) јаранды.

Азәрбајчан ханлыглары арасында тез-тез баш верән тоггушмалара вә мүдахилә горхусуна бахмајараг гала-шәһәрләр әһалинин чошғун тичарәт-сәнәткарлыг фәалиј-јәти нәтичәсиндә инкишаф едирди. Харичи дүшмәнләрдән горунмаг үчүн јарадылан гала диварлары илә јана-шы сарај комплексләринин тикинтисинә вә мөһкәмләндирилмәсинә дә бөјүк диггәт јетирилирди. Мәһз бу дөврә Азәрбајчанын өзүнә мөхсүс һүснү вә колорити олан Шуша, Шәки вә Губа шәһәрләринин архитектура-планлашдырма гурулушу формалашмаға башлады.

Јерли шәраитдән асылы олараг тарихән хејли әввәл тәшәккүл тапмыш шәһәрләр бәзән мөһдуд гала диварлары арасында (Бакы), диқәр һалларда мејвә бағлары, кениш шәһәр торпағлары, сејрәк тикилиләр вә нәһәнк мүдафиә галасы (Кәнчә) олмаг шәраитиндә инкишаф етмәкдә давам едирдиләр. Шәһәр әһалисинин сајынын артмасы, сәнәткарлыг мәһсуллары истәһсалынын чоһалмасы, диқәр ханлыг мәркәзләри вә харичи өлкә шәһәрләри илә тичарәт әлағәләринин кенишләнмәси јашајыш евләри, тичарәт вә мәдәнијјәт объектләринин тикинтисинин сүр'әтләнмәсинә сәбәб олурду. Тәбиин иглим вә социал-игтисади шәраит Азәрбајчан шәһәрләринин архитектура-планлашдырма структуруну мүәјјән едирди ки, бу да мүхтәлиф композисијалы шәһәр тикилиләринин јаранмасына сәбәб олурду.

XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын Русија илә бирләшдирилмәси узун мүддәтә өлкәни ики јерә бөлсә дә Шимали Азәрбајчанын социал-игтисади һәјатында мүсбәт дәјишикликләрә дә сәбәб олду. Өлкәнин игтисадијјатыны позан, шәһәрләри виран едән, шәһәр һәјат тәрзини деградасијаға уғрадан вә мәһсулдар гүввәләрин

инкишафыны лэнкидэн харичи һәрби мүдахиләжә вә да-
хили феодал чәкишмәләринә бирдәфәлик сон гојулду.
Кәнд тәсәррүфатынын әмтәәлик мәһсулунун һәчми арт-
ды, шәһәрләрдә музду әмәјин тәдгиг едилдији ири ма-
нуфактура мүәссисәләри мејдана кәлди ки, бу да хари-
чи вә дахили тичарәти хејли кенишләндирди. Рус сија-
си-инзибати гурулушунун вә идарәетмә системнин тәт-
биги нәтичәсиндә јени шәһәрјарадычы функција-губер-
нија вә гәза мәркәзләринин инзибати функцијасы мејда-
на чыхды, ири шәһәрләрин мәдәни-маариф функцијасы
хејли мөһкәмләнди.

Нәһәјәт Азәрбајҗанын минерал-хаммал еһтијатлары-
нын кениш өјрәнилмәјә башланмасы вә онларын тәдрич-
лә истеһсала чәлб олунмасы нәтичәсиндә јаранан мүһүм
сәнајә саһәләри, һабелә дәмирјол нәглијјатынын јаран-
масы, дәнизчилијин инкишафы шәһәрләрин инкишафына
вә шәһәр һәјатынын чанланмасына мүсбәт тәһсир кәс-
тәрмәјә башлады.

Лакин бәзи сосиал-игтисади вә сијаси сәбәбләр үзүн-
дән бу әлверишли зәминләр чох зәиф тәшәккүл тапыр-
ды вә онларын мигјасы чох кичик олдуғундан XIX әс-
рин биринчи јарысында шәһәрләрин инкишафында һеч
дә нәзәрә чарпан ирәлиләјишләр мүшаһидә олунмады.
Бу да ганунаујғун һал сајылмалыдыр, чүнки бүтүн Ру-
сијада олдуғу кими, Азәрбајҗанда да һәләлик мәһсулдар
гүввәләрин вә сон нәтичәдә шәһәр һәјаты инкишафы-
ны ләнкидән феодал-патриархал галыглар јашамагда
иди. Бу чәһәтдән Русијанын мәркәзи губернијалары
илә мүгајисәдә Азәрбајҗанда вәзијјәт даһа ағыр иди.
Чар һөкүмәтинин мүстәмләкә сијасәти Азәрбајҗаны Ру-
сијанын игтисади чәһәтдән даһа инкишаф етмиш рајон-
ларынын хаммал базасына чевирмәјә вә өзүмүздә сәна-
јенин инкишаф етмәмәсинә јөнәлдилмишди. Сәнәткар-
лыг мәһсуллары республика шәһәрләри әһалисинин
әсас доланачаг васитәси иди.

Еркэн капиталист дөврүндә дә шәһәрјарадычы амилләрин зәиф олмасына бахмајараг јени шәһәрләрин јаранмасы просеси давам едирди. Мәсәлән, Загафгази-ја өлкәсинин һәрби органлары һәлә 1820-чи илдә Афстафа вә Һәсәнличај чајлары бојунча шәһәрләр салмаг үчүн јер ахтарырдылар. Лакин бу чәһдләр ахыра чатдырылмады¹ Бунунла белә Азәрбајчанын дикәр стратеги мән-тәгәләриндә, Дағыстанла сәрһәддә Загатала, Гах, Гусар галалары тикилди ки, бунлар кәләчәкдә ејни адлы шәһәрләрин јаранмасы үчүн база олдулар.

Сонралар Чавад, Афдам, Афдаш, Көјчај вә курорт шәһәрчији һачыкәнд мејдана кәлдиләр.

Һәлә XIX әсрин 50-чи, 70-чи илләринин әввәләриндә һәмин әсрин 40-чы илләринә нисбәтән шәһәрләрин вә

Ч ә д в ә л

Азәрбајчан шәһәрләринин әһалисинин артымы¹

Шәһәрләрин ады	Әһалинин саяы		
	1854—1857	1874	әһалинин аҗ тымы.
Шамаһы	19,733	24,133	122,9
Нуха (Шәки)	17,945	29,917	117,0
Шуша	15,194	24,552	156,1
Јелизаветпол (Кәнчә)	15,081	18,505	124,0
Бакы	8,74	14,577	185,3
Гүба	7,909	11,313	141,7
Салјан	6,746	9,088	133,9
Нахчыван	5,157	8,878	133,4
Ордубад	4,302	5,525	128,4
Ләнкаран	3,970	4,779	127,6
Загатала		1 070	100,0

¹ Күрч. ССР МДА ф 2 оп с 1182.

¹ Ш. С. Фәтуллајев. Кестәрилән әсәр, сәһ. 16.

шәһәр әһалисинин артымы мејли мүшәһидә едилирди ки, буну биринчи чәдвәлин рәгәмләриндән ајдын көрмәк олар.

Көрүндүјү кими о дөврдә Азәрбајчанын ән бөјүк шәһәри губернија вә сәнәткарлыг мәркәзи (сәнәткарлар вә онларын аилә үзвүләри үмуми әһалинин 26%-ни тәшкил едирдиләр) Шамахи шәһәри олмушдур.

Русија базарынын тәләбаты нәтичәсиндә бир сыра барамаачма фабрикләри тикилән Нуха вә Шуша шәһәрләриндә һәјат дирчәлмәјә башлады.

Лакин 15 мај 1859-чу илдә баш верән дағдычы зәлзәлә Шамахи шәһәрини харабалыға чевирди. Бу мүнәсибәтлә Гафгаз чанишини кнјаз А. И. Барјатински 7 ијун 1859-чу илдә Шамахинын һәрби губернаторуна јазырды: «Мән бүтүн губернија идарәләринин Бакы шәһәринә көчүрүлмәси фикринә кәлмишәм. Бу шәһәрин дәниз саһилиндә јерләшмәси, лиман јаратмағ имканлары, кәләчәкдә чәкилчәк дәмир јолунун башланғыч мәнтәгәси олмасы, мүбалиғәсиз оларағ Бакыны гыса мүддәтә әһәмијјәтли лиман шәһәринә чевирәр, әһали үчүн әлверишли шәраит јарадар вә Шамахины көһнә јериндә бәрпа етмәкдән азад едәр». 1859-чу илин декабрында чар II Александрын фәрманы илә губернија мәркәзи Шамахыдан Бакыја көчүрүлдү.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, рус кнјазынын фикри өзүнү доғрултмады вә Шамахи харабалыгдан тезликлә јенидән Азәрбајчанын гәләбәлик шәһәрләриндән биринә чеврилди. Садәчә ону көстәрмәк кифәјәтдир ки, зәлзәләдән 15 ил сонра шәһәрин әһалиси әввәлкинә нисбәтән 122,9% артды.¹

Ислаһатдан әввәлки дөврдә бир чох Азәрбајчан шәһәрләринин әһалиси үчүн сәчијјәви һал онларын хејли һиссәсинин әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғул олма-

¹ Азәрбајчан тарихи, II чилд, Б., 1960.

сыдыр. Мәсәлән, 1849-чу илдә Нуханын 17 минлик әһалисинин 2 мин нәфәрә гәдәрини јалныз әкинчиләр тәшкил едирди.

XIX әсрин 60—70-чи илләриндә кечирилмиш буржуа ислаһатлары шәһәрләрин инкишафы үчүн әлверишли шәраит јаратды. Кәндлиләрин тәһкимчилик һүгугунун ләғв олунмасынын бөјүк әһәмијјәти олду, белә ки, азад кәндли иш тапмаг үчүн шәһәрләрә үз тутмаға вә беләликлә шәһәрлиләрин сајынын артмасына сәбәб олдулар. Әмтәә-пул мүнәсибәтләринин кенишләнмәси кетдикчә даһа чох кәндли тәсәррүфатларынын капиталист системинә чәлб едирди, әһалинин әмлак вә кәлир дәрәчәләринә кәрә тәбәғәләшмәси тәдричлә дәринләшир вә даһа ири тәсәррүфатларын јаранмасына кәтириб чыхарырды. Бу дәјишикликләр сон нәтичәдә кәнд тәсәррүфатынын әмтәәлик мәнсулунун артмасына, мал мүбадиләсинин күчләнмәсинә вә беләликлә шәһәр буржуазијасынын һакимлији јалныз шәһәрләрдә дејил, һәмчинин кәндин һәјатында да мөһкәмләнмәсинә шәраит јаратды.

Капитализм дөврүндә Азәрбајҗан шәһәрләринин инкишафынын әсас мәнбәләриндән бири дә сәнәје истеһсалы олмаға башлады. XIX әсрин 70-чи илләриндән башлајараг нефтчыхармада илтизам системинин ләғв олунуб ичарә системи илә әвәз олунмасы нефт сәнәјесинин вә паралел олараг Бакы шәһәринин чошғун сүр'әтлә инкишафына сәбәб олду. Рус вә хариҗи капитал Бакыја ахмаға башлады. XIX әсрин ахырларында Абшерон јарымадасында дүнјанын ән ири нефт рајону формалашды. Сүр'әтлә инкишаф едән нефт сәнәјесинә чохлу ишчи гүввәси лазым иди. Русијанын, Шимали Азәрбајҗанын вә Чәнуби Азәрбајҗанын һәр јериндән Бакы нефт мәдәнләринә ишчи гүввәси ахмаға башлады. Шәһәрин әһалиси сүр'әтлә чохалды. 1879-чу илдә мәшһур рус чоғрафијашүнасы П. П. Семјонов-Тјаншански јазырды: «Бакы шәһәри мискин шәһәрдән Русијада

әһалисинин сажы 112 мин нәфәр олан биринчи дәрәчәли сәнаје мәркәзинә чеврилди».

Бакыдан әләвә XIX әсрин әвәлләриндә Азәрбајҗан-да даһа 12 шәһәр мөвчуд иди. Онларын эн кичији Нах-чыван (8220 нәф), Ордубад (5227), Газах (1192 нәф), Көјҗај (3750 нәф), Ләнкәран (5938 нәф) вә За-гатала (950 нәф) шәһәрләри иди.

Инкишаф етмиш капитализм дөврүндә Азәрбајҗан шәһәрләри арасында Бакыдан сонра нисбәтән инкишаф едән Кәнчә шәһәри иди. Бурада бир сыра памбыгтә-мизләмә заводлары, шәраб е'малы, түтүнчүлүк мүәс-сисәләри, ири дәмирјол депосу, тичарәт объектләри, гу-бернија инзибати идарәләри вә с. јерләширди. 1910-чу илдә Кәнчәнин әһалиси 60 мин нәфәрә чатды. Әһалинин сажына көрә үчүнчү шәһәр Шуша (39 мин нәф) иди. Капитализм дөврүндә Шуша, Кәнчә вә Шәки шәһәрләри Азәрбајҗанын ири шәһәрләри вә мәдәни мәр-кәзләриндән сажылырды.

Сәнаје истеһсалынын инкишаф сәвијјәсинә көрә Загафгазијанын ипәкчилик мәркәзи олан Нуха (36,5 мин нәф) да әһәмијјәтли шәһәрләрдән бири иди. Сәнәт-карлығын, халчачылығын, һабелә тичарәтин кениш ин-кишафы сажәсиндә Губа (24,3 мин нәф) вә Шамахы (22,2 мин нәф) шәһәрләри дә мүәјјән инкишаф сәвијјә-синә чатмышдылар.

Шәһәрләрин инкишафында мүһүм рол ојнајан ин-гилабдан әввәлки сәнаје истеһсалы ики група бөлүнүр-дү. Ән бөјүк әһәмијјәт кәсб едәни XIX әсрин ахырла-рындан Абшерон нефт јатагларына әсасланан һасилат сәнајеси иди. Мәһз нефт сәнајеси, әсас шәһәрјарадычы амил кими Бақынын сүр'әтли игтисади вә сәсиал инки-шафыны тә'мин едирди.

Азәрбајҗанын учгар рајонларында һасилат сәнајә-синин шәһәрјарадычы ролу чоһ зәиф иди. Икинчи гру-пу даһа кениш чоғрафијасы олан е'маледиҗи сәнаје

мүэссисэлэри тәшкил едирди. Белә мүэссисэләр башлыча олараг јерли кәнд тәсәррүфаты, һабелә кәтирилән хаммала әсасланмагла ири истеһлак мәркәзләриндә вә јахуд нәглијат говшагларында (Бакы, Кәнчә, Шәки, Ордубад, Салјан) јерләширди.

Азәрбајчанын капиталист дөврү шәһәрләринин инкишафында сәнәткарлыг, кустар сәнәјеси вә кичик сәнәје сәһәләри әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Бу дөврә фабрик-завод сәнәјесинин сәнәткарлыгы тәдричлә сыхышдырыб арадан чыхармасына бахмајараг сәнәткарларын сајы артмагда давам едирди. Бакы, Кәнчә вә Шәки шәһәрләри истисна олмагла диқәр шәһәрләрдә фабрик-завод сәнәјеси олдуғча зәиф инкишаф етмишди. Әһалинин илкин тәләбат малларына артмагда олан тәләбаты мигјасы сүр'әтлә кенишләнән сәнәткарлыг истеһсалы һесабына өдәнилирди. Јухарыда адлары чәкилән шәһәрләрлә јанашы Шамаһы, Губа вә Шуша да әһәмијјәтли сәнәткарлыг мәркәзи идиләр.

Азәрбајчанын капиталист дөврү шәһәрләринин инкишафында нәглијат мүстәсна рол ојнајырды. 1883-чү илдән истифадәјә верилән вә бүтүн мәркәзи рајонларындан кечән Загафгазија вә 1900-чү илдә ишә башлајан вә Азәрбајчаны Русија илә әлагәләндирән Бакы-Дәрбәнд дәмир јолу хәтләри шәһәрләрин социал-игтисади инкишафы үчүн әлверишли зәмин јаратды. Мәһз нәглијат функцијасына көрә Бакы шәһәри мүһүм коммуниқасијалар говшағына чеврилди. Дәниз вә чај нәглијатынын инкишафында Бакы, Ләнкәран, Салјан шәһәрләринин бөјүк ролу олмушдур. Беләликлә нәглијат функцијасы Азәрбајчан шәһәрләринин нәглијат-чоғрафи мөвгејини тәдричлә јахшылашдырмагла, онларын игтисади функцијаларыны кенишләндирди вә мүрәккәбләшдирди.

Сәнәјенин үмүмән зәиф инкишафынын нәтичәси олараг ингилабдан әввәлки Азәрбајчан шәһәрләриндә шә-

һәрјарадычы амил кими тичарәтин ролу даима артырды. Тичарәт вә сәнәткарлыг функцијасы јалныз феодализм дәврү шәһәрләринин башлыча игтисади функцијасы јох, һәмчинин капитализм дәврүнүн чох шәһәрләри үчүн дә сәчијјәви олмушдур.

Азәрбајҗанын ән ири вә игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш шәһәрләри мүнәјјән мәдәни-маариф функцијалары да дашыјырдылар. Ингилабдан әввәлки капиталист дәврү шәһәрләри Бакы, Кәнчә, Шәки, Ләнкәран, Нахчыван вә диҗәрләриндә мүнхтәлиф профилли тәдрис мүнәссисәләри, театрлар, китабханалар, сәһијјә очаглары вә с. мәдәнијјәт объектләри ачылмышдыр. Бу мүнәссисәләр шәһәрдә әмәк фәәлијјәти даирәсинин кенишләнмәсинә, кәнчләрин шәһәрләрә ахмасына, савадсызлыгын ләгвинә вә милли мәдәнијјәтин јүксәлмәсинә көмәк едирди.

XIX әсрин јарысындан етибарән инзибати идарәчилик функцијасы әһәмијјәтли шәһәрјарадычы амилләрдән бири һесаб олунурду. Рус инзибати идарә үсулуна кечмәклә әлагәдар Азәрбајҗанын мүнхтәлиф әјаләтләриндә губернија шәһәрләри олан Кәнчә, Шамаһы, Дәрбәнд, сонралар Бакы илә јанашы јени гәзә шәһәрләри мејдана кәлди. Белә гәзә мәркәзләринә Шуша, Шамаһы, Кәнчә, Бакы, Ағдаш, Чавад шәһәрләрини мисал кәстәрмәк олар.

Беләликлә, Азәрбајҗанда капитализм јаранмасы вә инкишафы илә әлагәдар олараг онун шәһәрләри дә бөјүјүб инкишаф етмәјә башлады. Әкәр 1897-чи илдә Азәрбајҗан әһалисинин јалныз 12,2%-и шәһәрләрдә јашајырдыса, 1913-чү илдә бу кәстәричи 24%-ә јүксәлди. Бу дәврдә Шимали Азәрбајҗан әразисиндә 13 шәһәр вар иди. Бакы шәһәри истисна олмагла онларда јашајан әһалинин орта сајы 33 мин нәфәр тәшкил едирди. Шәһәрләрин архитектурасында көһнә, ән'әнәви элементләр галмагла әсаслы мүнәсбәт кејфијјәтләр (хүсусән Бакыда)

мејдана кәлди, онларын абадлыг сәвијјәси хејли јүк-сәлди.

Биринчи дүнја мүһарибәси, ондан сонра баш вермиш ингилаблар вә харичи һәрби мүдахиләләр Азәрбајчанын тәсәррүфат һәјатына күчлү зәрбә вурду. Тәсәррүфатын бүтүн саһәләри тәнәззүлә уғрады ки, бу да шәһәрләрә вә шәһәрләрин һәјатына чох мәнфи тәсир кәстәрди. Азәрбајчанда шәһәр әһалисинин саяы 1913-чү илдәки 556 мин нәфәрдән 1920-чи илдә 405,8 мин нәфәрә дүшдү вә јахуд 37%-ә гәдәр азалды, о чүмләдән Бакы шәһәринин дә әһалиси 1,3 дәфә азалды.

1920-чи илләрдән сонра Азәрбајчан шәһәрләринин инкишафында јени бир мәрһәлә башланды. Бу дөврү шәһәр һәјатынын сүр'әтли инкишаф мәрһәләси адландырмаг олар. Өлкәнин социал-игтисади һәјатынын сон 70 илдәки бүтүн мүсбәт тәрәггиси шәһәрләрин симасында өзүнү габарыг шәкилдә бирузә вериб. Шәһәрләрин бөјүк сүр'әтлә инкишафы нәтичәсиндә онларын әмәјин чоғрафи бөлкүсүндәки роллары да хејли артды. Шәһәрләрдә тәмәркүзләшән вә мигјасы кетдикчә кенишләнән ичтимаи истеһсал онларын игтисади әһәмијјәтини кәскин артырды. Ичтимаи истеһсалын кенишләнмәси илә јанашы шәһәрләрин елми-маариф, үмуммәдәни вә сијасинзибати функцијалары даһа да инкишаф етмәјә башлады. Шәһәрләр өлкәнин тәсәррүфат, сијаси-инзибати вә мәдәни һәјатынын тәшкилатчысы вә команда һеј'әти ролунда чыхыш етмәјә башлады.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчанын советләшмәсиндән сонракы бәрпа дөврүндә башлыча диггәт үмумрусија мәнафеләринә хидмәт едән нефт сәнајесинин дирчәлдилмәсинә јөнәлдилмишди. Она көрә дә республиканын бөлкәләриндә јерләшән шәһәрләрин инкишафы ләнк кедирди. Буна бахмајараг јаваш-јаваш сүр'әт көтүрән сәнајеләшмә республикада шәһәр һәјатынын јенидән чанланмасы-

на вә мұхтәлиф кушәләрдә јени шәһәр мәскәнләринин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олду.

Белә ки, икинчи бешиллијин әввәлләриндә республиканын рајонларында јени ири сәнајә мүәссисәләри: Ханкәндиндә ипәк комбинаты, Ордубадда барамаачма фабрики, Кәнчәдә тохучулуг вә јағ-пиј комбинатлары, памбыгтәмизләмә заводлары (Кәнчә, Сабирабад, Әлибајрамлы, Ағстафа, Норашен, Јевлах, Учар.): консерв заводлары (Губа, Ордубад, Загатала): електрик стансијалары (Кәнчә, Ләнкәран, Нуха, Хачмаз, Көјчәј, Нахчыван), јод бром заводу (Нефтчала) тикилиб истифадәјә верилди. Сәнајеләшмә нәтичәсиндә Кәнчә Азәрбајҗанын икинчи сәнајә вә мәдәнијјәт мәркәзинә чеврилди.

Азәрбајҗанда шәһәрләр шәбәкәсинин кенишләниб инкишаф етмәсиндә 1930-чу илдә апарылмыш инзибати рајонлашманын бөјүк әһәмијјәти олду. Белә ки, рајон мәркәзи олан һәр бир шәһәр инзибати, тәсәррүфат, тичарәт-пајлајычы, мәдәни вә с. функцијалар јеринә јетирмәјә мәнкум олду.

1926-чы илин сијаһыјаалынмасына көрә Азәрбајҗанда чәми 19 шәһәр мөвчуд иди, 1939-чу илә онларын сајы артыг 25-ә чатды. Бу дөврдә јаранмыш јени шәһәрләр сырасында Ханкәнди, Гусары, Күрдәмири, Лачыны, Сабирабады, Ханлары, Хачмазы, Газымәммәди, Учары гејд етмәк олар. Бүтөвлүкдә көһнә шәһәрләрин дә инкишафы нәзәрә алынмагла 1920—1939-чу илләрдә шәһәр әһалисинин үмуми сајы 2,9 дәфә, шәһәрлиләрин бүтүн әһали ичәрисиндәки хусуси чәкиси 1920-чи илдәки 21%-дән 1939-чу илдә 36,2%-ә чатды. Мүһарибәдән әввәл Азәрбајҗан шәһәрләриндән ән чох инкишаф едәни Бақы олмушдур. Онун әһалисинин 1921—1940-чы илләрдәки инкишаф темпи 19,5 дәфә олмуш, Кәнчә шәһәринин әһалисинин сајы исә јүз мин нәфәри кечмишдир.

Бөјүк вәтән мүһарибәси (1941—1945) өлкәнин бүтүн итгисадијјатына, о чүмләдән дә инкишафына чох бөјүк зәрәр вурду. Бир сыра саһәләрдә сәнајә истәһсалы һәч-

минин азалмасы, мэнзил тикинтисинин дајандырылмасы вэ с. сәбәбләр үзүндән шәһәрләрин инкишафы хејли зәифләди, јени шәһәрләрин јаранмасы просеси дајанды. Чохлу сәјда мүлки әһалинин ордуја чағырылмасы, тәбии артымын кәскин шәкилдә азалмасы, кәнддән шәһәрә ахынын хејли зәифләмәси нәтичәсиндә шәһәрләрин әһалиси хејли азалды.

Мүһарибәдән сонрақы дөврдә республика өз игтисади вэ социал инкишафынын даһа әлверишли, мүтәрәгги мәрһәләсинә гәдәм гојду. Бу дөвр (сон илләри нәзәрә алмасаг) сәнаје, мэнзил вэ социал инфраструктура тикинтисинин кениш вүс'әти, јени сәнаје сәһәләринин мејдана кәлмәси, минерал-хаммал еһтијатларынын интенсив сурәтдә тәсәррүфат дөвријјәсинә чәлб едилмәси вэ нәһәјәт республикамызын мүстәгил дөвләт кими инкишаф јолуна гәдәм гојмасы илә сәчијјәләнир.

Нәтичә е'тибарилә көһнә шәһәрләр хејли инкишаф едиб кенишләнди вэ јени шәһәрләр дәстәси мејдана кәлди. Беләчә Абшеронда сәнајенин, хүсусән е'маледичи сәнајенин күчлү инкишафы нәтичәсиндә 1949-чу илдә Бакынын пејк-шәһәри олан вә һазырда әһалинин сәјына көрә 3-чү јери тутан Сумгајыт шәһәри јаранды. Јени тәбии еһтијатларын мәнимсәнилмәси вэ истисмары нәтичәсиндә Әлибајрамлы, Дашкәсән, Минкәчевир, Нефтчала, Сижәзән, Көјтәпә кими шәһәрләр, Алунитдаг, Гушчу көрпүсү, Дашкәсән, Јухары Дашкәсән, Парағачај, Әләт, Чилов, Нефт дашлары вэ диқәр шәһәр типли гәсәбәләр мејдана кәлди.

Шәһәр јашајыш мәнтәгәләри системинин формалашмасы ардычыл, гырылмаз вэ јениләшән бир просесдир. Мәһсулдар гүввәләр инкишаф етдикчә јени мәскәнләр салынмасына еһтијач јараныр. Шәһәр јашајыш мәскәнләри исә мәһз онларын јаранмасына еһтијач вә әлверишли шәраит олан јерләрдә салыныр. Мәсәлән, Минкәчевир шәһәри илк нөвбәдә Минкәчевир су говшағынын

вə су електрик стансијасынын јарадылмасы илэ əлагə-
дар, Əлибајрамлы вэ Сијэзэн шəһэрлэри нефтчыхарма,
Дашкэсэн дəмир филизи мə'дэнлэринин ишлэнмэси əса-
сында мејдана кəлдилэр вэ с.

Азэрбајчанда шəһэрэмэлэкəлмэ просеси сон 30 илдə
даһа да сүр'этлэнмишдир. Јалныз 1971—1975-чи иллэр
əрзиндэ республиканын хəритəсиндэ 12 јени шəһэр—Ба-
лакэн, Исмајыллы, Гах, Нафталан, Кəјтəпə, Билəсувар,
Ағсу, Оғуз, Бејлəган, Зэнкилан, Зэрдаб, Коранбəј меј-
дана кəлмишди.

Нафталан вэ Кəјтəпə истисна олмагла дикэр шəһэр-
лэр рајон мэркəзи олмагла əсасən инзибати функцијалар
зəмининдэ јарандылар, Нафталан исə мұхтəлиф чүр дə-
ри, əсəб системи, ревматик вэ с. хəстəликлэрин əн тə'сир-
ли мұаличəсиндэ мə'чүзэлэр тəрəдэн мəшһур Нафталан
нефти əсасында јараныб бејнəлхалг əһəмијјэтли курорт
шəһəринə чеврилди. Əкэр 1960-чы иллэрə гэдэр бир чох
рајонларын мэркəзи ири кəндлəрдən ибарət идисə, һа-
зырда белə вэзијјət мөвчуд дејил. Шаһбуз вэ Јардымлы
рајонларындан башга (онларын мэркəзи шəһэр типли
гəсəбэлəрдир) бүтүн рајонларын мэркəзи шəһэрлəрдир.
Совет һакимијјəти иллəриндэ республиканын мəскунлаш-
ма системиндэ јени мəскунлашма формасы олан шəһэр
типли гəсəбэлэр 30-чу илин əввəллəриндэ јаранмаға
башлады. Сонракы иллəрдə онларын сајы дурмадан
артды. һазырда республикада 130 шəһэр типли гəсəбə
мөвчуддур (онларын һаггында ајрыча бəлмэдə кениш
мə'лумат верилир).

Азэрбајчан тарихинин сон 70 иллик тарихи əрзиндэ
шəһэрлэрин инкишаф просесинин тəһлили кəстəрир ки,
бу дөврдə шəһэрсалма бир систем шəклини алмыш вэ
урбанизасија хəјли инкишаф етмишдир.

Урбанизасијалашдырмада нəзэрə чарпан ирəлилəјиш-
лэр олмушдур. Јени мұтэрəгги мəскунлашма формалары
олан груп (локал) вэ агломерасијалар мејдана кəлмиш-

дир. Бақы шәһәр агломерасиясы формалашыб ән јеткин шәклә дүшмүш, республиканын гәрбиндә исә Кәнчә шәһәр агломерасиясы формалашмагдадыр. Шәһәрләрин функцияларында вә бөјүклүјүндә дә көклү дәјишликләр баш вермишдир. Республиканын пајтахты Бақы, һабелә бөјүк шәһәрләр Кәнчә, Сумгајыт, Минкәчевир, орта шәһәрләр Шәки вә Әлибајрамлынын даһа јүксәк темплә инкишафы диггәти чәлб едир. Бу шәһәрләрдә республика әһалисинин јарыдан чоһу вә шәһәр әһалисинин 70%-дән артығы чәмләнмишдир. Бу шәһәрләрин динамик инкишафы фонунда кичик шәһәрләр сон дәрәчә зәиф инкишаф етмишләр вә өз фәаллыгларыны јалныз сон онилликләрдә артырмышлар. Бунунла белә һазырда Губа кими шәһәрин әһалисинин сајы бурада әсримизин сөнунда сәнәткарлыг вә тичарәтин јүксәк инкишаф етдији дөврдәкинә белә чата билмәмишдир.

Шәһәрләрин шәһәрјарадычы амилләри хејли дәрәчәдә мөһкәмләмишдир. Сәнаје истехсалы шәһәрләрин игтисадијјатында апарычы мөвге тутмушдур. Тикинти шәһәрјарадычы амилләрдән биринә чеврилмиш, нәглијјатын ролу даим артмышдыр. Мәһз нәглијјатын инкишафы әсасында Јевлах, Газымәммәд, Сабирабад, Әлибајрамлы, Чулфа, Хачмаз, Салјан, Ағдам вә с. шәһәрләрин халг тәсәррүфат функциялары хејли кенишләнмишдир. Капитализм мәрһәләси илә мүгајисәдә шәһәрләрин инзибати вә мәдәни-маариф әһәмијјәти хејли артмыш, јени тип-курорт шәһәрләр мејдана кәлмишдир. Јүксәк игтисади инкишаф темпи вә функцияларын кенишләнмәси нәтичәсиндә полифункционал шәһәрләр дәстәси (Бақы, Кәнчә, Нахчыван) јаранмышдыр.

Бу илләр әрзиндә Азәрбајчан шәһәрләринин сима-сы да танынмаз дәрәчәдә дәјишмишдир. Шәһәрләр мүасир шәһәрсалма принципләринә ујғун баш планлар әсасында тикилиб инкишаф етдирилмиш вә онлардан инсанын нормал јашајыб ишләмәси үчүн шәраит јарадыл-

мышдыр. Лакин 1988-чи илдэн сонра Азербайжана гаршы баш вермиш ермәни тәчавүзү нәтичәсиндә республиканын бир сыра шәһәрләри зәбт едилиб дағыдылмыш, дикәрләри исә тигтисади бөһран мәнкәнәсиндә вә чохсајлы гачгынлар ордусу гәбулу нәтичәсиндә әввәлки тәрәвәтини итирмиш вә дурғунлуг дөврүнү јашамагдадырлар.

II ФӘСИЛ

ШӘҺЭРЛЭР СИСТЕМИНИН МУАСИР ЭРАЗИ ТӘШКИЛИ

2. 1. Шәһәр мәскәнләрində демографик вәзијјәт

Һәр һансы бир өлкәдә јаранмыш демографик вәзиј-јәт һәммин эразидә мүәјјән бир дөвр әрзиндә мөвчуд олмуш социал-игтисади, тарихи-сијаси просесләрин үмуми ахарынын тәркиб һиссәси олмагла заман вә мәкан дахилиндә әсаслы дәјишикликләрә мәруз галыр. Мин илләр әрзиндә демографик просесләр кортәбии сурәтдә давам едирди, јә'ни доғум әсасән биоложи амилләрдән асылы олмуш, әһалинин һәјат шәраити исә өлүмүн әһәмијјәтли дәрәчәдә азалдылмасына имкан вермәмишди. Һәр ики демографик көстәричи јүксәк сәвијјәдә галмыш, орта өмүрүн узунлуғу исә чох гыса олмушдур. Јалһыз XIX—XX әсрләрдән башлајараг бәшәријјәт јүксәк доғум вә өлүм нормаларындан даһа ашағы нормалара кечмәјә башламышдыр. Бу дөвр исә урбанизасија просесләринин сүр'әтли инкишафа башламасы мәрһәләсинә тәсадүф едир. Демографик просесләрин кедишиндәки дәјишикликләр билаваситә шәһәрләрин тә'сири алтында баш верир. Урбанизасијалашма сәвијјәси јүксәлдикчә шәһәр һәјат тәрзинин демографик просесләри тәнзимләјән ролу артмаға башлајыр. Урбанизасијанын инкишафы илә әһалинин тәркибиндә јени кејфијјәт дәјишикликләри баш верир. Шәһәр һәјат тәрзи доғум, өлүм, никаһланма вә диқәр демографик просесләрә мүәјјән тә'сир көстәр-

мәжә башлајырса, өз нөвбәсиндә бу просесләр дә шәһәрләрин инкишафына, урбанизасијасынын темпинә вә хактеринә экс тә'сир көстәрмәжә башлајыр.

Мә'лумдур ки, Азәрбајҗан Республикасында урбанизасијанын инкишафы вә онун әһалинин демографик дәрәҗәсинә тә'сиринин тәдричлә артмасы XIX әсрин 70-чи илләриндән е'тибарән Бақыда нефт сәнајесинин инкишафы илкә башланмышдыр. Дүздүр, о дөврки Азәрбајҗанын дикәр шәһәрләриндә мөвчуд олмуш шәһәр мүһити мүәјјән дәрәҗәдә кәнд мүһитиндән сечилсә дә, әһалисинин демографик көстәричиләринә көрә ондан о гәдәр дә фәргләнмәмишдир.

Сон 100 илдә Азәрбајҗанда шәһәр әһалисинин сәјы 12,8 дәфә артмышдыр. Ашағыдакы чәдвәл өлкәмиздә әһали динамикасы вә үмуми урбанизасија сәвијјәсинин

**Азәрбајҗан Республикасында әһалинин
динамикасынын дәјишмәси¹**

Чәдвәл 2

Илләр	Бүтүн әһали (мин нәфәр)	о чүмләдән		Бүтүн әһалин сәјы фәизі	
		шәһәр әһалиси	кәнд әһалиси	шәһәр әһалиси	кәнд әһалиси
1897	1806,7	305,1	1501,6	16,9	83,1
1913	2339,2	555,9	1783,3	23,8	76,2
1917	2353,7	560,2	1793,5	23,8	76,2
1920	1952,2	405,8	1546,4	20,8	79,2
1926	2313,7	649,5	1664,2	21,1	71,9
1939	3205,2	1156,8	2048,4	36,1	63,9
1959	3697,7	1767,3	1930,4	47,8	52,2
1970	5117,1	2564,6	2552,6	50,1	49,9
1979	6028,3	3200,3	2828,0	53,1	46,9
1985	6622,4	3524,5	3097,9	53,1	46,8
1990	7131,3	3839,8	3291,5	53,8	46,2
1992	7296,9	3919,9	3377,0	53,7	46,3

¹ Азәрбајҗан Республикасынын әһалиси. Статистик бülлетен, Б., 1991.

дәјишмәси һаггында әјани тәсәввүр јаратмаға көмәк едир.

Чәдвәлдән көрүндүјү кими 1897—1970-чи илләр әрзиндә республиканын урбанизасија сәвијјәсинин инкишаф темпи даһа јүксәк олдуғу һалда, сонрақы илләрдә—хүсусән 80-чы илләрдән зәифләјәрәк сабитләшмишдир. 1979—1992-чи илләрдә шәһәр әһалисинин мүтләг сајы 779,6 мин нәфәр артмасына бахмајараг бу дөврдә урбанизасија сәвијјәси чәми 0,6 фаиз јүксәлмишдир. Бунун да әсас сәбәби кәнд әһалисинин мүтләг сајынын дурмадан артмасыдыр. Елә бу дөврдә кәнд әһалисинин сајы 549,0 мин нәфәр артмасына бахмајараг, онун хүсуси чәкиси 0,3 фаиз азалмышдыр.

Мәлумдур ки, шәһәр вә кәнд мәскәнләри һәмишә әһалинин тәбии һәрәкәти көстәричиләринә көрә бир-бириндән фәргләнмишләр. Урбанизасијанын мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләриндә бу көстәричиләр бөјүк тәрәддүдләрә малик олмагла әсасән инсанларын һәјат шәраитиндән асылы олмушдур. Шәһәрләрин һәјат тәрзи илә кәнд әһалисинин һәјат тәрзи вә шәраити арасында мүәјјән јахынлыглар баш вермәсинә бахмајараг, онлар һәмишә бир-бириндән фәргләнмишдир ки, бу да демографик просесләрин характериндә өзүнү бирузә верир. Мәсәлән, шәһәрләрдә аиләнин тәнзимләnmәси просеси тәтбиг олундуғу һалда, кәнд јерләриндә бу просес өз тәбии ахары илә давам етмәкдәдир. Одур ки, шәһәрли аиләләрдә ушагларын сајы 2, аз-аз һалларда ондан чох олдуғу нормаја чеврилмишдирсә, кәнд јерләриндә чохушаглы ән-әнәләри һәлә дә давам етмәкдәдир.

Шәһәр әһалисинин әлверишли јаш тәркибинә малик олмасына бахмајараг никаһ јашынын хејли јүксәк олмасы (25—27 јаш) вә никаһда оланларын нисбәтән азлығы вә бошанма әмсалынын јүксәк олмасы, мәнзил проблем, социал характерли чәтинликләр үзүндән республи-

канын шәһәр əһалисинин доғум сәвијјəsi сон илләр-
хејли ашағы дүшмүшдүр.

Сон 50 иллик дөврдə Азəрбајчан Республикасынын шәһәр вə кəнд мəскəнлəриндə əһалинин тəбии һэрəkəти кəстəричилəринин динамикасында вə бу кəстəричилəрин бир-биринə олан нисбəтлəриндə əсаслы дəјишикликлəр баш вермишдир. Буну ашағыдакы чəдвəлин рəгəмлəриндən ајдын кəрмək олар. Чəдвəлин рəгəмлəринин тəһли-ли кəстəрир ки, 1940-чы иллəрин ахыры үчүн шәһər јерлəринин доғум вə өлүм əмсаллары кəнд мəскəнлəри-нин мұвафиг кəстəричилəриндən јүксək олдуғуна кəрə-шәһər əһалисинин тəбии артымы кəнд əһалисинə нисбə-

**Азəрбајчан Республикасынын шәһər вə кəнд
мəскəнлəриндə əһалинин тəбии һэрəkəти¹**

Ч ə д в ə л 3

Иллər	Əһалинин һər 1000 нəфə инə дүшən					
	шәһər мəскəнлəриндə			кəнд мəскəнлəриндə		
	доғулағ. с.јы	тəбии а. тым	до улағ. с.јы	доғулағ. с.јы	өлəндə- ин с.јы	тəбии а. тым
1949	31,0	19,8	11,2	28,4	11,7	16,7
1950	29,4	10,1	19,3	32,6	9,2	23,4
1960	34,7	7,1	27,6	51,1	6,2	43,9
1965	28,9	6,5	22,4	44,0	6,2	37,8
1970	24,4	6,5	17,9	34,1	6,9	27,2
1980	23,1	6,9	16,4	27,5	7,3	20,2
1981	24,2	6,9	17,3	28,7	6,8	21,9
1982	23,1	6,5	16,6	27,6	6,8	20,8
1983	23,6	6,5	17,1	28,9	6,8	21,9
1984	24,4	6,7	17,7	29,0	7,1	20,8
1985	24,4	6,6	17,8	29,2	6,9	22,1
1986	25,3	6,5	18,8	30,2	6,9	22,0
1987	24,8	6,5	18,3	29,2	6,9	22,3
1988	23,9	6,6	17,3	29,2	7,1	22,3
1989	23,1	6,2	16,9	30,1	6,6	23,5
1990	23,6	6,1	17,5	30,2	6,7	23,5

¹ Азəрбајчан Республикасы Статистика Комитəсинин материал-лары əсасында тəртиб олунмушдур.

тән 5,5% ашағы иди. 1950-чи илләрдән сонра һәм шәһәр, һәм дә кәнд әһалисинин доғум вә өлүм көстәричиләри бир-биринә яхынлашмаға башлады.

1960-чы илләрдә доғум сәвијјәси ән јүксәк һәддә чатды (кәнд јерләриндә лап биоложи максимум сәвијјәсинә). Сонракы илләрдә өлүм әмсалынын әсасән сабитләшмәси вә доғум сәвијјәсинин һәм шәһәр, һәм дә кәнд јерләриндә тәдричлә ашағы дүшмәси просеси мүшәһидә олунмушдур. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн мүгајисә олуан дөвр әрзиндә (1950-чи илдән сонра) шәһәр мәскәнләриндә доғум әмсалы кәнд јерләринә нисбәтән һәмишә ашағы олмушдур. 1980-чы илләрин әввәлләриндә һәтта кәнд әһалисинин доғум сәвијјәси шәһәрә нисбәтән бир гәдәр јүксәлмәјә мејл етмишдирсә дә шәһәр јерләриндә сабит галмагда давам етмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, республиканын үмуми урбанизасијалашма сәвијјәсинин јүксәлмәси вә онун кәнд јерләринә тәсиринин артмасы кәнд әһалисинин дә тәдричлә аилә тәнзимләмә просесинә гошулмасына вә кәнд јерләриндә јени демографик шәраитин формалашмасына сәбәб олур. Кәнд јерләриндән кәнчләрин ахымынын артмасы ораларда әһалинин структурунун позулмасына вә демографик көстәричиләрин писләшмәсинә сәбәб олур, шәһәр мәскәнләриндә исә үмуми әһали шәраитиндә кәнч јаш группларынын хүсуси чәкиси нисбәтән јүксәк олур ки, бу да потенциал тәбии артым мәнбәјидир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мүхтәлиф сәвијјәли шәһәрләрдә демографик шәраит һәмишә ејни олмур. Шәһәрин бөјүклүјү әһалинин төрәмәсиндә мүәјјән рол ојнајыр. Бир тајда олараг бөјүк шәһәрләрдә кичик шәһәрләрә нисбәтән доғум әмсалы ашағы, өлүм әмсалы јухары вә тәбии артым аз олур, лакин бу ганунаујғунлуғ чаван ири шәһәрләрә (Сумгајыт, Минкәчевир, Әлибајрамлы) үчүн сәчијјәви дејил. Бәлә ки, бу типли шәһәрләрин әһалисинин чох һиссәси дүнәнки кәндлиләр олдуғу үчүн онлар һәләлик кәнд јерләринә хас олан ән'әнәләрини давам

етдирмәкдәдирләр. Мәсәлән, 1990-чы илләр үчүн Бакы шәһәрində һәр 1000 нәфәрә көрә доғум 19,6, Кәнчәдә 20,5, Сумгајытда 24,9, Минкәчевирдә 29,2, Әлибајрамлыда 29,0, Шәкидә 22,4 олдуғу һалда Дашкәсәндә 36,7, Чәбрајылда 38,4, Јардымлыда 53,4, Кәлбәчәрдә 34,2, Нефтчалада 33,2, Учарда 30,7, Оғузда 35,8, Бејләганда 34,5 вә с. олмушдур.

Белә кәскин фәргләр әһалинин һәјат тәрзи вә шәраитинин бүтүн комплексиндән асылыдыр. Бөјүк шәһәрләрдә әһалинин структуру, мәшғууллуғ сәвијјәси (хүсусән гадынларын), мәдәни-мәишәт шәраити вә давраһнышы кичик шәһәрләрдән хејли фәргләнир. Бөјүк шәһәрләрдә зијалыларын, али вә орта ихтисас мәктәбләриндә охујан кәнчләринин хүсуси чәкиси јүксәкдир. Бүтүн бунлар вә һәјат тәрзинин диқәр аһаложии компонентләри бөјүк шәһәрләрдә доғумун аз олмасына кәтириб чыхардыр.

Урбанизасијанын инкишафы әһалинин механики һәркәтини дә сүр'әтләндирир. Мәһсулдар гүввәләринин инкишаф темпи јүксәлдикчә әһалинин миграсија имканлары артыр. Шәһәр јерләри үчүн әмәк еһтијатлары илә тәмин олунмағын әсас мәнбәләриндән бири кәнд әһалиси олур. Әһалинин кәһардан шәһәрләрә ахыны бир гајда оларағ кортәбии баш верир, лакин мүәјјән дөврләрдә мүһүм дөвләт әһәмијјәтли тикинтиләрә планлы сурәтдә ишчи гүввәси чәлб етмәк тәчрүбәләри дә аз олмамышдыр.

Азәрбајҗан шәһәрләринә миграсија ахыны тәкчә республиканын кәнд јерләриндән дејил, диқәр кечмиш совет республикаларындан да баш верирди. Миграсија статистикасынын тәһлили көстәрир ки, совет һакимијјәтинин илк илләриндән кәһардан республикаја чохлау мигдарда ишчи гүввәси кәтирилирди вә Азәрбајҗана кәләнләрин чоху шәһәрләрдә јерләширди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә гәдәр республикада шәһәр әһалисинин үмуми артымынын чохуну кәһардан кәләнләр тәшкил едирди.

Үмумијјәтлә, республиканын шәһәр јашајыш мәскән-
ләринә миграција ахынларынын миграјасы муһарибәдән
сонракы илләрдә тәдричлә азалмаға башламыш вә 1970-
чи илләрдә ән ашағы кәмијјәтләрә чатмышдыр. Буну
ашағыдакы чәдвәлдән ајдын көрмәк олар.

**Азәрбајҹан Республикасы шәһәр мәскәнләринә
әһалинин миграјасы (нәфәр)**

Ч ә д в ә л 4

Илләр	Кәләнлә ин сајы	Кәдәнгә ин сајы	Механики артым
1939	12048	75431	÷ 45049
1940	90321	69620	÷ 20701
1946	100231	41496	÷ 59155
1947	89513	50264	÷ 39349
1948	74494	64287	÷ 15267
1949	73901	59859	÷ 14042
1950	90558	59288	÷ 31270
1951	106020	87342	÷ 18678
1952	110586	87543	÷ 23043
1953	129345	89252	÷ 40093
1954	11131	102578	÷ 8853
1955	97326	95963	÷ 1363
1956	73741	81952	÷ 11789
1957	7793	74439	÷ 3514
1958	78984	75143	÷ 3841
1959	76990	66790	÷ 10200
1960	83396	70143	÷ 13253
1961	77533	65926	÷ 11607
1962	76700	66308	÷ 10392
1963	79776	64427	÷ 1649
1964	76834	62268	÷ 14566
1965	81323	66638	÷ 14690
1966	81183	71135	÷ 10048
1967	79384	72377	÷ 707
1968	77034	75404	÷ 1630
1970-1980	—	—	—153400
1988	119692	173173	— 3381
1989	171870	161925	÷ 9915
1990	104325	113530	— 9105

Көрүндүжү кими Азербайжан Республикасынын шөһөр-мәскәнләринин миграсија дөвријјәси мүхтәлиф вахтларда бөјүк рәгәмләрлә сәчијјәләнмиш вә 1970-чи илә кими мүсбәт миграсија салдосуна малик олмушдур. Шөһөр әһалисинин механики артымы 1946-чы илдән башлајараг даима азалмыш вә 1968-чи илдә ән ашағы сәвијјәјә енмишдир 1980-чы илдән сонра республикаја кәләнләрин вә республикадан кедәнләрин мүтләг сајы 70-чи илләрлә мүгајисәдә хејли артса да миграсија салдосу мәнфи олмушдур. Јалныз 1989-жу ил истисна тәшкил едир ки, бу да республикаја чохлу мәчбури көчкүнләрин кәлмәси илә изаһ олунмалыдыр.

Гейд етмәк лазымдыр ки, республика шөһәрләри әһалисинин механики артымынын әсас һиссәси Бакы вә Сумгајыт шөһәрләринин пажына дүшмүшдур. Дүздүр, Бакы вә Сумгајытдан әлавә Кәнчә, Минкәчевир, Әлибајрамлы вә Нахчыван шөһәрләринин дә миграсија салдосу даим мүсбәт олса да, бу шөһәрләрин механики артым рәгәмләри илдә 50—850 нәфәр арасында тәрәддүд етмишдир.

Азербайжан Республикасынын миграсија дөврәсиндә кечмиш ССРИ республикаларынын һамысы иштирак етмишдир, лакин шөһәр мәнтәгәләримизә кәләнләрин бөјүк әксәријјәти 5 әсас истигамәтдән: Азербайжанын өзүндән (1940-чы илдән 1970-чи илә гәдәр һәр ил орта һесабла 42 мин нәфәр), Русија Федерасијасындан (орта һесабла илдә 15 мин нәфәр) вә Украјнадан (орта һесабла илдә 3,5 мин нәфәр), Ермәнистандан (орта һесабла илдә 2 мин нәфәр) вә Күрчүстандан (орта һесабла илдә 1,8 мин нәфәр) олмушдур. Бакы шөһәри әһалисинин механики артымында да Азербайжан әразиси әсас (илдә орта һесабла 10 мин нәфәр), Русија Федерасијасы, Ермәнистан вә Күрчүстан республикалары нәзәрә чарпан рол ојнамышлар.

Әкәр 90-чы илләрә гәдәр республиканын шәһәр мәскәнләриндә жалныз дахили миграсија просесләри һаким идисә, ССРИ дағылдыгдан сонра узаг харичи өлкәләрә, хусусән Исраилә, АБШ-а, Франсаја, Алманијаја, Түркијә вә с. даими јашамаға кедәнләрин сајы дурмадан артмагдадыр.

1988-чи илдән сонра Дағлыг Гарабағ уғрунда башлајан вә сонрадан ганлы мұһарибәјә чеврилән Ермәнистан—Азәрбајчан мұнагишәси зәмининдә әввәлчә Ермәнистанда јашајан сојдашларымызын һамысы орадан мәчбури говулду. Ермәнистан гачғынларынын бөјүк әксәријјәти Бақы, Сумгајыт, Кәнчә, Минкәчевир шәһәр советләри әразисиндә мәскунлашды. 1989—1990-чы илләрдә јухарыда адлары чәкилән вә диқәр шәһәрләрин ермәни әһалиси көчүб кедирләр. 1992-чи илдән етибарән исә республиканын Гарабағ бөлкәси әразиләри ермәниләрин тәрәфиндән ишғал едиләндән сонра јаранмыш милјон нәфәрдән артыг гачғынлар ордусунун да мұәјјән бир һиссәси бөјүк шәһәрләрдә сығыначаг тапдылар. Сон иләр јаранмыш игтисади бөһран, әһалинин доланачаг шәраитинин хејли писләшмәси, јени базар мұнасибәтләринә кечидин доғурдуғу әлавә чәтинликләр, хусусән тичарәтин либераллашмасы нәтичәсиндә Күрчүстан республикасында јашајан сојдашларымызын мұәјјән һиссәси, һабелә Азәрбајчан рајонларынын он минләрлә сакини гејдијјатсыз-филянсыз бөјүк шәһәрләрдә (хусусән Бақыда) даима алвер етмәклә һәмин шәһәрләрин әһалисинин сајыны хејли артырмыш вә ораларда әһалинин тәһизатында олан чәтинликләри даһа да артырмышлар.

Урбанизасијаын инкишафы, хусусән әһалинин миграсија чевиқлијинин артмасы вә сон 6 илдә исә миграсија ахынынын бөјүк мигјас алмасы шәһәр мәскәнләри әһалисинин чинс-јаш, пешә, ичтимай, етник тәркибиндә

бөйүк дәјишикликләрә сәбәб олмушдур. Хүсусән әһалинин пешә вә милли тәркибиндә әсаслы дәјишикликләр баш вермишдир. Јени кәләнләрин чохунун колхозчу, кәдәнләрин исә фәһлә вә гуллуғчу олдуғуну нәзәрә алсағ шәһәр әһалисинин пешә тәркибиндә баш вермиш кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишикликләри һағгында тәсәввүр јарадыр. Бу дәјишикликләр шәһәрләрдә мәшғуллағ проблемини хејли кәнкинләшдирмиш, јени кәләнләри өз пешәләри илә ишлә тә’мин етмәкдә әләвә чәтинликләр јаратмышдыр. Сон илләрин миграсија просесләри нәтичәсиндә шәһәр мәскәнләриндә азербайҗанлыларын хүсуси чәкиси хејли јүксәлмиш, диқәр етник группарын сајы исә азалмышдыр.

Һазырда Азербайҗан Республикасынын шәһәр мәскәнләриндә (хүсусән пайтахт вә диқәр бөйүк шәһәрләрдә) әркин демографик шәраит мөвчуддур. Мөвчуд ичтимаисияси, игтисади вә һәрби дурум үзүндән демографик просесләрин әввәлки сакит ахары хејли позулмушдур. Нәтичә е’тибарилә доғум сәвијјәси азалмаға, өлүм әмсалы артмаға башламыш, јени евләнәнләрин сајы кәскин азалмыш, мәнзил-мәишәт шәраити вә мәшғуллағ проблеминин һәлли сон дәрәчә писләнмишдир. Јаранмыш вәзјјәти низама салмағ үчүн дөвләт сәвијјәсиндә әсаслы ислаһатлар апарылмасы зәрурәти јаранмышдыр.

2. 2. Азербайҗан Республикасы шәһәр мәскәнләринин ваһид системинин формалашмасы

Елми-техники тәрәггинин мүасир инкишаф мәрһәләсиндә бир чох елм сәһәләриндә олдуғу кими урбанизација просесләринин өјрәнилмәсиндә дә системлә јанашма методундан кениш истифадә едилир. Мә’лумдурки, социал амилләрин тәбиәти чох мүрәккәбдир, демә-

ли, систем-структур методла јанашманын өзүнү тэчрү-
бәдә доғрултмасы јахшы нәтичә верир. Систем дедикдә
өз ваһидлији вә биткинлији илә фэргләнән сосиал ор-
ганизм нәзәрдә тутулур, Бу бахымдан шәһәр јашајыш
мәнтәгәләри системи дә мүрәккәб вә гаршылыгы эла-
гәләри олан бир сосиал организмдир.

Елми әдәбијјатда «систем» мәфһумуна вә онун тә'-
рифинә бөјүк диггәт верилмишдир. Мәсәлән, А. Д. Холл
вә Р. Ј. Фејчин фикринчә систем чохлу объектләр вә
онларын нисбәти илә бу объектләрин хүсусијјәтләринин
мәчмусудур. Системин ону тәшkil едән объектләрдән
фәрги өз хүсусијјәти, функцијасы вә мәгсәдидир.
А. Раппорта көрә «мүнасибәтләр нә гәдәр сых оларса,
бу мүнасибәтләрдән јаранан систем даһа мүтәшәккил
олар». В. Г. Афанасјев гејд едир ки, «Сөзүн һәгиги
мә'насында систем ону тәшkil едән компонентләрдә
олмајан јени кејфијјәтләрә малик бүтөв бир варлыгдыр».
О. В. Лармин исә ашағыдакы тә'рифи тәғдим едир:
«Систем бир нөв фәалијјәт көстәрән, инкишаф едән,
танунлара табе, бир-бири илә үзви сурәтдә гаршылыгы
элагәдә олан комплексдир».

Јухарыда гејд едилән фикирләри тәһлил едән күрчү
алим В. Ш. Чаошвили системин дахили гурулушуну ачыб,
онун хассәләрини даһа ајдын мүәјјәнләшдирмиш вә
ону Күрчүстан шәһәрләри системинә тәтбиг етмишдир.
Бизим фикримизчә В. Ш. Чаошвилинин мүддәаларыны
Азәрбајчан шәһәрләринә дә шамил етмәк олар.

Әввәла ону гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанын
шәһәр мәскәнләри системи мүхтәлиф функцијалы вә
дәрәчәли шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләрдән ибарәт
олмагла чохлу компонентләрдән ибарәтдир. Белә ки,
республиканын 199 белә объекти ичәрисиндә әһалиси
ики милјон нәфәрә јахын олан Бақы, әһалиси мин нә-
фәрдән дә аз бир нечә гәсәбә илә јанашы, Кәнчә,

Сумгајыт кими сәнаје нәһәнкләри, һабелә дағлар гој-
нунда итиб-батан кичик Парағачај гәсәбәси дә вардыр.
Лакин бу о демәк дејилдир ки, Азәрбајчан шәһәрләри
бир-бириндән тәҗрид олунмуш, низамсыз сәпәләнмиш
мәскәнләр топлусудур. Хейр, әсас мәсәлә одур ки,
шәһәрләрдә јерләшән вә структурјарадычы рол ојнајан
сәнаје саһәләри мүнһум сementләјичи рол ојнамагла
әслиндә системин компоненти ролуну ојнајыр.

Истехсал характерли әлагәләр—хаммал, материал,
истехлак маллары илә мүбадилә Азәрбајчан шәһәрлә-
ринә чох гәдим заманлардан хасдыр. Лакин Азәрбајча-
нын нә гәдим, нә дә капитализм дөврүндәки шәһәрләри
өз инкишаф сәвијјәсиндә систем јаратма сәвијјәсинә
чата билмәмишдиләр. Ингилабдан әввәлки шәһәрләрин
мадди функцијалары нисбәтән зәиф инкишаф етмишди,
машынлы сәнаје јеничә јаранырды. Бақыдакы нефт
сәнајеси истисна олмагла диқәр саһәләр арасында ис-
теһсал әлагәләри формалашма мәрһәләсиндә иди. Нәг-
лијјат вә диқәр коммуникасија шәбәкәси зәиф инки-
шаф етмишди вә о заманкы истехсалын белә еһтијач-
ларыны там өдәјә билмирди. Республика әразисиндә
онларча шәһәр олмасына бахмајараг, үмуми урбаниза-
сијалашма сәвијјәси чох ашағы иди. Бу да шәһәрләр
арасында сых әлагәләр јаратмаға имкан вермирди. Да-
һа инкишаф етмиш Бакы шәһәри илә диқәр әјаләт шә-
һәрләринин әлагәси чох зәиф иди. Мүхтәлиф губерни-
јалара вә инзибати әрази ваһидләринә дахил олан
Азәрбајчан шәһәрләринин нерархијасы да зәиф тәзаһүр
етмишди. Шәһәрләрин мәдәни һәјәти вә интеллектуал
потенсиаллары да өлкәнин үмуми иғтисади инкишафы
кими зәиф олдуғундан үмуммилли бирлијин форма-
лашмасына зәиф тәсир кәстәрирди. Бир сөzlә ингилаб-
дан әввәлки Азәрбајчан шәһәрләри вә онларын төрәт-
дији урбанизација ваһид шәһәр системинин јаранмасы-
нын јалныз һазырлыг мәрһәләси олмушдур.

Совет һакимијјетинин мүһарибәдән әввәлки инкишаф-мәрһәләси республикада сәнајеләшмәнин даһа да сүр'әтләндирилмәси, Абшеронда нефт-газ јатаглары әса-сында јени шәһәр типли гәсәбәләрин јаранмасы, көһнә Абшерон кәндләринин абад шәһәр типли гәсәбәләрә чеврилмәси, Азәрбајҹанда 1930-чу илдә апарылан јени инзибати-әрази бөлкүсүнүн гәбулу вә диҹәр гуручулуғ ишләри шәһәр мәскәнләринин сајҹа артмасы, шәһәр һә-јат тәрзинин инкишафына, игтисади вә мәдәни-күтләви әлагәләрин кенишләнмәсиндә вә беләликлә системјара-дычы амилләрин артыб формалашмасына кәтириб чы-харырды. Игтисади инкишафын тә'сири илә шәһәр јә-шәјыш мәнтәгәләри социал-игтисади һәјатда апарычы рол ојнамаға башладылар. Тәкчә ону гејд етмәк кифа-јәтдир ки, шәһәр әһалиси 1920-чи илдәки 406 мин нә-фәрдән 1940-чы илдә 1,2 млн. нәфәрә чатды вә јахуд 3 дәфә артды. Шәһәр јашәјыш мәскәнләринин сајы исә 15-дән 85-ә чатды.

Беләликлә, урбанизасијанын мүһарибәдән әввәлки инкишаф мәрһәләсини ајры-ајры сәпәләнмиш шәһәр мәс-кәнләри шәбәкәсиндән шәһәрләр системинин форма-лашмасынын илкин мәрһәләси һесаб етмәк олар.

Мүһарибәдән сонрақы илләрдә республикада халғ тәсәррүфатынын јенидән гурулмасы, јерли хаммал әса-сында ири сәнаје объектләринин тикилмәси, республи-канын үмуми игтисади инкишафыны тә'мин едә биләчәк сәвијјәдә али, орта вә пешә тәһсилли кадрлар һазыр-лајан тәһсил очаглары шәбәкәсинин кенишләндирилмә-си шәһәр әһалисинин сүр'әтлә артмасына сәбәб олду. Республикада сәнајенин структурунда баш верән кеј-фијјәт дәјишикликләри Абшерон јарымадасындан кә-нарда тәбии сәрвәтләрин истифадәјә верилмәси шәһәр әһалисинин чоғрафијасынын дәјишмәсинә сәбәб олду. Минкәчевир СЕС әсасында Минкәчевир шәһәри јаран-

ды, Көнчә—Дашкәсэн сәнаҗе говшағы формалашды. Әлибајрамлы—Салјан сәнаҗе говшағы јаранды, Абшеронда Сумгајыт кими сәнаҗе нәһәнки мејдана кәлди. Тәкчә ону гејд етмәк кифајетдир ки, 1960—1970-чи илләр әрзиндә 121 ири сәнаҗе мүүссисәси тикилиб истифадәјә верилди. Шәһәр јашајыш мәнтәгәләирнин истәһсал инфраструктуру да хејли кенишләндирилди.

Демәли мұһарибедән сонракы илләрдә республикада шәһәр јашајыш мәнтәгәләринин ваһид системинин јаранмасынын әсас мәрһәләси башланды вә 80-чы илләрдән бу систем артыг реал варлыг кими мөвчуддур.

Мұһарибедән сонракы дөврдә республикада урбанизасијанын инкишафыны систем јарадычы просесләр бахымындан гијмәтләндирсәк, о заман бир сыра ирәлиләјишләр баш вердијини ајдын көрәрик. Илк нөвбәдә системин компонентләринин јени шәһәр јашајыш мәнтәгәләринин сајы 1940-чы илә нисбәтән 2 дәфәдән дә чох артмышдыр. Чохлу кичик шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләрин јаранмасы үзүндән шәһәр мәскәнләриндә әһалинин орта сајы 1939-чу илдәкинә нисбәтән хејли дәјишилмишдир. Әкәр 1939-чу илдә орта һесабла һәр бир шәһәрдә 35,8 мин нәфәр, шәһәр типли гәсәбәдә исә 4,7 мин нәфәр әһали вардыса, 1959-чу илдә мұвафиг олараг 31,5 мин вә 5,5 мин, 1980-чы илдә 40,5 мин вә 6,5 мин, 1992-чи илдә исә 43,0 мин вә 7,4 мин нәфәр јашајырды. Урбанизасија просесиндә һәлледичи рол ојнајан, нисбәтән јахшы инкишаф етмиш шәһәрләр групунун шәһәрләр системиндәки јери ајдын сечилмәјә башлады. Икинчиси ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә шәһәрләрин ролу хејли артды. Бү вә ја дикәр халг тәсәррүфаты вә социал функцијаларын дашыјычысы ролуну әразидә јерләшмиш тәк-тәк шәһәрләр дејил, мүүјјән фәрди хусусијәтләри илә фәргләнән шәһәрләр группу ојнамаға башлады. Үчүнчүсү јахын әтрафына даһа чох тәсир

көстәрән чох инкишаф етмиш шәһәрләрин әһәмијјәти хусусилә артмышдыр. Белә шәһәрләрин әтрафында јаранан јени шәһәр јашајыш мәнтәгәләри өз функцијаларыны даһа да мүнүмләшдирдиләр вә мәркәзи шәһәрлә әләгәләрини мөһкәмләндирдиләр. Сонралар мәркәзи шәһәрләрлә онларын әтраф гәсәбәләри арасында олан әләгәләрин интенсивләшмәси шәһәр агломерасијаларынын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олду. Артыг 60-чы илләрдә Азәрбајҹанда Бакы шәһәр агломерасијасы формалашыб инкишаф етди, 80-чы илләрдән етибарән исә Кәнчә шәһәр агломерасијасы формалашмагдадыр.

Беләликлә компонентләрин хусусијәтләринин дәјишмәси, дахили вә хариҹи әләгәләрин интенсифләшмәси нәтиҹәсиндә республиканын бүтүн шәһәрләринин системи јениләшмиш, јени интеграл кејфијјәтләр әмәлә кәлмишдир. Бу кејфијјәтләрә мисал олага ашағыдакылары көстәрмәк олар.

1) Әһалинин јарыдан чохунун шәһәрләрә топланмасы игтисадијјатын вә мәдәнијјәтин бүтүн сәһәләриндә габагчыл мөвгәләри шәһәр јашајыш мәнтәгәләри системинин симасында мөһкәмләндирди.

2) Бу систем иҹтимаи-истеһсал мүнәсибәтләриндә ән мүнүм проблемләри һәлл етмәјә гадир мүнүм социал организм кими фәалијјәт көстәрмәкдәдир. Чәмијјәтин инкишафынын ән јүксәк мәрһәләләриндән бири олан шәһәр һәјат тәрзини әкс етдирән бу варлыг ваһид вә битмиш бир систем кими чыхыш едир. Ибтидаидән алијә доғру инкишаф просесиндә ваһид шәһәр јашајыш мәнтәгәләри системи ону тәшкил едән компонентләрә дә фәал тәсир етмәјә башламышдыр.

Шәһәр јашајыш мәнтәгәләри елә бир спесифик объектдир ки, мәһдуд бир әразидә чохлу инсан күтләси,

дә мүнһүм рол ојнајырлар. Әкәр шәһәрләр системинә мәс-
кунлашма бахымындан јанашсаг о заман көрәрик ки
онун компонентләри бураја дахил олан вә һәјат фәа-
лијјәтинин мүхтәлиф нөвләри илә гаршылыгылы әләгә-
дәдирләр. Шәһәрләр системинин халг тәсәррүфат струк-
турунун тәһлили заманы мәлүм олур ки, ајры-ајры
саһәләр әсас систем јарадычы амил кими чыхыш едир-
ләр.

Бәзән тәсәррүфат саһәләри бүтүн шәһәрләр систе-
минин компонентләри олмагла јанашы өзләри дә мүә-
јән систем кими чыхыш едирләр. Мәсәлән, истехсалын
вә сосиал инфраструктурун ән мүнһүм елементи олан
электроенержетика системин компонентләри арасында
гаршылыгылы мүнәсибәтләри күчләндирир. Республика-
да јарадылан електрик стансијалары вә онлары бир-
бири илә бирләшдирән јүксәк кәркинликли електрик
верилиши хәтләри тәдричлә үмүмреспублика вә сон-
радан Загафгазијанын ваһид еренкетика шәбәкәсинин
јаранмасына кәтириб чыхарды. Бу системин мәркәзин-
дә олан Минкәчевир, Әлибајрамлы, Шәмкир, Кәнчә,
Бакы, Сумгајыт вә Нахчыван шәһәрләри бүтүн Азәр-
бајчанда енержи сехләри ролуну ојнајырлар. Бу шәһәр-
ләрдән республиканын бүтүн кушәләринә чәкилән
електрик хәтләри јашајыш мәнтәгәләри системинин
нормал фәалијјәтини тәнзим едир. Демәли, електрик
енержиси шәһәрләрарасы мүнһүм коммуникасија нө-
вүдүр.

Үмумијјәтлә республикада тәшәккүл таимыш комму-
никасија нөвләри тарихән тәдричлә бәргәрар олмуш-
лар. Мәсәлән, Азәрбајчан әразисиндә почт әләгәләри
1804-чү илдән, телеграф рабитәси 1860-чы илләрдән,
телефон әләгәси 1873-чү илдән, дәмир јолу нәглијјаты
1869-чү илдән, бору көмәри нәглијјаты 1880-чы илләр-
дән, автомобил нәглијјаты 1910-чу илләрдән, һава ра-
битәси 1920-чи илләрдән, јүксәккәркинликли електрик

мүхтәлиф тәҗинатлы мадди саһә объектләри, јашајыш вә ичтимаи биналар, хидмәт мүәссисәләри, јерин алтыны вә үстүнү һөрүмчәк тору кими тутмуш коммуника-сија шәбәкәси чәмләнмишдир. Мадди саһәләрин мөвчуд-луғунун мүһүм амил олмасына бахмајараг әсас систем јарадычы ролу инсан ојнајыр.

Шәһәр јашајыш мәнтәгәләри вә онлары тәшкил едән элементләр арасындакы системдахили әлагәләрин мөһ-кәмләnmәси нәтичәсиндә һәр бир компонент мүәјјән функсија дашыјан структур елементи кими чыхыш едир. Компонентин игтисади вә мәдәни саһәдәки инки-шаф сәвијјәси вә имканлары нә гәдәр јүксәк олурса структур елементи кими шәһәрин вә јахуд шәһәрләр групунун әһәмијјәти бир о гәдәр мүһүм олур. Мәсәлән, мүһүм коммуникасијалар говшағы ролу ојнајан бир груп шәһәр компонентләри арасында сых әлагәләр вә һабелә бүтүн системин харичи әлагәләринин јаранма-сында мүһүм рол ојнајырлар. Бу бахымдан даһа јүксәк сәвијјәли шәһәрләр вә коммуникасија мәркәзләри олан Бақы, Кәнчә, Сумгајыт, Минкәчевир, Әлибајрамлы, Јевлах, Шәки, Нахчыван, Ханкәнди, Салјан, Ләнкәран, Хачмаз вә диқәрләри мүхтәлиф коммуникасија әлагә-ләринин елә бир каркасыны јарадырлар ки, онсуз рес-публиканын бүтүн шәһәрләри системинин мөвчудлуғу мүмкүн дејилдир. Говшаг шәһәрләрин көмәји илә бү-түн систем үчүн сәчијјәви олан, даим кенишләнән вә мүрәккәбләшән гаршылығлы истеһсал-игтисади әла-гәләр јараныр. Шәһәрләр системиндә тутдуғу мөвге-јиндән асылы олмајараг һәр бир шәһәрдә үмуми вә фәрди кејфијјәтләри, хусусијјәтләри ашкар етмәк олар.

Системин компонентләри арасындакы гаршылығлы әлагәләрдә тәкчә ајрылығда көтүрүлән шәһәр вә ја шә-һәрләр бирлији јох, јаранмасы вә инкишафы бөјүк струк-турјарадычы әһәмијјәт кәсб едән игтисадијјат саһәләри

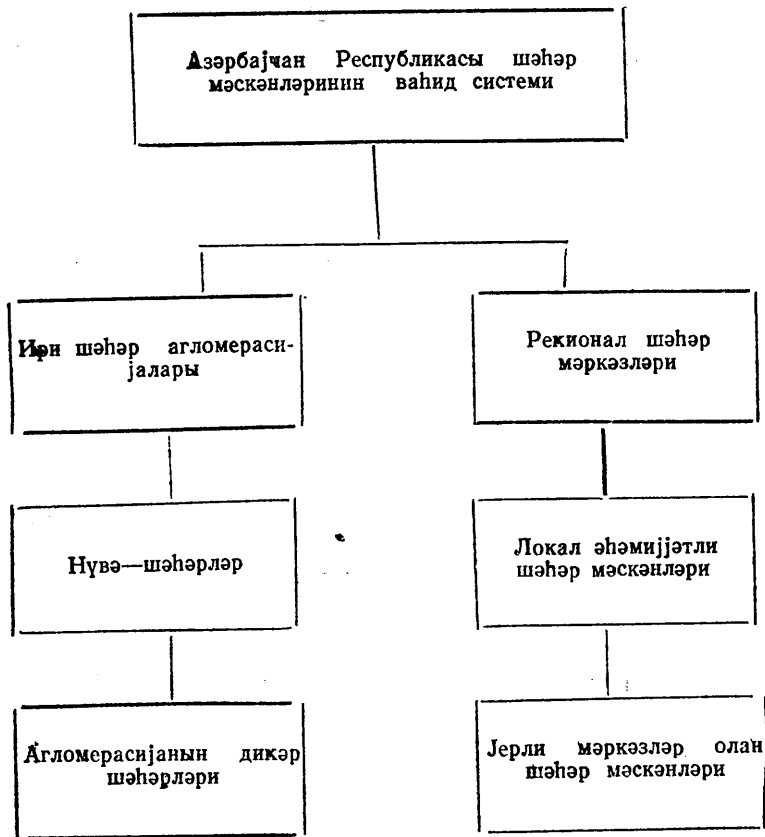
верилиши хэтлэри 1930-чу иллэрдэн, радиоверилишлэри 1925-чи иллэрдэн, телевизија верилишлэри исэ 1956-чы илдэн мөвчуддур. Көстөрилэн коммуникасија нөвлэри дахили вэ харичи элагэлэрдэ өз эһәмијјәтинэ вэ хүсусијјәтлэринэ көрә ејни олмаса да онларын һәр биринин мејдана кәлмәси шәһәрләрарасы элагэләрин мөһкәмлән-дирилмәсиндә чох мүтәрәгги рол ојнамышдыр. Бүтүн коммуникасијалар системинин ваһид мөкән вэ заман дахилиндәки фәалијјәти исэ јалныз шәһәрләрарасы элагэләрин јох, һәм дә харичи элагэләрин јараныб формалашмасыны тәмин етмишдыр. Бу бахымдан Азәрбајчанда ваһид шәһәрләр системинин кечмиш үмумитти-фаг шәһәрләр системи илә элагэләриндә эн мүһүм ролу дәмир јолу, һава нәглијјаты вэ телевизија ојнајыр-ды. Коммуникасијалар шәбәкәсинин јаранмасы шәһәр-ләр системинин инкишафында јени кејфијјәт мәрһәлә-си, јәни онун формалашма мәрһәләсиндән интенсив ин-кишаф мәрһәләсинә кечидини тәмин етди.

Һазырда Азәрбајчан шәһәрләринин ваһид системи-нин структуруну ашағыдакы схемдә көстөрилдији кими тәсәввүр етмәк олар:

Республиканың ваһид шәһәрләр системи дахилиндә мүхтәлиф дәрәчәли шәһәрләр арасында иерархија та-бечилији мөвчуддур. Иерархијанын әсасыны һәр бир шәһәрин, республиканын сијаси, социал-игтисади вэ мәдәни һәјатында ојнадығы рол тәшкил едир. Һәр бир шәһәрин иерархија пилләсиндә тутдуғы јер онун јеринә јетирдији функцијанын характери вэ мигјасы, тәсир даирәсинин вэ мәнимсәнилмә ареалынын өлчүләри илә мүәјјән олунур. Гејд етдијимиз параметрләрин һамысы шәһәрин әһалисинин сајына көрә бөјүклүјүндә чәм-ләнмишдыр. Белә ки, шәһәрин бөјүклүјү онун бүтүн функцијаларыны мүәјјән едир.

Азәрбајчан шәһәрләри өз иерархијасына көрә аша-ғыдакы пилләләрә бөлүнүрләр:

**Азәрбајҹан Республїкасы шәһәр мәскәнләринин ваһид
системинин схеми**

1. Республика табелијиндә олан шәһәрләр
2. МР табелијиндә олан шәһәрләр
3. Район табелијиндә олан шәһәрләр

Һазырда Азәрбајҗанда республика табелијиндә 14, район табелијиндә 55 шәһәр вә 130 шәһәр типли гәсәбә мөвчуддур.

Шәһәрләр системинин бүтүн иерархијасына республиканын пайтахты Бақы шәһәри башчылыг едир. Бақы шәһәри республиканын бүтүн шәһәрләриндән јалныз әһалисинин сајына көрә дејил, һәм дә халг тәсәррүфат функцијасынын мүхтәлифлијинә, мигјасына, тә'сир даирәсинә вә тутдуғу әразисинә көрә дә фәрғләнир. Бақы шәһәри өз иғтисади, сијаси вә мәдәни-интеллектуал потенциалына көрә белә өлкә шәһәрләри системи иерархијасынын ән јүксәк пилләсини тутур. Сонрақы пилләләри Кәнчә вә Сумгајыт шәһәрләри тутурлар. Бу шәһәрләр әһалисинин сајына көрә бир-биринә јахын олсалар да халг тәсәррүфат функцијаларына көрә хејли фәрғләнирләр. Белә ки, Кәнчә республиканын гәрб зонасында Азәрбајҗанын икинчи мүһүм сәнаје, елм вә мәдәнијјәт мәркәзи олмагла сәнаје потенциалына вә онун структуруна көрә Сумгајытдан кери галса да, өз тә'сир даирәсинә, мәнимсәмә ареалынын саһәсинә, инзибати гурулушдан вә ојнадығы икинчи пайтахт ролуна көрә республиканын диқәр шәһәрләриндән фәрғләнир.

Республиканын диқәр шәһәрләри өз әһәмијјәтләринә көрә Бақы, Кәнчә вә Сумгајытдан хејли кери галырлар. Сонрақы иерархија групуна Минкәчевир, Әлибајрамлы, Шәки, Јевлах, Ләнкәран шәһәрләрини дахил етмәк олар. Әһалисинин сајына көрә орта шәһәрләр һесаб едилән бу шәһәрләр инзибати чәһәтдән республика табелијиндә олан шәһәрләрдән олмагла өз сәнаје потенциалы вә функционал-саһә структуру илә дә фәрғләнир-

лэр. Нахчыван шәһәри мухтар республика пайтахты олмаг е'тибарилә иерархија пиллэләриндә хүсуси јертутур. Өз сәнаје потенциалына вә сәнајенин структуруна көрә бу шәһәр јухарыда адлары чәкилән шәһәрләрин чохундан кери галса да инзибати-мәдәни тичарәт пайлашдырма вә дикәр функцијаларына көрә онлардан үстүндүр.

Сонракы пиллэләри әһалисинин сајы 20 миндән 50 мин нәфәрә гәдәр олан Ағдам, Көјчәј, Хачмаз, Губа, Шамахи, Салјан, Сабирабад, Газах, Күрдәмир вә с. шәһәрләр тутур. Бу шәһәрләр һәм функционал, һәм дә кенетик хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән фәргләнсәләр дә һамысы рекионал мәркәзләр олмагла рајонларарасы мәдәни, тәсәррүфат, хидмәт вә тичарәт мәркәзләри кими сечилирләр. Бу шәһәрләрин һәр бири гоншу инзибати рајонлар үчүн мүһүм тәсәррүфат-игтисади әлагәләр говшағы ролу ојнајырлар.

Бу иерархија типинин дикәр шәһәрләри исә әсасән инзибати-тәсәррүфат, сәнаје-нәглијјат, тичарәт-пайлашдырычы функцијалары дашымагла өз инзибати рајонларынын сијаси вә тәсәррүфат һәјатыны идарә едирләр. Онлар һәмчинин мәһдуд даирәдә рајонларарасы әлагә мәркәзи ролу да ојнајырлар. Бу чәһәтдән мүһүм сағламлыг базасы ролуну ојнајан Нафталан шәһәри истисналыг тәшкил едир.

Бу група дахил олан рајон мәркәзләринин әксәријјәтинин әһалиси 10 мин нәфәрдән 20 мин нәфәрә гәдәр дир.

Иерархијанын ән ашағы пиллэләрини исә шәһәр типли гәсәбәләр тутур. Бу типин бә'зи гәсәбәләри (Кәдәбәј, Бабәк, Сәдәрәк, Јардымлы, Шаһбуз, Хырдалан) инзибати рајонларын мәркәзи, дикәрләри исә кәнд тәсәррүфаты хаммалынын е'малы, фәјдалы газынтылар чыхарылмасы, рекреасија базасында мејдана кәлмишләр. Бу пилләдә дуран шәһәр јашајыш мәнтәгәлә-

ри эн чох јерли мәркәз ролу ојнајырлар. Бу иерархи-
јанын гәсәбәләри ичәрисиндә Бакы шәһәр агломераси-
јасына дахил олан, әһалисинин сајына, функционал
әһәмијјәтинә вә диқәр әләмәтләринә кәрә сечилән бир
груп гәсәбә (Сабунчу, Бакыханов, Бинәгәди, Хырдалан,
Маштаға, Бузовна, Мәрдәкан вә с.) хүсуси мөвгә ту-
турлар.

Шәһәрләрин иерархијасынын јухарыда шәһр етди-
јимиз структурона дәјишилмәз бир схем кими бахмаг
дүзкүн олмазды. Белә ки, мәнсулдар гүввәләрин даим
динамик инкишафы илә әләгәдар олараг шәһәрләрин
иерархијасыны мүәјјән едән бүтүн амилләр бир-бири
илә гаршылыглы әләгәдә олдуғларына кәрә һәмишә
инкишаф едиб дәјиширләр. Јаранмыш шәраитлә әләгә-
дар олараг ајры-ајры шәһәрләрин инкишаф темпи
хәјли дәјишир.—бәзиләри сүр'әтлә инкишаф едир, бә-
зиләриндә бу просес зәифдир.

Она кәрә дә шәһәрләрин иерархија пилләләриндә
тутдуғлары јер дә дәјишир. Мәсәлән, Сумгајт, Минкә-
чевир, Әлибајрамлы, Дашкәсән, Сижәзән вә диқәрләри
иерархија пилләләри илә сүр'әтлә галхмышлар. Бунун-
ла белә Ағдам, Шамахы, Шәмкир, Фүзули, Газымәм-
мәд, Ағсу, Лачын вә башгалары өз инкишафларында
хәјли ләнкијирләр. Республиканын дағ рајонларынын
мәркәзләри үмумијјәтлә зәиф инкишаф едирләр.

Республика шәһәрләринин вәһид бир социал-игти-
сади систем кими мөвчудлуғу онун әтраф мүһитлә
әләгәләринин сабитлијиндән асылыдыр. Урбанизасија-
лашма сәвијјәсинин инкишафы әтраф мүһитә олан тә-
сирин артмасы илә парарлел кедир. Белә вәзијјәт бөјүк
вә ири шәһәрләр әтрафында өзүнү даһа габарыг кәс-
тәрир. Инкишаф етмиш шәһәрләрдә тәбии шәраит па-
раметрләринин дәјишмәси шәһәр әһалисинин һәјат шә-
раитини хәјли писләшдирир. Бу да әтраф мүһитин го-
рунмасы мәсәләсинин күнүн вачиб проблемләри сыра-

сына чыхармышдыр. Һазырда республиканын мүнүм сәнаје мәркәзләриндә шәһәр әразисинин һәр квадрат километринә дүшән зәрәрли маддәләрин һәчми јол верилән һәддән гат-гат артыгдыр. Одур ки, шәһәрләрин истәр мүасир, истәрсә дә перспектив инкишафы планлары ишләниб һазырланаркән әтраф мүнитә мәнфи тәсирләрин азалдылмасы вә шәһәрләрин еколокијасыны јахшылашдырмаг үчүн сәмәрәли мұһафизә тәдбирләри мұәјјән едилиб, һәјата кечирилмәлидир.

Елми-техники тәрәггинин мүасир инкишаф мәрһәләсиндә нефтчыхарма вә нефт е'малы, иншаат материаллары, кимја, металлуркија сәнајеси саһәләринин даһа чох тәмәркүзләшдији Бақы, Сумгајыт, Кәнчә, Әлибајрамлы вә Минкәчевир шәһәрләриндә кәркин еколожи вәзијјәт јаранмышдыр. Республиканын ваһид шәһәрләр системинин өзәјини вә бүтүн мәскунлашма системинин каркасыны тәшкил едән бу шәһәрләрин сағлам бир социал-игтисади организм кими нормал фәалијјәтинин тәмин олунмасы бүтүн республиканын сағлам мүнитдә јашамасы демәкдир.

2. 3. Шәһәр типли гәсәбәләр

Азәрбајчан Республикасынын шәһәр типли гәсәбәләри (штг) үмуми мәскунлашма системинин тәркиб-һиссәси олмагла өлкәнин социал-игтисади һәјатында мүнүм рол ојнајырлар.

Шәһәр типли гәсәбәләр мөвһуму республикамызда јени шәһәр јашајыш мәнтәгәси типи кими совет һакимијәти дөврүндә мејдана кәлмишдир. Бу адлы јашајыш мәнтәгәләринә кечмиш ССРИ республикаларындан башга дүнјанын диқәр өлкәләриндә раст кәлинмир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу тип мәскәнләр јени олса да, Абшерон кәндләринин чоху һәлә ингилабдан әввәл

фактики олараг гәсәбә олуб, мүасир штг үчүн характер олан функцијалар дашымышлар.

Һәр бир шәһәр типли гәсәбәнин јаранмасы республика али ганунверичи органы тәрәфиндән рәсмиләшдирилр. Азәрбајҗан ССР Али Совети рәјасәт һеј'әтинин 17 ијун 1959-чу илдә тәсдиг етдији әсаснамәјә көрә республикада шәһәр типли гәсәбәләр сырасына әһалисинин сајы 2 мин нәфәрдән аз олмајан вә үмуми әһалисинин 60%-ни фәһләләр, гуллуғчулар вә онларын аилә үзләри тәшкил едән јашајыш мәнтәгәләри аид едилірләр. Шәһәр типли гәсәбә һесаб олунан фәһлә гәсәбәләринин әһалисинин сајы исә 500 нәфәрдән аз олмамалы дыр. Лакин тәчрүбәдә, үмумијјәтлә бир чох гәсәбәләрин әһалисинин сајы рәсмән мүәјјән олунмуш һәдләрдән һејли ашағы олур.

Дашыдығлары халғ тәсәррүфаты функцијаларынын характеринә көрә республикада штг јахын бир сыра јашајыш мәнтәгәләри (дәмир јолу стансијалары, сағламлығ мәнтәгәләри вә б.) кәнд јашајыш мәнтәгәләри һесаб олунурлар вә кечид мәрһәләсиндәдилрләр.

Шәһәр типли гәсәбәләрин вә еләчә дә шәһәрләрин сајынын артмасы рајонларын игтисади инкишаф сәвијјәсиндән, хүсусән сәнајеләшмәсиндән асылыдыр. Азәрбајҗанда илк шәһәр типли гәсәбәнин јаранмасы 1933-чу илә (Гырмызы гәсәбә—Губа рајону) тәсадүф едир. Сонраky илләрдә онларын сајы дурмадан артыр. Белә ки, 30-чу илләрин ахырларына артығ республикада 51 гәсәбә јарадылмышдыр ки, онларын да 40-ы Абшерон сәнаје рајонунда јерләширди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—1945-чи илләр) республиканын игтисади инкишафыны һејли ләнжитди, нәтичәдә урбанизасијанын да инкишаф темпи әифләди. Лакин јени тәбии еһтијатларын мәнимсәнилмәси илә әлағәдар оларағ мүһарибә илләриндә дә бир сыра гәсәбәләр (Дашкәсән, Мадакиз, һачыкәнд) мејдана кәл-

ди. Сонракы илләрдә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы илә әлагәдар урбанизасија просесләри хејли сүр'әт-ләнди.

Бүтөвлүкдә 1940—1950-чи илләрдә Азәрбајчанда 14 штг јарадылды ки, онларын да бир нечәси (Чәбра-јыл, Саатлы, Норашен) инзибати рајон мәркәзи функ-сијасы дашыјырды. Сонралар јени фәјдалы газынты јатагларынын истисмары, сәнаје мүәссисәләринин ти-килмәси, һабелә инзибати функција әсасында респуб-ликанын хәритәсиндә Нефт Дашлары, Парағачај, Че-јилдағ, Гобустан, Чәјранбатан, Алунитдағ, Гутгашен, Мартуни, Гарајери вә диқәр шәһәр типли гәсәбәләр мејдана кәлди. 1950—1960-чы илләрдәки дөврдә рес-публикада 20 штг јарадылмышдыр, шәһәр типли гә-сәбәләр сырасындан исә Әлибајрамлы, Чәлилабад, Нефтчала вә Сијәзән шәһәрләри әмәлә кәлди.

1960-чы илләрдән сонракы дөврдә Азәрбајчан игти-садијјаты даһа бөјүк инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гој-ду. Бу дөвр кениш мигјаслы сәнаје тикинтиси, аграр-сәнаје комплексләринин јаранмасы вә инкишафы, инзи-бати-әрази бөлкүсү системинин даһа да тәкмилләшди-рилмәси, мәнзил тикинтисинин кенишләндирилмәси илә әләмәтдар олмушдур. Бу да 50-дән артыг штг-нин јаран-масына сәбәб олмушдур. Бу дөврдәчә 26 кечмиш штг шәһәр статусу алмышдыр. Көрүндүјү кими гәсәбәләр шә-һәрләр шәбәкәсинин кенишләндирилмәси үчүн мүһүм еһтијат мәнбәјидир. Һазырда Азәрбајчан Республика-сында 139 шәһәр типли гәсәбә мөвчуддур. Онларда 960 мин нәфәр әһали јашајыр ки, бу да республиканын бүтүн әһалисинин 13,6%-ни, о чүмләдән шәһәр әһали-синин 24,5%-ни тәшкил едир (1992). Республиканын бүтүн шәһәр типли гәсәбәләриндә әһалисинин 680 мин нәфәри, јахуд 70,8%-и Бақы шәһәр агломерасијасы һүдудларында јашајыр.

Әрази тәшкилинин характеринә көрә Азәрбајчанын шәһәр типли гәсәбәләри тәнһа гәсәбәләрә вә бөјүк шә-

һәрләрин әтрафында групп һалында топланмыш пејк-гәсәбәләрә бөлүнүрләр. Ән бөјүк шәһәр типли гәсәбәләр топлусу тарихән тәшәккүл тапмыш сәнаје истеһсалы илә әлагәдар Абшерон жарымадасында јерләшир. Белә ки, әразичә чох да бөјүк олмајан Абшеронда вә она битишик торпагларда 56 штг јерләшир ки, бу да республиканын бүтүн гәсәбәләринин 43%-ни тәшкил едир. Белә вәзијјәт кечмиш Советләр Иттифагында јеканә һал иди. Бакыдан башга өлкәдә һеч бир шәһәр совети олмамышдыр ки, онун табелијиндә бу гәдәр сәјда шәһәр типли гәсәбә олсун. Буна бәнзәр вәзијјәт јалныз Донбасда Makeјевка шәһәри әтрафында мөвчүддүр, лакин орада шәһәр советинә табә олан гәсәбәләрин сәјы 18 олмушдүр. Һәр ики шәһәр әтрафында гәсәбәләрин топланмасы фәјдалы газынтыларын чыхарылмасы вә јашајыш јеринин билаваситә һасилат мәнбәләринә јахын олмасы илә мүәјјән едилир. Һесабламалар көстәрир ки, Бакы шәһәри советлијиндә һәр бир гәсәбәдә орта һесабла 14 мин нәфәр, Makeјевкада исә 23 мин нәфәр әһали јашајыр. Сумгајыт вә Дашкәсән шәһәрләри әтрафында да кичик гәсәбәләр групп топланмышдыр.

Јүксәкликдән асылы олараг республиканын гәсәбәләринин бөјүк әксәријјәти (98 ваһид) дәниз сәвијјәсиндән 500 м-ә гәдәр; 500 м-дән 1000 м-ә гәдәр 15; 1000 м-дән 1500 м-ә гәдәр 9; 1500 м-дән 2000 м-ә гәдәр 5 вә 2000 м-дән јухары 1 гәсәбә (Азәрбајчанын ән һүндүрдә јерләшән гәсәбәси олан Парағачај) јерләшир. Гәсәбәләрин әксәријјәти раһат тикинти мејданчаларына вә әлверишли нәглијјат-чоғрафи мөвгәјә маликдирләр. Јалныз филиз чыхарылмасы илә әлагәдар јарадылмыш гәсәбәләр (онлар да әсасән раһат тикинти мејданчасына маликдирләр) әлверишли макистрал јоллардан кәнарда јерләширләр.

Азәрбајчан Республикасынын гәсәбә мәскәнләринин башлыча хүсусијјәти кәнд рајонларында кичик, Бакы

шәһәри әтрафында исә ири гәсәбәләрин үстүнлүк тәш-
кил етмәсидир. Республиканын гәсәбәләри әһалисинин
сајына көрә бир-бириндән кәскин фәргләнирләр. Белә
ки, гәсәбәләрин јарыја гәдәринин әһалиси 3 мин нәфәр-
дән артыг дејилдир. Буна бахмајараг белә гәсәбәләрдә
республиканын бүтүн гәсәбә әһалисинин јалныз 14,2%-и
јашајыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, республиканын
кәнд јерләриндәки гәсәбәләрин әксәријјәтинин әһалиси
3—5 мин нәфәрә гәдәрдир. Јалныз бир нечә гәсәбәнин
(Аран, Борадиқаһ, Күр, Лерик, Норадиз, Зәјәм вә с.)
әһалиси 7 мин нәфәрә чатыр.

Даһа чох әһалиси олан шәһәр типли гәсәбәләрин
һамысы Бакы шәһәр агломерасијасы һудудлары дахи-
линдә јерләширләр. Бу гәбилдән олан мәнтәгәләрдә
республиканын гәсәбә әһалисинин 68,4%-и топланмыш-
дыр. Белә бир факта диггәт јетирмәк лазымдыр ки,
мәнзил тикинтисинин кенишләндирилмәси вә шәһәрәт-
рафы зонанын бөјүмәси илә әлагәдар олараг Бакынын
билаваситә јахынлығында јерләшән Рәсулзадә, Билә-
чәри, Сабунчу, Бакыханов, Хырдалан, Гарачухур гәсә-
бәләринин әһалиси даһа сүр'әтлә артмышдыр.

Әһалисинин сајы 10 мин нәфәрдән артыг олан Аб-
шерон гәсәбәләри һәм әһалинин сајына көрә, һәм дә
сәнајә мүүссисәләринин, мэдәни-маариф очагларынын
чохлуғуна вә абадлыг сәвијјәсинә көрә республиканын
бир сыра рајон табелијиндәки шәһәрләрдән үстүндүр-
ләр вә бирбаша шәһәрләр категоријасына аид олуна
биләрләр. Лакин белә пејк гәсәбәләр Бакы шәһәринин
ән јахын даирәсиндә јерләшмәклә фактики олараг онун-
ла бирләшмишдир. Тәчрүбәдә Бакы шәһәри илә она
битишик гәсәбәләрин сәрһәдләрини ајырмаг чох чәтин-
дир. Елә тәсәввүр јараныр ки, Абшерон јарымадасы
санки башдан-баша шәһәр тикилиләри алтындадыр.

Азәрбајҹан Республикасынын шәһәр типли гәсәбә-
ләри өз функционал-кенетик хүсусијәтләринә көрә чох

мүхтәлифдирләр. Онларын әксәријјәти көһнә кәндләрдән ибарәтдир, диқәр һиссәси исә тамам бош јердә (Жилој, Нефт Дашлары, Чејранбатан, Алунитдағ, Чејилдағ, Бәјимли, Дашкәсән вә б.), ја да демәк олар ки, бош јердә (Гарачала, Дәнизкәнары, Нәриманабад вә б.) мејдана кәлмишләр.

Шәһәр типли гәсәбәләр шәһәрләрлә бирлиқдә өлкәмизин сәнајә симасыны мүәјјән едирләр Онлар һәм һасилат, һәм дә е'маледичи сәнајә мәркәзләри олмагла јанашы әтраф әразиләрин мүһүм инзибати-тәсәррүфат вә јерли мәркәзләридирләр.

Азәрбајҗан шәһәр типли гәсәбәләрини ашағыдакы функционал типләрә ајырмағ олар:

- 1) сәнајә, о чүмләдән һасилат вә е'маледичи сәнајә;
- 2) кәнд тәсәррүфаты—сәнајә
- 3) тәшкилат-тәсәррүфат;
- 4) курорт
- 5) гарышығ типли.

Сәнајә гәсәбәләри—һасилат сәнајәси мәркәзләри групуна Алунитдағ, Јухары Дашкәсән, Чирағдәрә, Дашкәсән, Гушчу, Парағачај, Пирсаат, Килкилчај, Бинәгәди, 26 Бақы комиссары, Зығ, Гала, Јени Сураханы, Ләкбатан, Рамана, Гарачухур, Сураханы, Балаханы, Пута, Жилој, Коркөз, Күркән, Шонгар, Хочасән, Шубаны, Нефт дашлары, Чејилдағ, Гобустан, Гызылдаш, Килкилчај, Артјом гәсәбәләри дахилдирләр. Бу гәсәбәләрин мәшгул әһалисинин әксәр һиссәси минерал хаммалы, филиз, нефт, газ чыхарылмасында вә онлара хидмәт едән сәһәләрдә чалышырлар. Лакин адлары чәкилән гәсәбәләрин бәзиләриндә (хүсүсән Абшеронда) е'маледичи сәнајә мүәсиссәләри дә фәалијјәт көстәрир. Нефтчыхарма илә бағлы олан гәсәбәләр Бақы шәһәри вә оңа јахын јерләшән гәсәбәләрлә сых истәһсал, мәдәни-мәи-

шәт вә әмәк әлагәләринә малик олмагла бир гәдәр фәргли функцијалар дашыјырлар.

Е'маледичи сәнаје мәркәзләри групуна ашағыдакы шәһәр типли гәсәбәләрә аид егмәк олар: Рәсулзадә, Мүғтәдир, Әләт, Дәнизкәнары, Нөвсан, Нәриманабад, Банкә, Зәјәм, Забрат, Дәлләр, Газанбулаг. Бу гәсәбәләрин сәнајеси башлыча олараг бир-ики машынгајырма (Забрат, Зәјәм, Әләт, Газанбулаг), иншаат материаллары (Дәнизкәнары, Дәлләр), үзүмүн илкин е'малы (Дәлләр), һабелә балыг вә балыг мәһсуллары (Банкә, Нөвсан, Мүғтәдир, Нәриманабад), е'мал едән мүәссисәләрлә тәмсил олунмушдур. Рәсулзадә гәсәбәси һәмчинин Бакы шәһәринин јатаг-пејки ролуну да ојнајыр. Беләки, гәсәбә сакинләринин әксәријәти Бақыда ишләјиб, јалныз јатмаг үчүн гәсәбәјә гајыдырлар.

Кәнд тәсәррүфаты-сәнаје гәсәбәләри бөјүк бир груп тәшkil едирләр. Бураја әсасән республиканын кәнд рајонларында јерләшән гәсәбәләр: Гырмызы Гәсәбә, Гарачала, Нөкмәли, Норадиз, Дикаһ, Күрдәханы, Гобу, Ләки, Орчоникидзе (Шәки р-ну), Бәһрәмтәпә, Зирә, Гарајери, Аран, Әскәран, Гырмызы Базар, Түркан, Хыллы, Аврора, Бәјимли, Борадикаһ, Нәфтони, Гәһрәманлы, Кижоба, Гонагкәнд, Вурғун, Мәдрәсә, Нәрдәрән, Сарај, Говлар, Шыхарх, Сабир, Түрјанчај, Нәбиағалы, Јухары Ағчакәнд, Орчоникидзе (Бейләган р-ну), Ашағы Нүвәди, Кәрмәтүк, Әлиабад, Алтыағач вә Шурабад дахилдирләр. Бу гәсәбәләрин иғтисади һәјатында кәнд тәсәррүфаты апарычы рол ојнајыр. Бу гәсәбәләрин чо-ху (Нәфтони, Кижоба, Сабир, Мәдрәсә, Шурабад, Гобу, Гарајери вә б.) ихтисаслашмыш совхозларын мәркәзи маликанәләридир. Бүтүн мәшғул әһалинин 40—60%-и кәнд тәсәррүфаты сәһәләриндә чалышыр. Бу групплар олан гәсәбәләрдә сәнаје зәиф инкишаф етмишдир, мөвчуд сәнаје мүәссисәләри исә јерли кәнд тәсәррүфаты

хаммалынын (илкин шәраб заводлары, чај фабрикләри, памбыгтәмизләмә заводлары вә с.) е'малы илә мәш-ғулдурлар. Бу группун Бакы шәһәр агломерасијасына дахил олан гәсәбәләри әһалисинин бир гисми башга сәнаје, нәглијјат вә хидмәт сәһәләриндә чалышырлар.

Тәшкилат-тәсәррүфат гәсәбәләри кәнд тәсәррүфаты әразиләрдә јерләшмәклә ејни адлы инзибати рајонларын мәркәзи функцијасыны јеринә јетирирләр. Бураја Мәрәзә, Хырдалан, Шаһбуз, Һадрут, Бабәк, Хызы, вә Јардымлы шәһәр типли гәсәбәләри дахилдирләр. Спесифик хүсусијјәтләриндән асылы олараг бу гәсәбәләрин һамысы демәк олар ки, чохфунксијалыдырлар. Инзибати, тичарәт-пајлашдырма, мәдәни-мәишәт вә тәһнизат функцијалары илә јанашы бу гәсәбәләр јерли игтисади мәркәзләр кими рәһбәрлик етдикләри рајонларын игтисади вә социал һәјатына бөјүк тә'сир кәстәрирләр. Бу гәсәбәләрдә сәнаје чох зәиф инкишаф етмишдир. Јалныз Хырдалан гәсәбәсиндә бир сыра әһәмијјәтли объектләр топланмышдыр, Шаһбузда исә рајонларарасы автомобил тә'мири заводу вардыр. Дикәр гәсәбәләрдә исә хырда јејинти вә јерли сәнаје мүәссисәләри фәалијјәт кәстәрир. Әһалинин мүәјјән һиссәси кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олур.

Курорт гәсәбәләри. Бураја Билкәһ, Истису вә Һачыкәнд гәсәбәләрини аид етмәк олар. Республиканын сәфалы курорт-рекреасија зоналарында јерләшән бу гәсәбәләрдә курорт тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәк үчүн чох кениш имканлар вардыр. Лакин бу имканлардан чох зәиф истифадә олунур. Истису вә Һачыкәнд гәсәбәләриндә мөвсүми санаторија, истираһәт евләри вә турист базасы фәалијјәт кәстәрир. Јалныз Билкәһ гәсәбәсинин дәнизкәнәры золагда јерләшән санаторија вә истираһәт евләри, һабеелә хүсуси мүаличәханалар бүтүн ил боју фәалијјәт кәстәрирләр. Јај ајларында бурада чохлу мәктәбли динчәлир.

Гарышыг типли гәсәбәләр. Бу група 23 шәһәр типли гәсәбә дахилдир. (Онларын чоху Абшерон җарымадасында җерләшир): Әмирчан, Әһмәдли, Биләчәри, Бадамдар, Бинә, Бузовна, Бүлбүлә, Күздәк, Чорат, Мәрдәкан, Маштаға, Һачы Зејналабдин, Сабунчу, Бакыханов, Кешлә, Бибиһејбәт, Шүвәлан, Чејранбатан, Шоллар, Минчиван, Лаһыч, Сангачал, Пиршаға, Институт. Дашыдыглары халг тәсәррүфаты функцијаларына көрә бу гәсәбәләрин дә чоху чохфункцијалыдыр. Бакы шәһәр агломерасијасына дахил олан гәсәбәләр бир тәрәфдән халис сәнајә функцијасы, диқәр јандан инзибати-тәсәррүфат (Сабунчу, Шүвәлан), тичарәт, мәдәни-мәишәт, курорт (Мәрдәкан, Шүвәлан, Бузовна, Пиршаға), нәглијјат (Биләчәри, Бинә, Сабунчу, Бакыханов, Бүлбүлә, Әмирчан, Кешлә вә с.) функцијасыны дашыјырлар. Абшерон җарымадасындан кәнарда җерләшән гәсәбәләр исә әсасән ихтисаслашдырылмыш шәһәр мәскәнләридир. Мәсәлән, Институт республика Памбыгчылыг елми-тәдгигат институту алимләринин шәһәрчији, Шоллар Бакы су кәмәри ишчиләринин гәсәбәси, Лаһыч исә ән'әнәви халг сәнәткарлығы мәркәзидир, Минчиван гәсәбәси исә дәмирјол говшағыдыр. Бу гәсәбәләрин игтисадијјатында ихтисаслашмыш функцијаларла јанашы тәсәррүфатын диқәр саһәләринин дә мүәјјән әһәмијјәти вардыр.

Шәһәр типли гәсәбәләрин инкишаф перспективләрини җијмәтләндирәрәк гејд етмәк олар ки, онларын бәзиләри јахын кәләчәкдә рајон табелијиндә олан шәһәрләр чәркәсинә дахил олачаглар. Бу ады алмаға илк нөббәдә рајон мәркәзи олан гәсәбәләр, һабелә Бакы шәһәринин 2005-чи иләдәк дөвр үчүн нәзәрдә тутулмыш Баш планына әсасән Дәнизкәнары, Маштаға, Забрат, Дүбәнди вә Түркан гәсәбәләри јахындылар. Кәләчәкдә бир-биринә јахын җерләшән гәсәбәләр бирләшиб хејли бөјүјәчәкләр. Мәсәлән, Шүвәлан, Мәрдәкан вә Шаған—

Мәрдәкан вә Бузовна; Биләчәри, Бинәгәди вә Рәсулза-
дә—Биләчәри; Әмирчан, Сураханы, Рамана—Сураханы;
Бинә вә Гала—Бинә кими ваһид шәһәр мәркәзләрини
әмәлә кәтирәчәкләр. Аграр-сәнајә интеграсијасынын
инкишафы, базар мүнәсибәтләринин формалашмасы, је-
ни тәсәррүфатчылыг формаларынын бәргәрар олмасы
нәтичәсиндә республиканын кәнд районлары әразисиндә
јерләшән шәһәр типли гәсәбәләр дә инкишаф едәчәк вә
јени-јени гәсәбәләр мејдана кәләчәкдир.

2. 4. Рекионал шәһәрләрин јаранмасы вә инкишафы

Әразисиндә дүнјанын ән гәдим шәһәрләриндән олан
Азәрбајҗан Республикасы өз тарихи-чоғрафи инкиша-
фында һәм наилијјәтләрә, һәм дә бөјүк бәлалара мә’руз
талмышдыр. Конкрет тарихи-сијаси, социал-игтисади вә
демографик шәраитдән асылы олараг әразинин мүхтә-
лиф рекионлары—тарихи-чоғрафи әјаләтләрн дә өз
инкишафларына көрә бир-бириндән хејли фәргләнмиш-
ләр. Мәһсулдар гүввәләрин үмуми инкишаф сәвијјә-
синдән асылы олараг шәһәр мәркәзләринин јаранмасы
имканлары вә јаранан шәһәрләрин әтраф сәһәләр үзә-
риндә рәһбәр-рол ојнамасы дәрәчәси дә һәмишә ејни
олмамышдыр. Рекионун игтисади инкишаф сәвијјәси
нә гәдәр јүксәк олмушдурса, онун мәркәзи ролуну ој-
најан шәһәрин дә ролу бир о гәдәр бөјүк олмушдур.

Мә’лумдур ки, Азәрбајҗан Республикасынын мүасир
әразиси ады әһали арасында инди дә чох чәкилән бир
сыра тарихи-чоғрафи әјаләтләрдән: Ширван, Гарабағ,
Муған, Шабран, Талыш, Кәнчәбасар, Нахчыван, Чар,
Гәбәлә вә с. ибарәт олмушдур. XVIII әсрин 40-чы иллә-
риндән е’тибарән јаранан феодал ханлыглары дөврүндә
белә әразиләрин бир гисми әсасән ханлыг торпагларын-

дан Азәрбајчанын Русија тәркибинә гатылмасындан бир гәдәр сонра әјаләт торпагларындан, даһ сонралар исә гәзалардан ибарәт олмушдур. Лакин бу әјаләтләрин дәгиг сәрһәдләри һеч вахт мөвчуд инзибати-әрази вәһидләринин индики сәрһәдләри илә ејни олмамышдыр. Бәс белә бир шәраитдә о мүасир инзибати-әрази бөлкүсү чәрчивәсиндә һәмин тарихи рекионларын чоғрафи мөвгејини нечә баша дүшмәк лазымдыр? Бизчә Азәрбајчан шәраитиндә «рекион» мәфһуму өз тарихи вә социал-игтисади инкишаф сәвијјәсинә көрә бир-биринә јахын олан, лакин рәсми статусу олмајан вә бир нечә мүасир кәнд инзибати рајонуну бирләшдирән әразиләрдир. Башга сөzlә тарихи-чоғрафи рекион республикадаһили игтисади рајона јахын бир әразидир. Белә әразиләрин гејри-рәсми мәркәзи ролуну ојнајан шәһәрләри, гисмән дә сонрадан бу сәвијјәгә гәдәр јүксәлән бир нечә шәһәри рекионал шәһәрләр адландырмаг олар. Рекионал шәһәр мәркәзләри мүасир мәскунлашма каркасынын мүјүм тәркиб һиссәси олмаг е’тибарилә јашајыш мәнтәгәләринин үмуми иерархијасында шәһәр агломерасијаларындан сонракы «икинчи дәстәни» тәшкил едирләр. Биринчи «дәстәдән» сонра онлар да нисбәтән кениш тә’сир даирәсинә, инкишаф етмиш истәһсал вә социал инфраструктураја, һабелә јахын әтрафлары илә һәртәрәфли әләгәләрә маликдирләр.

Мөвчуд елми әдәбијјатда республикада рекионал шәһәр мәркәзләринин ајрылмасы принципләринә даир һеч бир мә’лумата раст кәлмирик. Бу саһәдә гардаш Күрчүстан Республикасы алимләринин конкрет тәдгигатлары (В. Ш. Чаошвили, В. Ј. Неидзе вә б.) бөјүк мараг доғурур. Азәрбајчанын вә Күрчүстанын мәскунлашма системләринин тарихи формалашмасында олан хејли охшар чәһәтләр бахымындан биз өз јерли конкрет шәраитимизи нәзәрә алмагла күрчү алимләринин бу мәсәлә барәдәки методик ахтарышларындан фәјдалан-

мышыг. Регионал мәркәзләр әсасән тәшкилат-тәсәр-
рүфат, тичарәт-бөлүшдүрмә, инзибати-мәдәни, һабелә
жерли истәһсал вә нәглијјат хидмәти көстәрмәк әләмәт-
ләринә көрә ајрылырлар.

Азәрбајҗан Республикасы шәраитиндә регионал шә-
һәр мәркәзләри ајырмаг үчүн әсас параметрләр кими
ашағыдакы элементләри нәзәрә алмаг лазымдыр:

- 1) *Тарихи инкишаф хусусијјәтләрини*
- 2) *Әһалинин сајыны*
- 3) *Халг тәсәррүфаты функцијаларыны*
- 4) *Игтисади-җографи мөвгәји*

Јухарыда көстәрилән элементләрә әсасән урбаниза-
сијалашманын мүасир мәрһәләсиндә республикада аша-
ғыдакы 18 регионал шәһәр мәркәзләри ајырмаг олар:
Губа, Хачмаз, Шамаһы, Салјан, Әлибајрамлы, Имишли,
Ләнкәран, Күрдәмир, Көјҗәј, Јевлах, Шәки, Загатала,
Ағдам, Ханкәнди, Шуша, Товуз, Газах, Нахчыван.

Республиканын пайтахты Бақы шәһәри, һабелә бө-
јүк шәһәрләр олан Кәнҗә, Сумгајыт вә мүнүм сәнаје
мәркәзи Минкәчевир бу группдан јүксәкдә дурмагла
бејнәлхалг вә рајонларарасы функцијалар дашыјырлар.
Адлары бурада чәкилмәјән шәһәр вә шәһәр типли гә-
сәбәләр исә үмуми иерархијада «үчүнчү дәстәни» тәш-
кил етмәклә жерли мәркәзләр ролуну ојнајырлар.

Инди дә ајры-ајры элементләрин регионал мәркәз-
ләрин формалашмасы вә инкишафында ојнадығы ролу
ғысача шәрһ едәк:

Тарихи инкишаф хусусијјәтләри. Бу
хусусијјәтләр регионал мәркәзләрин һамысында демәк
олар ки, дәрин из гојмушдур, Тарихилик истәр шәһәр-
ләрин планлашдырма структурунда, истәр тәсәррүфат
һәјатында, истәрсә дә јахын әтрафларла тәшәккүл тап-
мыш әлағәләрдә өзүнү бүрүзә вермәкдәдир. Регионал

шәһәрләрин бир гисми јаш е'тибарилә чох гәдим олуб (Шамаһы, Шәки) бүтөвлүкдә республиканын ичтимаи-игтисади вә мәдәни һәјатында көркәмли рол ојнамышлар. Рекионал мәркәзләрин чохунун инкишафы исә әсәсән XIX әсрин орталарындан сәнәткарлыг, тичарәт-сијаси-инзибати, нәглијјат функцијалары базасында формалашмаға башламыш, сонрадан исә сәнаје вә хидмәткәстәрмә мәнтәгәләринә чеврилмишләр. Бә'зи шәһәрләр (Күрдәмир, Әлибајрамлы, Имишли, Ханкәнди, Хачмаз, Јевлах) исә јалныз Совет һакимијјәти илләриндә сүр'әтлә инкишаф едәрәк рекионал мәркәзләр сәвијәсинә јүксәлмишләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан шәһәрләринин инкишафында нәглијјатын да бөјүк ролу олмушдур. Белә ки, XIX әсрин 80-чы илләриндән сонра республикада чәкилмиш дәмир јол хәтләри Хачмаз, Газах, Јевлах, Әлибајрамлы, Ордубад, Күрдәмир шәһәрләринин инкишафына бөјүк тәкан вермишдир. Бир сыра шәһәрләр исә (Губа, Шамаһы, Шәки, Көјчај, Ләнкәран вә с.) мүхтәлиф дөврләрдә —феодализмдән башламыш бизим күнләрәдәк мөвчуд олмуш инзибати-әрази бөлкүләринин мәркәзләри кими инкишафа башламыш, сонралар исә диқәр факторларын әлавә көмәји нәтичәсиндә даһа да тәкмилләшмишләр.

Үмумијјәтлә рекионал мәркәзләрин һеч дә һамысы ејни әлверишли тәбии вә тәсәррүфатчылыг шәраитиндә инкишаф етмәмишдир.

Ә һ а л и н и н с а ј ы . Әһалинин сајына көрә шәһәрин өлчүләри онун мәскунлашма системиндә ролуну вә јерини мүәјән едән синтетик кәстәричидир. Белә ки, бу вә ја диқәр шәһәрин бөјүклүјү өзү-өзлүјүндә һечдән формалашмыр, ону јарадан комплекс сәбәбләр мөвчуддур. Демәли, әһалинин сајы рекионал мәркәзләр ајырмаг үчүн әсас көтүрүләси элементләрдән бири һесаб едилмәлидир. Лакин рекионал мәркәзин әһалисинин

сајы нә гәдәр олмалыдыр суалы да чаваб тәләб едир.. Бизчә Азәрбајчан шәһәрләринин мүасир инкишаф мәр-һәләсиндә эн оптимал кәмијјәт 20—50 (јарым орта шә-һәрләр) вә 50—100 (орта шәһәрләр) мин нәфәрдир, чүнки бу бөјүклүкдә олан шәһәрләр өз әһалисинин вә әтраф саһәләринин әмәк еһтијатларыны мәшғул етмәјә имкан верән сәнајә мүәссисәләри, тикинти базасы вә хидмәт саһәләри объектләри мәчмууна малик олурлар. Лакин оптимал кәмијјәтләри әсас көтүрәркән мөвчуд демографик шәраити дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Рекио-нун демографик шәраити әһалинин үмуми сајындан, онун динамикасындан, сыхлығындан, јерләшмә хүсусијјәтләр-риндән, әмәк еһтијатлары илә тә’минат дәрәчәсиндән вә онларын мәшғуллуғундан, миграсија әлағәләриндән вә с. көстәричиләрдән ибарәтдир.

Бир чәһәти дә гејд етмәмәк олмас. Республиканын бүтүн рекионал мәркәзләринин әһалиси һеч дә көстәр-дијимиз өлчүләрә там ујғун кәлмирләр. Мәсәлән, елә шәһәрләр вар ки, онларын әһалисинин сајы 20 мин нәфәрдән чохдур (Ағчабәди, Бәрдә, Шәмкир, Газымәм-мәд), лакин онлар диқә әләмәтләринә көрә рекионал мәркәз адландырылмаг һүгугуна малик дејилләр. Әксинә рекионал шәһәрләр групуна дахил етдијимиз шәһәрләр-рин бә’зиләринин (Күрдәмир, Шуша, Зағатала, Товуз) әһалисинин сајы 11—20 мин арасында тәрәддүд етсә-дә, онлар өз функцијалары е’тибарилә рекионал мәркә-зә верилән тәләбләри демәк олар ки, өдәјирләр. Демәли рекионал мәркәзләрин ајрылмасында әһалинин сајы һәлледици олмајараг мүәјјән мә’нада шәрти характер дашыјыр.

Азәрбајчанын рекионал шәһәр мәркәзләри дүзән-лик вә дағәтәји саһәләрдә јерләшмәклә компакт кәнд-мәскунлашма ареалы әһатәсиндә јараныб формалашыр-лар. Онларын чоху әлверишли нәглијјат-игтисади әла-ғәләрә маликдирләр. Белә шәһәрләрин инкишаф исти-

гамәтләри билаваситә јерләшдикләри әразиләрдә мәһсулдар гүввәләрин инкишаф мејлләри илә сых әлағәдар олмушдур вә белә дә галачагдыр.

Ашағыдакы чәдвәлдән рекионал шәһәрләрин әһалисинин јухарыда көстәрдијимиз амилләрин тәсири илә нечә дәјишмәсини ајдын көрә биләрик.

Көрүндүјү кими сон отуз ики ил әрзиндә әһалисинин сүр'әтлә артмасына көрә ән чох фәргләнән Әлибајрамлы (артым 49,5 мин нәфәр олмушдур), Нахчыван (38,3 мин), Ханкәнди (25,9 мин), Јевлах (27,7 мин), Ағдам (23,7 мин), Шәки (24,2 мин), Ләнкәран (20,7 мин), Имишли (17,5 мин), Көјчәј (16,1 мин), Шамахы вә Салјан (мүвафиг олараг 13,6 вә 13,4 мин), Хачмаз (11,6 мин) шәһәрләри олмушдур. Диггәтәләјиг һалдырки, Шуша шәһәринин әһалиси 2 дәфәдән чох артмышдыр. Газах, Күрдәмир вә Товуз шәһәрләринин әһалиси 2 дәфәјә гәдәр артмышдыр. Губа вә Загатала шәһәрләрин әһалисинин артымы чох да јүксәк олмамышдыр. Рекионал шәһәрләрин әһалиси динамикасынын тәһлили даһа бир чәһәтә диггәт јетирмәјә сөвг едир. Бу чәһәт дә әксәр шәһәрләрин 1959—1970-чи илләр арасында даһа сүр'әтлә инкишаф етмәсидир. Ағдам, Әлибајрамлы, Нахчыван вә Ханкәнди истисна олмагла сонракы илләрдә бу сүр'әт хејли зәифләмишдир. Бу да рекионал мәркәзләрин әксәријјәтинин игтисади потенциалынын ләнк артмасы илә изаһ олунмалыдыр.

Ајры-ајры шәһәрләрдә артым темпинин мүхтәлиф олмасына бахмајараг бүтүн шәһәрләрдә әһали артымынын јүксәлмәси мејли көз габағындадыр. Рекионал шәһәрләр үзрә 1959-1992-чи илләр үзрә үмуми әһали ики дәфәдән (338,6 мин) чох артмышдыр. Нәзәрә алсаг ки, көстәрилән мүддәт әрзиндә һәммин шәһәрләрдән миграсија ахыны да јүксәк олмушдур, онда ајдын олар ки, рекионал шәһәрләрдә әһалинин тәбии артымы јүксәк

**Регионал шәһәр мәркәзләринин әһалисинин
динамикасы**

Чәдвәл 5

Мә; кәзин	1959		1970	1979	1992		
ады	мин нәфә	мин нәфә	1959-чу иә нисф. %	мин нәфә	1970-чи иә нис- сб. %	мин нәф.	1979-чу иә нис- сб. %
1	2	3	4	5	6	7	8
Губа	15,6	18 9	121	19,4	102	21,7	112
Х ачмаз	17,1	22,3	130	26,1	117	28,7	110
Шамахи	11,9	17,9	151	21,2	118	25,7	121
Салјан	17,2	24,2	141	26.2	108	30,6	117
Әлибај- рамлы	13,4	33,8	252	41.6	123	62,9	153
И мишли	9,5	17,8	183	21,3	119	27,0	127
Лә нка- рән	25,2	35,5	141	40,3	113	45,9	114
Күрдә- мир	10,4	13,3	128	14,8	111	15,8	107
Көјчај	16,5	26,0	157	29.2	112	32,5	111
Јевлах	20,4	29,5	145	33,9	115	48,1	142
Шәки	34,3	43,2	126	49,5	114	58,5	118
Загатала	10,2	13,4	131	16,1	120	18,5	115
Ағдам	16,1	21,3	132	23,6	111	39,8	169
Ханкөнди	20,3	30,3	149	39,0	129	56,2	144
Шуша	6,1	8,7	142	11,7	124	16,0	137
Товуз	7,4	10,4	140	11,3	109	13,6	120
Газах	9,2	13,1	142	15,6	119	19,6	126
Нахчы- ван	24,3	33,3	137	40.4	121	62,6	155

Бүтүн регионал
мәркәзләр 285,1 412,5 1460,0 481,1 116,6 623,7 129,6

олараг галмагдадыр. Һазырда республиканын үмуми шәһәр әһалисинин 61,7% Бақы, Кәнчә, Сумгајыт вә Минкәчевир шәһәрләриндә, 15,9 Һаиз рекионал шәһәрләрдә, галан 22,5 Һаизи исә бу дәстәләрдән «рүтбә» һесабы илә ашағыда дуран рајон мәркәзләри вә шәһәр типли һәсәбәләрдә (Бақы шәһәр советлијинә дахил олан һәсәбәләрдән башга) јашајыр.

Беләликлә, республикамызын рекионал шәһәрләри һәләлик там оптимал сәвијјә чатмасалар да онлар әразинин урбанизасијалашмасында вә Азәрбајчанын социал-игтисади вә мәдәни һәјатында мүһүм рол ојнајырлар. Һал-Һазырда торпагларымызын бир һиссәсинин ермәни гошунлары тәрәфиндән ишғал олунмасы нәтичәсиндә Гарабаг бөлкәси сәкинләринин мүәјјән һиссәси рекионал шәһәр мәркәзләриндә мүвәггәти сығыначаг тапмышдыр. Гачынлары да нәзәрә алсаг һәмин шәһәрләрин үмуми әһалисинин сајы хејли артмышдыр.

Халг тәсәррүф аты функцијасы. Республиканын рекионал шәһәр мәркәзләринин дашыдығы халг тәсәррүфат функцијаларыны тәһлил етдикдә көрүрүк ки, бу функцијаларын типи вә әтраф саһәләрә тәсир даирәси шәһәрин игтисади базасындан асылыдыр. Бу функција нә гәдәр күчлү вә чохтәрәфлидирсә, шәһәрин үмуми мәскунлашма системиндәки ролу да бир о гәдәр јүксәкдир.

Рекионал мәркәзләр үчүн әсас функцијалар сәнаје, нәглијат, инзибати, һабелә мәдәни-мәишәт хидмәти олуб, онларын инкишафыны тәмин етмәлидирләр. Бүтүн рекионал шәһәрләрин инзибати-әрази ваһидләринин мәркәзи олмасы факты онларын әтраф саһәләрлә әлагәсинин даһа да кенишләнмәсинә шәраит јарадыр вә онларын һәким ролуну артырыр. Азәрбајчанда рекионал мәркәз-

лэр үчүн эн сәчијјәви функцијалар сәнајә-нәглијат, инзибати, тичарәт-бөлүшдүрмә вә мәдәни-мәишәт функцијаларынын мәчмуудур. Бу функцијалар шәһәрјарадычы рол ојнајырлар. Бүтүн шәһәрләр үчүн кәнд тәсәррүфатынын да мүәјјән әһәмијјәти вардыр. Белә ки, шәһәрләрин әһалисинин бир гисми өз әтрафларында јерләшән тәсәррүфатларда чалышырлар.

Республиканын рекионал шәһәрләринин һамысы гисмән дә е'маледичи сәнајә мәркәзләридир. Шәһәрләрин сәнајә-истеһсал һеј'әтинин мәһз әксәријјәти бу саһәдә мәшғулдур. Сәнајә функцијасы шәһәрләрин әксәријјәтинин рекионал мәркәз кими формалашмасына сәбәб олмушдур. Сәнајенин инкишафы рекионларарасы истеһсал вә әмәк әлагәләринин јаранмасына имкан вермишдир. Һазырда рекионал шәһәрләрин әксәријјәти јүнжүл вә јејинти сәнајеси мәркәзләридир. Бундан әла вә бу шәһәрләрин инкишафында сон вахтлар машынгајырма сәнајесинин ролу да хејли артмышдыр.

Бир сыра шәһәрләр (Хачмаз, Күрдәмир, Јевлах, Әлибајрамлы, Ағдам, Нахчыван, Ханкәнди) үчүн сәнајә-истеһсалы илә јанашы нәглијатын да бөјүк игтисади әһәмијјәти вардыр. Бу саһәләрин гаршылыглы әлагәси дијәр саһәләрин вә әлагәләрин дә јаранмасына вә инкишафына имкан јаратмагла бүтөвлүкдә шәһәрин инкишафына сәбәб олмушдур. Әкәр шәһәр инкишаф етмиш нәглијат функцијасына маликдирсә, демәли онда сәнајә саһәләри, тичарәт-бөлүшдүрмә функцијасы, хидмәт саһәси объектләри дә мүвәффәгијјәтлә инкишаф едә биләр.

Инзибати-тәсәррүфат функцијасы рекионал шәһәрләр үчүн әсас шәһәрјарадычы амилләрдән биридир. Белә ки, бу шәһәрләрдә инзибати рајонун бүтүн тәсәррүфат һәјатына рәһбәрлик едән идарә вә мүәссисәләрдә хејли адам чалышыр. Хидмәт функцијасы илә вәһдәт дә инзибати функција шәһәрләрин инкишафыны тә'мин

едән әсас амилләрдән биридик. Дүздүр һәләлик шәһәр-
ләрин хидмәткәстәрмә функцијасы кифәјәт гәдәр јахшы
инкишаф етмәмишдик, лакин бу сәһәнин инкишафы вә
женишләндириләрәк јени кәјфијәт сәвијјәсинә чатдырыл-
масы рекионал мәркәзләрин республиканын мәскунлаш-
ма системиндә дајаг мәнтәгәләри ролу ојнамасына даһа
кениш имканлар верәр.

Игтисади-чоғрафи мөвгә (ИЧМ). Мәшһур
чоғрафијашунас Н. Н. Баранскинин ишләјиб һазырла-
дығы «Игтисади-чоғрафи мөвгә» нәзәријјәсиндән јахшы
бәллидик ки, шәһәрләрин игтисади-чоғрафи мөвгәји
онларын инкишафында вә талеләриндә нечә бөјүк рол
ојнајыр. Бу мөвгәјин әлверишли олмасы шәһәрин даһа
јахшы инкишафына, әлверишсиз олмасы вә ја дургун-
луг шәһәрин пассивлијинә вә јахуд да тәнәззүлүнә сә-
бәб олур. Бу бахымдан чох мүһүм вә мүрәккәб бир мәф-
һум олан ИЧМ аңлајышынын мүсбәт вә мәнфи чәһәт-
ләрини дәгиг комплекс гијмәтләндирилмәсинә имкан
верәр. Азәрбајчанда рекионал шәһәр мәркәзләринин
демәк олар ки, һамысынын игтисади-чоғрафи мөвгәји-
нин ән сәчијјәви чәһәти чох әлверишли аграр-чоғрафи,
сәнајә -чоғрафи, нәглијјат-чоғрафи вә демо-чоғрафи
хүсусијјәтләрә малик олмасыдыр. Шәһәрләр кәнд әһа-
лиси сых олан мәскунлашма ареаллары дахилиндә јер-
ләшмишләр. Бу ареаллар дахилиндә истеһсал олуна
јерли кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары һәмин шәһәрләрин
сәнајә мүәссисәләрини хаммалла тә’мин едик. Мејвә-
чилик, тәрәвәзчилик, үзүмчүлүк, памбыгчылыг, чајчы-
лыг, һејвандарлыг мәһсуллары истеһсалы әсасында
консерв вә шәраб заводлары (Губа, Хачмаз, Ләнкәран,
Көјчај, Зағатала, Товуз, Ағдам, Шамахи, Күрдәмир,
Ханкәнди, Нахчыван), памбыгтәмизләмә заводлары
(Әлибајрамлы, Салјан, Јевлах), чај фабрикләри (Зага-
тала, Ләнкәргә), јағ-пендик заводлары (Имишли, Ша-

махы, Губа вә с), эт комбинатлары (Шәки, Ләнкәран, Имишли, Нахчыван, Ханкәнди) вә с. јарадылмышдыр.

Сәнаје-чографи мөвгејинә көрә шәһәрләрин вәзијјәти јаначаг еһтијатларына, газынты хаммалына, **материаллары** сәнаје рајонларына јахын олмалары илә сә-чүјјәләнир.

Азәрбајҟанын рекионал шәһәрләринин һәр бири бу вә ја дикәр дәрәчәли нәглијјат—чографи (НЧМ) мөвгејә маликдир. Онун нисби әлверишлији шәһәрин макистрал јоллар үзәриндә јерләшмәсиндән вә говшаг олмасындан асылыдыр.

Макистрал-говшаг мөвгејинә көрә Јевлах, Хачмаз, Әлибајрамлы, Имишли, Ләнкәран, Күрдәмир, Көјҟај, Шәки, Ағдам, Нахчыван, Ханкәнди шәһәрләри хүсусилә фәрғләнирләр. Бу шәһәрләр мүһүм макистрал дәмир вә автомобил јоллары үзәриндә јерләширләр, онлардан әлавә дәмирјол голлары вә шоссе јоллары ајрылыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу шәһәрләрин бәзиләри өз әлверишли нәглијјат-чографи мөвгеләрини өзләри јаратмышлар.

Дикәр шәһәрләр дәмир јоллары үзәриндә олса да бу онларын мөвгејинә аз тәсир көстәрир, бәзиләри исә узагда јерләшдикләринә көрә әлверишсиз ИЧМ маликдирләр. Лакин онларын һамысы дәмир јоллары илә тәмин олунмушлар, автомобил јоллары говшағдырлар вә көләчәкдә өз мөвгеләрини јахшылашдырмаг имканларына маликдирләр.

Рекионал шәһәрләрин демографик-чографи мөвгејинә кәлдикдә гејд етмәк лазымдыр ки, онларын бөјүк әксәријјәтиндә үмүмән әлверишли вәзијјәт мөвчуд олса да, әһалисинин мәшғуллуғ дәрәчәсинин јүксәк олмасы мүәјјән социал кәркинлик јарадыр. Бу кәркинлик гачгынлар дәстәсинин мејдана кәлмәси илә әләгәдар бир гәдәр дә кәскинләшмишдир.

Рекионал мәркәзләрин үмуми охшар чәһәтләри илә јанашы, бу шәһәрләри бир-бириндән фәргләндирән бир сыра фәрди хусусијјәтләр дә мөвчуддур. Одур ки, бу мәркәзләрин һәр биринин ајры-ајрылыгыда гыса сәчијјәләндирилмәси онлар һаггында да һа долгун тәсәввүр јаратмаға көмәк едәр.

Губа . Азәрбајчанын рекионал мәркәзләри ичәриндә ән гәдим шәһәрләрдәндир. Губа ханлығынын мәркәзи кими јаранан бу сәфалы кушә совет һакимијјәти илләринә гәдәр республиканын әсас сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзләриндән бири олмагла кениш тәсир даирәсинә малик олмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә шәһәрдә бир сыра сәнаје мүәссисәләри јарадылмышдыр. Шәһәр интенсив бағчылыг, тәрәвәзчилик вә һејвандарлыг зонасы илә әһатә олундуғуна көрә онун сәнаје мүәссисәләринин әксәријјәти мәһз онларын вердији мәһсулун емалы илә мәшғулур. Шәһәрин сәнаје комплексиндә консерв, электротехника, јағ-пендир, асфалт-бетон, кәрпич вә чөрәк заводлары, күндәлик тәләбат мәһсуллары истехсал едән сәнаје комбинаты, су elektrik стансијасы үстүнлүк тәшкил едир. Шәһәрдә һәмчинин 2 халча фабрики дә фәалијјәт көстәрир. Губада тичарәт вә мәдәни-мәишәт объектләринин кениш шәбәкәси мөвчуддур. Шәһәрин тәмиз аб-һавасы, сәфалы әтраф зонасы, ән'әнәви тичарәт мәркәзи олмасы, макистрај автомобил јоллары үзәриндә јерләшмәси, Бақы вә Сумгајыт шәһәрләринә јахынлығы бу шәһәри јалныз Губа-Хачмаз зонасынын дејил, һәтта Дағыстан республикасынын јахын рајонлары үчүн дә рекионал мәркәзә чевирмишдир. Шәһәрин әтрафлары Бақы вә Сумгајыт зәһмәткешләринин гысамүддәтли истираһәт зонасы ролуну ојнајыр.

Лакин Губа шәһәринин дәмир јолларындан нисбәтән узагда олмасы онун нәглијјат-чографи мөвгејинә

мөнфи тә'сир көстәрир. Сәнаје потенциалынын зәиф инкишафы әһалинин миграциясына сәбәб олур. Одур ки, шәһәрин әһалиси ләнк артыр.

Шәһәрин кәләчәк инкишафы мөвчуд әмәк еһтијатларындан, тәбии-ресурс потенциалындан даһа сәмәрәли истифадә етмәк әсасында бурада јүнкүл сәнаје мүәссисәләринин тикилмәси, курорт-рекреация тәсәррүфатынын даһа да кенишләндирилмәси вә мөвчуд мүәссисәләрин күчүнүн даһа да артырылмасы, һабелә харичи сәрмәјә саһибләри илә мүштәрәк мүәссисәләрин күчүнүн һесабына олмалыдыр.

Х а ч м а з шәһәри истиснасыз олараг чох әлверишли иғтисади-чоғрафи мөвгәјә, Абшерон сәнаје говшағына јахынлығына вә интенсив кәнд тәсәррүфаты аралы әһатәсиндә јерләшдијинә көрә 50 иллик бир мүддәт әрзиндә кичик бир кәнддән рекионал мәркәз сәвијәсинә чатмышдыр. Республиканын шимал-шәрг һиссәсиндә мүһүм нәглијјат говшағы олмагла Хачмаз шәһәри олан вә 85 чешиддә 120 млн шәрти банка консерв истеһсал едән комбинат фәалијјәт көстәрир. Бундан әтраф рајонлар үчүн әһәмијјәтли нәглијјат-пајлајычы функция јеринә јетирир. Хачмазын сәнаје структурунун әсасыны јејинти сәнајеси тәшкил едир. Јејинти сәнајесиндә исә ән апарычы саһә консерв сәнајесидир. Хачмазда кечмиш ССРИ-нин ән ири мүәссисәләриндән әләвә шәһәрдә чәрәк, пивә-спиртсиз ичкиләр заводлары. халча мүәссисәси, картон габлар фабрики, тахыл мәһсуллары комбинаты, електрик шәбәкәси вардыр.

Үмумијјәтлә, шәһәрин сәнаје потенциалы јејинти сәнајеси һесабына биртәрәfli инкишаф етмишдир. Истәр үмуми сәнаје мәһсулу истеһсалына, истәрсә дә сәнаје-истеһсал һеј'әтинин сајына көрә бу саһә биринчи јер тутур. Шәһәрин кәләчәк инкишафы јерли әмәк еһтијатлары, әлверишли иғтисади-чоғрафи мөвгедән истифадә етмәклә јени сәнаје мүәссисәләри тикилмәси, һабелә Хәзәр дәнизи саһилиндә јарадылмасы нәзәрдә тутулан

курорт зонасына хидмэт едэчэк мүэссисэлэр шəбəkəси-нин јарадылмасындан асылыдыр.

Ш а м а х ы Азərbајчанын эн гəдим шəһэрлəриндэн бири олмагла онун ичтимаи, сијаси вə мəдəни һəјатында бəјүк рол ојнамышдыр. Шəһэр һаггында антик дəвр, эрəб, фарс, түрк, күрчү, рус вə орта эср Авропа мүəллифлəри мə'лумат вермишлэр, Тарихи кечмишлəрдə шəһэр бəјнəлхалг əһəмијјəтли мүһүм карван вə тичарəт јоллары, о чүмлəдэн «ипək јолу» үзəриндə јерлəшдијинə кəрə узун мүддəт бəјүк тичарəт вə сənəткарлыг мəркəзи, Ширваншаһларын пайтахты олмушдур. Тез-тез баш верэн зəлзəлəлэр шəһəри бир нечə дəфə тамамилə дағытмышдыр.

XVIII эсрин орталарында јаранан Ширван ханлыгынын, Азərbајчанын Русијаја бирлəшдирилмəсиндэн сонракы дəврдə Ширван əјалəтинин, Хəзэр вилајəтинин, Шамахи гəзасынын вə Шамахи губернијасынын мəркəзи олмушдур.

Шəһəрин узун мүддəт инзибати мəркəз функцијасыны јеринə јетирмəси онун игтисади вə социал инкишафына мүсбəт тə'сир етмишдир. Сонралар сənəткарлыгын вə тичарəтин зəифлəмəси, шəһəрин макистрал јоллардан кəнарда јерлəшмəси онун игтисади һəјатында мүəјјэн дурғунлуг јаратмыш вə инкишафы хəјли зəифлəмишдир.

Совет һакимијјəти иллəриндə, хүсусən мүһарибəдэн сонракы дəврдə Шамахинын республиканын эн ири үзүмчүлүк рајонларындан биринə чеврилмəси бурада јени сənəјə мүэссисəлəринин јаранмасына сəбəб олду. Шамахи һазырда эн бəјүк шəрабчылыг мəркəзидир. Шəһəрдə вə онун əтрафларында бир нечə ири илкин шəраб заводлары јерлəшир. Бундан əлавə Шамахида јағ-пендир заводу, халча мүэссисəси, истəһсалат комбинаты (кəлағажы, ајаггабы вə с. истəһсалы); електрик шəбəkəси, кəнд тəсəррүфаты машины вə аваданлыгы

тә'мири мүәссисәси, чәрәк заводу вә с. фәалијјәт көс-
тәрир. Шәһәрдә республиканын аграр-сәнаје комитәси-
нин бир сыра тәчрүбә стансијалары, педагожи универ-
ситетин филиалы, педагожи мәктәб, кәнд тәсәррүфаты
техникуму, бир сыра хидмәт объектләри дә вардыр.
Лакин һәләлик шәһәрин сәнаје потенциалы шәһәрин вә
рајонун эмәк еһтијатларынын мәшғуллуғуну тә'мин едә
билмир. Шәһәр ән'әнәви оларағ әтраф рајонлар үчүн ти-
чәрәт, мәдәни, хидмәт көстәрмә мәркәзи ролуну
ојнаса да онун сәнаје потенциалынын күчләндирилмә-
синә бөјүк еһтијачы вардыр.

Шамаһынын кәләчәк инкишафы бурада шәрабдол-
дурма заводунун, консерв заводунун тикилмәси илә ја-
нашы, электротехника вә тохучулуг сәнајеси мүәсси-
сәләринин јарадылмасы, курорт-рекреасија тәсәррүфа-
тынын вә әһәлијә хидмәт сәһәләринин кенишләндирил-
мәси, һабелә јени тикинти сәнајеси мүәссисәләринин
јарадылмасы һесабына тә'мин едилә биләр.

Салјан шәһринин рекионал мәркәз кими формала-
шыб инкишаф етмәсиндә онун чох әлверишли нәглиј-
јат-игтисади чоғрафи мөвгеји мүнһүм рол ојнамышдыр.
70 илдән бир гәдәр артыг тарихә малик олан бу шә-
һәр нисбәтән ғыса мүддәтдә тозлу-палчыглы бир кәнд-
дән динамик инкишаф едән шәһәрә чеврилмишдир.
Һазырда ону республиканын «шәһәр дарвазалары» һе-
саб етмәк олар, чүнки Муған вә Талыш зоналарына
кәдән мүнһүм нәглијјат јоллары үзәриндә јерләшмиш-
дир. Күр чајы васитәсилә дә рајонларарасы дахили
әлағәләр сахланылмасы шәһәрин игтисади инкишафына
тә'сир көстәрир. Јерли тәбии еһтијатлар, әлверишли иг-
тисади-чоғрафи мөвге, Бакы шәһәринә јахынлыг вә
кооперасија әлағәләри Салјан шәһәринин Әлибајрам-
лы—Салјан сәнаје говшағынын мүнһүм тәркиб һиссәси
кими формалашмасына шәраит јаратмышдыр.

Республика сәнаје комплексиндә Салјан шәһәри мү-

һүм машингајырма, кимја, јүнкүл вә јејинти сәнајесинин инкишафы илә фәргләнир. Бурада електрик гајнаг аваданлығы, пластик күтлә е'малы (мәһз бу мүәссисәләр һесабына шәһәрин сәнаје потенциалы хејли мөһкәмләнмишдир), памбыгтәмизләмә, пивә-спиртсиз ичкиләр вә сүд заводлары, тахыл мәһсуллары комбинаты, чөрәк-биширмә вә халчачылыг мүәссисәләри вардыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, шәһәрин мүәссисәләри өз мәһсуллары илә јалныз республиканы тә'мин етмир, онлар һәмчинин бејнәлхалг игтисади әлагәләрдә дә фәал иштирак едирләр.

Шәһәрдә фәалијјәт көстәрән орта ихтисас мәктәбләри (кәнд тәсәррүфаты техникуму, мусиги мәктәби, техники-пешә мәктәби), мүхтәлиф профилли мүәличә мүәссисәләри, һабелә мәишәт хидмәти объектләри бир рекионал мәркәз кими шәһәрин әтраф рајонлары илә сых әлагәләр системинин јаранмасында мүһүм рол ојнајыр. Шәһәрин игтисади вә социал потенциалынын инкишафы үчүн һәләлик аз истифадә олуна кениш имканлар вардыр. Белә ки, јерли әмәк еһтијатлары, кениш сатыш базары вә маһлыч әсасында бурада тохучулуг вә тикиш фабрикләри, тә'мир-техники е'малатханалар әсасында тә'мир-механика заводу јаратмаг олар. Мәнзил тикинтисинин кенишләндирилмәси илә әлагәдар јерли хаммал (гарғы, ғамыш, кил, мишар дашлары вә с.) әсасында тикинти материаллары истехсалыны да хејли кенишләндирмәк олар. Јерли пластик күтлә е'малы заводу әсасында ушаг ојунчаглары истехсалы да тәшкил едилмәси бөјүк игтисади фәјда верә биләр.

Әлибајрамлы рекионал мәркәзләр ичәрисиндә совет һакимийјәти илләриндә формалашан шәһәрләрдән биридир. 1938-чи иләдәк Зубовка кәнди адланан бу мәнтәгә 1954-җү иләдәк шәһәр типли гәсәбә, 1954-җү илдән исә шәһәр адландырылыр. Варлығынын 40 или

эрзиндә мүнүм шоссе жоллары говшагы вә дәмйр жолу үзәриндә јерләшмәси, Күр чајы үзәриндә чај лиманы олмасы үзүндән бу шәһәр гыса мүддәтдә республиканын ән динамик инкишаф едән сәнаје мәркәзләриндән биринә чеврилмишдир. Һазырда о республика әһәмиј-јәтли шәһәрләрдән биридир. Бу шәһәр мүнүм сәнаје, нәглијјат—бөлүшдүрмә вә мәдәни-хидмәт функција-ларыны јеринә јетирир.

Әлибајрамлы шәһәринин чох әлверили иғтисади-чоғрафи мөвгеји, зәнкин нефт-газ јатағлары илә инкишаф етмиш кәнд тәсәррүфаты зонасы дахилиндә јерләшмәси, шйрин су илә кен-бол тәмин олунмасы бу-рада күчлү сәнаје потенсиалынын јаранмасына сәбәб олмушдур. Шәһәр сәнајесинин әсасы һәлә 1916-чы ил-дән тикилмәјә башлајан памбыгтәмизләмә заводу илә башланмышдырса да, онун әсл јүксәлиши бурада ти-кintisинә 1958-чи илдә башланан Авропада илк ачыг типли ДРЕС-ин ишә дүшмәси илә башланды.

Һазырда шәһәрин сәнаје профилиндә мүхтәлиф мәһсуллар истәһсал едән мүәссисәләр фәалијјәт кәс-тәрир. Бунлары јаначаг-енеркетика, јүнкүл, јејинти вә иншаат материаллары саһәләриндә группашдырмағ олар. Әлибајрамлынын ән мүнүм сәнаје мүәссисәләри сырасына Әлибајрамлы ДРЕС-и, сүн'и дәри, памбыгтә-мизләмә, јағ-экстраксијасы, дәмйр-бетон мәмулатлары, сахсы бору, нәрә јетишдирмә заводлары, евтикмә ком-бинатыны, мәишәт чиһазлары, автоматик идарәетмә гурғулары заводуну аид етмәк олар. Республиканын гуруда нефт-газ чыхаран ән мүнүм НГЧИ олан «Шир-ваннефт»дә бурада јерләшир.

Салјан шәһәринә јахын олмасы вә онунла сых иг-тисади әлағәләр нәтичәсиндә республиканын Муған зонасында Әлибајрамлы-Салјан тәсәррүфат комплекси формалашмышдыр.

Шәһәрдә бөйүк тикинти вә абадлыг ишләри кедир вә онун әһалиси сүр'әтлә артыр. Бурада шәһәр зәһмәт-кешләринә вә әтраф районлара хидмәт кәстәрән чохлу мүаличә мүәссисәләри, педагожи мәктәб, Бакы нефт техникумунун филиалы, 9 клуб, 2 мәдәнијјәт еви, әһалијә мәишәт хидмәти кәстәрән хејли объект вардыр.

Шәһәрин перспектив инкишафы мөвчуд мүәссисәләрин күчүнүн артырылмасы илә јанашы, јерли, һабелә Сабирабад, Салјан, вә Сарычалар памбыгтәмизләмә заводунун маһлычы әсасында ири памбыг парча мүәссисәсинин тикилмәси јерли тикинти материаллары истәсалынын даһа да артырылмасы, хидмәткәстәрмә сәһәләринин даһа да инкишаф етдирилмәси һесабына ола биләр. Јени игтисади ислаһатлар, базар игтисадијјатына кечид, һабелә харичи капиталын шәһәр игтисадијјатына чәлб олунмасы вә диқәр јени тәсәррүфатчылыг формалары диқәр рекионал шәһәрләр кими Әлибајрамлы шәһәринин инкишафы үчүн даһа бөйүк имканлар јарадачар.

Имишли республиканын формалашмагда олан ән чаван рекионал мәркәзләриндән биридир. 30 јашлы бу шәһәри өз сәсиал-игтисади инкишаф сәвијјәсинә кәрә јерли мәркәздән рекионал мәркәзә кечид адландырсаг даһа дүзкүн олар. Имишли Бакы—Јереван дәмјр јолу вә Әлибајрамлы—Фүзули шоссе јолу үзәриндә јерләшмәклә бир нөв Муғач вә Мил дүзү районларыны әлагәләндирән мәркәз ролуну ојнајыр.

Имишли шәһәринин сәнајә потенциалы сон онилликләрдә јаранмаға баһланмышдыр. Шәһәрин ән ири сәнајә мүәссисәләри әт комбинаты, асфалт заводлары, дәмјр јол депосудур. Бунлардан әлавә шәһәрдә инкубатор-гушчулуг стансијасы, тәмир емалатханалары вә с. д.ә вардыр.

Әлверишли нәглијјат мөвгеји, јерли әһәмијјәтли тәбии еһтијатлар, күчлү кәнд тәсәррүфаты хаммалы

вə кифајет гэдэр эмək еһтијатларынын олмасы Имишли шəһəринин кэлəчək инкишафы үчүн əсас амиллəрдəндир.

Лəнкəран республиканын чəнуб бəлкəсинин эн гəдим шəһəri олмагла мүнүм сəнаје вə мэдəнијјет мэркəзидир. Бу шəһэр Азəрбајчан субтропиклəринин пайтахты һесаб едилир. Макистрал дəмир вə шосе јоллары үзəриндə јерлəшən, Хəзэр дənизинин лиманы олан Лəнкəран чох элверилиши игтисади-чографи мөвгəјə маликдир. Вахтилə Талыш ханлығынын, сонралар Лəнкəран гəзасынын вə һазырда ејни адлы рајонун мэркəзи олмасы онун бир рекионал мэркəз кими формалашмасында мүнүм рол ојнамышдыр.

Республика табелијиндə олан бу кəзэл вə абад шəһэр интенсив кəнд тəсəррүфаты зонасы вə сых кəнд мəскунлашмасы ареалы дахилиндə јерлəшмишдир. Шəһəрдən Лерикə, Астараја, Иранə, Масаллыја шосе јоллары узаныр. Бүтүн Лəнкəран—Астара бəлкəси Лəнкəран шəһəринин игтисади, сосиал вə мэдəни тəсир даирəсиндəдир.

Лəнкəран шəһəri сəнајесинин əсасыны јерли кəнд тəсəррүфаты мəһсулларынын е'малына əсасланан јejинти сəнајеси тəшкил едир. Бурада чај фабриклəri, мejвə-тəрəвəз консерви, шəраб, чөрək заводлары, эт комбинаты, һабелə балыг консерви заводу вардыр. Иншаат материаллары сəнајеси дəмир-бетон мə'мулатлары заводлары вə кəрпич заводу илə тəмсил олунмушдур. Шəһэр игтисадијјатында мешə тəсəррүфатынын, јерли сəнаје вə тахта-шалбан комбинатларынын да бəјүк əһəмијјəти вардыр.

Лəнкəран шəһəri мүнүм мэдəнијјет вə тичарəт мэркəзидир. Бурада Дəвлəт Университети, Азəрб. Елми-Тəдгигат Бағчылыг вə Субтропик биткилэр Институтунун филиалы, совхоз-техникум, педагожи, мусиги, техники-пешə вə 4 орта ихтисас мəктəблəri, дəвлəт драм

театры, дијаршұнаслыг музеји, ихтисаслашдырылмыш тибб мүәссисәләри фәәлијјәт кәстәрир. Шәһәрдә јерләшән чохлу тичарәт вә мәишәт хидмәти объектләри бүтүн зонанын әһалисинә хидмәт едир. Ләнкәран шәһәри һәмчиниң республиканын әһәмијјәтли туризм-рекреасија мәркәзләриндән дә биридир.

Гейд етмәк лазымдыр ки, шәһәрдә вә бүтүн бөлкәдә әһалинин артым темпи илә иш јеринин јаранмасы темпи арасында бөјүк ујғунсузлуг вардыр. Одур ки, шәһәрдә ичтимаи истеһсала чәлб едилмәли олан хејли сәрбәст әмәк еһтијатлары вардыр. Мәшғуллуг проблемени һәлл етмәк үчүн шәһәрин сәнаје потенциалыны хејли артырмағ лазымдыр. Бунун үчүн мөвчуд әлверишли имканлар әсасында бурада әмәктутумлу јүнкүл вә электрөтехника сәнајеси мүәссисәләри јаратмағ даһа сәрфәлидир. Көзләмәк олар ки, республиканын мүстәгил дәвләт кими инкишафы, сәрһәд режиминин јүшкүлләшдирилмәси бу бөлкәдә сәрһәдјаны тичарәтә вә ола билсин ки, јени иғтисади зона јарадылмасына сәбәб олачагдыр. Белә вәзијјәт Ләнкәран шәһәринин перспектив инкишафы үчүн чох әламәтдар оларды. Шәһәрин инкишафына Хәзәр дәнизинин сәвијјәсинин галхмасы чох мәнфи тәсир кәстәрир. Бу тәбии горхунун гаршысынын алынмасы үчүн сәһил бојунча етибарлы горујучу бәндләр чәкмәк лазымдыр.

Күрдәмир шәһәри дә Имишли шәһәри кими сон 30 илдә әлверишли нәглијјат-иғтисади мөвгејинә вә илзибати функцијасына көрә рекионал мәркәз кими формалашмагдадыр. Шәһәрин мүһүм нәглијјат говшағы (хүсусилә бөјүк дәмирјол стансијасы) олмасы ону әтраф рајонлар үчүн (Ағсу, Шамаһы, Исмајыллы) нәглијјат-пайлашдырма функцијасы јеринә јетирилмәсинә имкан вермишдир. Мәһз дәмир јолу илә һәмин рајонлар вә Күрдәмир рајонунун өзү үчүн кәлән бир

сыра халг тәсәррүфат јүкләри шәһәрдә олан чохлу амбарлардан дашыныр.

Шәһәрдә сәнајә һәләлик зәиф инкишаф етмишдир. Бурада илкин шәраб е'малы мүәссисәси, асфалт вә чөрәк заводлары, сәнајә комбинаты, мәишәт хидмәти комбинатынын ајаггабы сехи фәалијјәт кәстәрир.

Күрдәмир шәһәриндә техники-пешә мәктәби, тичарәт вә дикәр әһалијә хидмәт саһәләри вардыр. Бу шәһәрин игтисадијјатында тичарәт дә бөјүк рол ојнајыр.

Күрдәмирин әлверишли чоғрафи мөвгеји онун кәләчәк игтисади инкишафы үчүн әсас зәминләрдән биридир. Лакин бу имканлардан һәләлик зәиф истифадә олунур.

Көјчәј Азәрбајчанын рекионал мәркәзләри ичәрисиндә сон вахтлар ән динамик инкишаф едән шәһәрләрдән биридир. Ширван дүзүндә мүһүм шосе јоллары үзәринда јерләшән бу шәһәрдә јерли хаммал еһтијатлары сәнајенин структуруну мүәјјән едир. Республиканын бир чох рекионал мәркәзләриндә олдуғу кими Көјчәј шәһәриндә дә јејинти сәнајеси үстүнлүк тәшкил едир. Бурадакы конјак, мејвә ширәси, сүд заводлары, аграр-сәнајә бирлији өз мәһсуллары илә тәкчә республикамызда дејил, онун һүдудларындан хејли узағларда белә мәшһурдур. Көјчәјда сон илләр әһалини иш јерләри илә даһа јахшы тәмин етмәк мәгсәдилә тикиш фабрики, сапәјирмә фабрики истифадәјә верилмишдир. Шәһәрдә рајонларарасы автомобил тәмир заводу, истәһсалат комбинаты да вардыр.

Бир рекионал мәркәз кими Көјчәјын формалашыб инкишаф етмәсиндә онун әввәлләр гәза мәркәзи, һазырда исә рајон мәркәзи олмасынын да бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Шәһәрин рекионал мәркәз функцијасыны јериңә јетирмәсиндә бурадакы орта ихтисас вә пешә техники мәктәбләринин, мәдәни-маариф мүәссисәләринин, әһалијә хидмәт вә тичарәт объектләринин дә бөјүк ролу вардыр.

Јахын кэләчәкдә истәр шәһәрин планлашдырма-
структурунда, истәрсә дә сосиал-игтисади инкишафын-
да нәзәрә чарпан дәјишикликләр баш верәчәкдир.

Јевлах шәһәри дә Азәрбајчанын 50 илдә јараныб
инкишаф едән рекионал мәркәзләриндәндир. Оун инки-
шаф едән бир сәнајә мәркәзинә чеврилмәсиндә
сон дәрәчә әлверишли игтисади-чоғрафи вә нәглијат-
чоғрафи мөвгејинин бөјүк тәсири олмушдур. Јевлах
кими әлверишли игтисади-чоғрафи мөвгејә малик шә-
һәрләри республикада бармагла сајмаг олар. Белә ки,
бурадан истәр паралел, истәрсә дә меридионал исти-
гамәтдә һәм дәмир јоллары, һәм дә автомобил јоллары
кечир.

Күр чајынын да әһәмијәти аз дејил. Одур ки, шәһәр
һәм мүнүм сәнајә, һәм дә нәглијат—пајлашдырычы
функција дашыјыр. Јевлах республика табелијиндә
олан шәһәрләрдәндир.

Шәһәр инкишаф етмәкдә олан Минкәчевир—Јевлах
сәнајә говшағынын мүнүм бир һиссәсини тәшкил едир.
Бурада республика јүнкүл сәнајесинин мүнүм мүәсси-
сәләриндән сајылан јунун илкин е'малы фабрики, пам-
быгтәмизләмә заводу, истәһсалат вә сәнајә комбинат-
лары, јејинти сәнајесинин мүәссисәләриндән түтүн фер-
ментләшдирмә заводу, гарышыг јем заводу фәалијјәт
көстәрир. Ики дәмир-бетон мә'мулаты заводу, кәнд тә-
сәррүфаты техникасынын тә'мири заводу, чохла мал
амбарлары әтраф рајонларын да еһтијачларына хид-
мәт едир. Бурада инкишаф етмәкдә олан шәһәр ком-
мунал тәсәррүфаты вә хидмәткөстәрмә объектләри сис-
теми сакинләрин вә әтраф мәнтәгәләрин еһтијачларыны
өдәјир.

Јевлах шәһәринин перспектив инкишафы үчүн бү-
түн илкин шәртләр, о чүмләдән бол електрик енержи-
си вә су еһтијатлары вардыр. Мәһз бу зәминләр, һа-
белә мөвчуд мадди-техники база әсасында кәләчәкдә
Јевлах шәһәринин сәнајә гүдрәти даһа да артачагдыр.

Шәки Азәрбајчанын ән гәдим шәһәрләриндәндир. Бир рекионал мәркәз кими о орта әсрләрдә формалашмышдыр. Чох гәдим тарихә, гижмәтли архитектура аби-дәләринә, әдәби-бәди ирсә малик олан Шәки шәһәри Азәрбајчан тарихиндә чох бөјүк рол ојнамышдыр. Шәһәрин салындығы тарих дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Мә'лумдур ки, Шәки артыг IV әсрдә Гафгаз Албанијасынын ән мүнүм шәһәрләриндән сајылырды. Шәки әһалиси сәнәткарлыг, тичарәт, чәлтикчилик, бағчылыг, ипәкчилик вә с. илә мәшғул олурду. Шәкидән ипәк парча, хам ипәк, сәнәткарлыг мә'мулаты вә с. ихрач олунурду.

Дәфәләрлә јаделли гәсбкарлар тәрәфиндән һүчум-лара мә'руз галан Шәки шәһәринин игтисади инкиша-фында сәнәткарлыг, ипәкчилик вә тичарәтлә јанашы ин-зибати мәркәз олмасынын да бөјүк ролу олмушдур. Шәки ејни адлы ханлығын, сонралар исә Нуха гәза-сынын мәркәзи, һазырда исә республика табелијиндә-ки шәһәр кими Шәки рајонунун мәркәзидир. Шәки әјаләти ингилабдан әввәл Гафгазда ипәк истехсалынын әсас мәркәзи иди. 1860-чы илдә Шәки гәзасында 62,3 мин пуд ипәк истехсал олунмушдур. 1861-чи илдә Шә-кидә илдә 1200 пуд ипәк истехсал едән ипәксарыма фабрики тикилди, сонралар онларын сајы хејли артды. Мәһз ипәк е'малы мүәссисәләри шәһәрин сәнајесинин илк мүәссисәләри олмушдур.

Совет һакимијјәти илләриндә Шәки Азәрбајчанын инкишаф етмиш шәһәрләриндән биринә чеврилмишдир. О, республикамызын әсас јүнкүл (ипәк) сәнајеси мәр-кәзләриндәндир. Һазырда Шәкидә нәһәнк ипәк истех-сал бирлији, тикиш фабрики, сәнаје комбинаты, јејин-ти сәнајесинин чөрәк вә түтүн ферментләшдирмә за-водлары, әт-сүд комбинатлары вардыр. Бунлардан әла-вә рајонларарасы автомобил тә'мири заводу, мелиора-сија гурғулары тикинти идарәсинин сәнаје комбинаты, колхозларарасы тикинти трестинин сәнаје комбинаты

да фəалијəт кəстəрир. Дəмирјол хəттинин чəкилмəsi шəһəрин игтисади вə сoсиал инкишафы үчүн бəјүк рол ојнамагдадыр.

Шəки республикамызын əһəмијјəтли мəдəнијјəт вə тичарəт мəркəзлəриндən биридир. Бурада республика елмлəр акадeмијасынын зона елми базасы, Бакы дəвлəт университетинин филиалы, 4 орта ихтисас мəктəби, техники-пешə мəктəби, интернат мəктəблəри, дəвлəт драм театры, дијаршүнаслыг музеји вə с. вардыр. Шəһəрдəки тичарəт вə сənəткарлыг мүəссисəлəри јерли əһали илə јанашы бүтүн Шəки-Загатала бөлкəсинин, һəттə гоншу Күрчүстан вə Дағыстанын əтраф рајонлары əһалисинə дə хидмəт кəстəрир.

Шəкидə орта əсрлəрə аид чохлу надир архитектура абидəлəри вардыр. Бунларын ичəрисиндə Шəки ханларынын сарајы, Шəкихановларын еви, карвансаралар, гəдим һамамлар, гəдим галаларын галыглары вə с. хүсусилə гејд етмəк лəзымдыр. Тарихи-архитектура абидəлəринин зənкинлији вə онларын горунмасынə нəзəрə аларағ Шəки шəһəri 1968-чи илдən Азəрбајчан м'марлыгы тарихи горуғуна чеврилмишдир.

Шəһəрин өз тəкрарсыз кəзəллији, əтраф зонасынын чох сəфалы олмасы вə зənкин тарихи абидəлəри бурада туризмин (о чүмлədən бəјнəлхалг) хејли инкишафына сəбəб олмушдур. Шəкинин кəлəчək инкишафы мөвчуд мүəссисəлəрин күчүнүн даһа да артырылмасы, јерли еhtiјатлар əсасында јени сənəје мүəссисəлəринин јарадылмасы, һабелə хидмəт саһəсинин вə курорт-рекреасија тəсəррүфатынын даһа да инкишаф етдирилмəsi һесабына олачагдыр.

Загатала Азəрбајчанын көһнə шəһəрлəриндən олса да, бир рекионал мəркəз кими јалныз совет һакимийјəти иллəриндə формалашмышдыр. Надир тəбии кəзəллијə малик бу бағ-шəһər 1830-чу илдə салынмыш мəшһүр Загатала галасы əсасында 1840-чы илдə шəһər

ады алмышдыр. 1860-чы илдән аҗрыча Загатала даирәсинин мәркәзи олмушдур.

Шәһәрин рекионал мәркәзә чеврилмәсиндә онун ин-зибати статусу илә јанашы туризм-рекреасија еһти-јатлары вә сәнајә мүүссисәләри бөјүк рол ојнамышдыр.

Загатала шәһәринин мүасир игтисадијјатында јүн-күл, хүсүсән јејинти, мешә вә ағач е'малы, һабелә ти-кинти материаллары сәнајеси әсас јер тутур. Шәһәр-дә гоз-фындыг е'малы, мејвә консервләри, јағ-пендир, кәрпич, түтүн-ферментләшдирмә заводлары, мебел, чај, бәдии һәдијјәләр фабрикләри, истеһсалат комбинаты ишләјир. Јевлах—Балакән дәмир јолунун чәкилмәси рајонун игтисади вә сәсиал инкишафы үчүн кениш им-канлар ачмышдыр. Загатала шәһәринин јахынлығында мәшһур Загатала горуғу вә Газанлыг күлү совхозу јерләшир. Шәһәрин фүсункар әтрафлары күтләви ис-тирахәт зонасыдыр. Бурада турист базасы ишләјир.

Загатала шәһәринин кәләчәк инкишафы мөвчуд мүүссисәләрин јенидән гурулуб кенишләндирилмәси вә хырда әмәктутумлу мүүссисә вә филиалларын ја-радылмасы һесабына олачагдыр. Шәһәрә јахын Филиз-чај мис-полиметал јатагларынын кәләчәкдә истифадәјә верилмәси бүтүн Шәки—Загатала зонасынын игтисади инкишафында мүһүм рол ојнаја биләр.

Ағдам республиканын ән инкишаф етмиш рекио-нал мәркәзләриндән биридир. Өз тарихи е'тибарилә әксәр рекионал шәһәрләрдән гәдим олан (1828) бу шә-һәр чох әлверишли игтисади-чоғрафи вә нәглијјат-чоғ-рафи мөвгејә маликдир. Дүзән Гарабағла Дағлыг Га-рабағы бирләшдирән мүһүм автомобил вә дәмир јолу хәтләринин үзәриндә јерләшмишдир.

Ағдам Азәрбајҗанын ән динамик инкишаф едән сә-најә мәркәзләриндәндир. Шәһәр сәнајесинин структу-ру хејли мүрәккәбдир. Бурада машынгајырма, иншаат материаллары, јүнкүл вә јејинти сәнајеси инкишаф ет-мишдир. Машынгајырма сәнајеси аваданлығы, тә'мир-

техники мүэссисэлэрлэ тәмсил олунмушдур. Иншаат материаллары сәнајесинин дәмир-бетон мәмулаты заводу, даш карханалары вардыр. Мүһүм үзүмчүлүк вә памбыгчылыг рајону олан Ағдамда јејинти сәнајесинин инкишафыны хусуси гејд етмәк лазымдыр. Бурад эт комбинаты, консерв, чөрәк вә шәраб заводлары фәалијјәт көстәрир. Ағдам шәһәри өзүнүн мәшһур Гарабағ халчалары илә фәргләнир. Бурада халча фабрики илә јанашы барама тохуму заводу да вардыр. Ағдам шәһәри бүтүн дүнјада надир Гарабағ атлары јетишдирән атчылыг заводу илә дә шәһрәт газанмышдыр.

Чохлу тарихи абидәләрә малик бу абад шәһәр һәмчинин республиканын мүһүм мәдәнијјәт вә тичарәт мәркәзләриндәндир. Шәһәрдә бир нечә техникум, мусиги вә пешә-техники мәктәбләри, дәвләт драм театры ишләјир. Ағдам Азәрбајчанын ән мәшһур мусиги вә халг сәнәткарлығы мәркәзләриндән биридир. Шәһәрдә олан мүхтәлиф профилли мәишәт хидмәти вә тичарәт объектләри бүтүн Гарабағ зонасы әһалисинә хидмәт едир.

Лакин бөјүк тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, 5 илдән артыг Азәрбајчан торпагларына көз тикән ермәни ишғалчыларына гаршы мәрдликлә синә кәрән вә бу ишғала гаршы өн чәбһә тәшкил едән Ағдам шәһәри 1993-чү илин јайындан ермәни фашистләри тәрәфиндән зәбт олунуб талан едилди вә дағылды. Биз инанырг ки, лап јахын вахтларда Ағдам шәһәри азад олуначаг, јенидән бәрпа едилиб, әвәвлки вәзијјәтинә гајтарылачагдыр.

Ханкәнди кечмиш Ханкәнди адлы јашајыш мән-тәгәси әсасында 1923-чү илдә шәһәрә чеврилиб Степанакерտ адландырылыб вә јени јарадылан Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајетинин мәркәзи олуб. Бу шәһәр совет һакимијјәти илләриндә республикада јарадылыб јүксәк сүр'әтлә инкишаф етмиш сәнајә мәркәзләриндәндир. Шәһәрин сәнајә чәһәтдән инкишафыны тәмин

едән эсас шәрт онун кечмиш вилајәт мәркәзи олмасыдыр. Кечмиш вилајәтин сәнаје мәһсулунун јарыдан чоху, сәнаје-истеһсал һеј'әтинин 75 фаизи Ханкәнди шәһәринин пайына дүшүрдү.

Ханкәнди сәнаје, нәглијат, мәдәни-маариф вә тичарәт пайлајычы функцијаларыны јеринә јетирир. Республика эмәк бөлкүсүндә Ханкәнди шәһәри јүнкүл, электротехника, тикинти материаллары, ағач е'малы вә јејинти сәнајесинин инкишафы илә фәргләнир.

Шәһәрин сәнаје структурунда халг истеһлак маллары истеһсалы комплекси эсас јер тутур. Бу комплекс мувафиг республика комплексиндә чалышан сәнаје истеһсалынын 5,8 фаизини вермәклә, кәчмиш вилајәтин бүтүн сәнаје-истеһсал һеј'әтинин 61,4 фаизини өзүндә бирләшдирди. Бу комплексин тәркибинә ајаггабы фабрики, Гарабағ ипәк комбинаты, мебел фабрики, тикиш фабрики вә халча фабрики дахилдир. Шәһәрин сәнаје потенсиалынын јаранмасында Гарабағ ипәк комбинатынын бөјүк ролу олмушдур. Ханкәндииндәки электротехика (ишыг техникасы аваданлығы), һабелә автомобил тә'мири, кәнд тәсәррүфаты машинлары заводларынын да иғтисади инкишафда бөјүк әһәмијјәти вардыр. Јејинти сәнајеси ири шәраб заводу, сүд вә эт комбинатлары, чөрәк заводлары илә тәмсил олунмушдур. Ханкәнди һәмчинин ири иншаат материаллары мәркәзидир. Бурада үзлүк мәрмәр истеһсал едән нәһәнк тикинти материаллары комбинаты, дәмир-бетон мә'мулаты вә асфалт-бетон заводлары, истеһсалат вә тәдрис-истеһсалат комбинатлары фәалијјәт кәстәрир. Шәһәр һәмчинин мүһүм нәглијат мәркәзидир. Бурадан мүхтәлиф истигамәтләрә автомобил јоллары ајрылып, дәмирјол стансијасы фәалијјәт кәстәрир. Республиканын ән абад вә јарашыглы шәһәрләриндән бири олан Ханкәнди һәмчинин мүһүм елм вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Бурада педагожи институт, мүәллимләри тәкмилләшдирмә институту, совхоз-техникум, тибб, 2 мусиги, ор-

та-техники пешә, ушаг инчәсәнәт мәктәпләри, техники мәктәб, тарих-дијаршүнаслыг музеји, дәвләт драм театры, концерт залы вә с. вардыр. Шәһәрдә олан дијәр мәдәни-маариф, сәһијјә вә хидмәткәстәрмә объектләри кечмиш вилајәтин бүтүн рајонларынын әһалисинә хидмәт кәстәрир.

Ханкәнди шәһәри кәләчәкдә даһа да инкишаф едәчәкдир. Шәһәрдәки мөвчуд мүәссисәләр јенидән гурулуб кенишләндириләчәк, бир сыра јени машынгајырма вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри тикиләчәк, социал инфраструктура даһа да мөһкәмләндириләчәкдир.

Сон илләр ермәни милләтчиләринин сепаратчы һәркәтләри вә ачыг дүшмәнчилик сijasәти нәтичәсиндә кечмиш вә она битишик рајонларда вилајәтдә милләтләрарасы мүнәсибәтләр сон дәрәчә кәскинләшмиш вә нәһајәт онларын ишғалы илә нәтичәләнмишдир. Узун мүддәт давам едән тәтилләр, шәһәрин азербайчанлы әһалисинин ишдән вә доғма јурдларындан говулмасы, бир илә гәдәр фәалијјәт кәстәрмиш Гарабағын Хүсуси Идарә Комитәсинин биртәрәфли фәалијјәти һазырда исә ермәниләрин Азербайчан торпагларында апардығы әсл мүнәрибә нәтичәсиндә Ханкәндинин игтисадијјаты позулуб тәнәззүлә уғрамыш, узун илләр әрзиндә јаранмыш кооперасија вә дијәр игтисади әлагәләр ғырылмышдыр. Ермәнистан республикасынын милләтчи-экстремист даирәләринин тәзјиги алтында Јухары Гарабаға даим силаһлы гулдурлар, һәрби сүрсат вә ағыр дөјүш техникасы дашыныр. Јерли әһалидән дә тәшкил едилән силаһлы дәстәләрлә бирликдә ермәниләр һәм кечмиш вилајәтдәки, һәм дә әтраф рајонларын шәһәр вә кәндләрини виран гојмуш, әһалини күтләви сүрәтдә говмуш, игтисадијјата күлли мигдарда зијан вурмушлар. Мүнәрибә Гарабағын Дағлыг һиссәсинин ермәниләр јашајан рајонларынын да игтисадијјатыны тамамилә позмушдур. Мүнағишәләрин исә сону көрүнмүр.

Ш у ш а Азербайчанын ән көһнә шәһәрләриндән

бири олмагла, регионал мәркәз кими XVIII әсрин икинчи јарысындан е'тибарән ханлыг мәркәзи оларкән формалашмышдыр. Азәрбајчан тарихиндә гәһрәмәнлыг рәмзи, надир тарихи-ме'марлыг абидәләри олан, дағ-иглим курорту, халг консерваторијасы кими танынан мәшһур Шуша шәһәри өз инкишафынын ән јүксәк мәр-һәләсинә XIX әсрин сонларында, XX әсрин әввәлләриндә чатмышдыр. Бу дөврдә Шуша шәһәри бүтүн Гаф-газын ән мүнүм сәнәткарлыг, тичарәт, мусиги вә исти-рахәт мәркәзи кими кениш шәһрәт газанмышдыр. Шә-һәрин бир регионал мәркәз кими инкишафында шүб-һәсиз онун ханлыг, сонрадан исә гәза мәркәзи олмасы да аз рол ојнамамышдыр. Өз тарихинин бә'зи мәрһә-ләләриндә дәфәләрлә тәчавүзә мә'руз галан Шуша шәһәринин игтисади, сәсиал вә мәдәни һәјатында дур-ғунлуғ илләри дә олмушдур. Белә ки, шәһәрдә узун мүддәт кениш гуручулуғ ишләри апарылмыш, сәнајә потенсиалы јарадылмамышдыр. Шәһәрин кечмиш сә-нәткарлыг вә тичарәт функцијасынын зәифләмәси онун әһалисинин сајынын ингилабдан әввәлки дөврлә мү-гајисәдә хејли азалмасына сәбәб олмушдур.

Совет һакимијјәти илләриндә Шуша республиканын ин-кишаф етмиш курорт шәһәрләриндән биринә чеврилмиш-дир. Онун сәнајә потенсиалында ирәилиләјишләрә јалныз сон илләрдә тәсадүф олунур. Шушада шәрг мусиги әләт-ләри фабрики, истәһсалат комбинаты, Бакы, Кәнчә вә ди-кәр шәһәрләрин, тикиш вә башга сәнајә мүәссисәләринин сехләри вә филиаллары фәалијјәт көстәрирди. Јени сех вә филиалларын ачылмасы Шушада Ханкәндиндән вә Ермәнистандан дидәркин салынмыш азәрбајчанлыла-рын бөјүк бир дәстәсинин мәскунлашмасы илә даһа да сүр'әтләндирилмишдир. Тәкрарсыз ме'марлыг-планлаш-дырма гурулушуна вә чохлу тарихи-архитектура аби-дәләринә көрә Шуша шәһәри Азәрбајчанын ме'марлыг горуғуна чеврилмишдир. Чох тәәссуфләр олсун ки,

Азәрбајҗанын бу дилбәр кушәси дә Ермәнистан орду-су тәрәфиндән ишғал едилмишдир. Шәһәрин азәрбајҗанлы сакинләри орадан говулмуш, шәһәр гарәт едилиб дағдылмышдыр. Һазырда Шушада ермәниләр мәскунлашымыш, әсир вә киров азәрбајҗанлылар исә Шуша галасынын мәһбәсләриндә олмазын әзаблар чәкирләр.

Товуз шәһәри Азәрбајҗанын сон заманлар формалашмагда олан чаван рекионал мәркәзләриндәндир. Мүһүм дәмир вә автомобил јолларынын, нефт вә газ кәмәрләринин, јүксәк кәркинликли електрик хәтләринин кечдији, һабелә инкишаф етмиш кәнд тәсәррүфаты ареалында јерләшән Товуз шәһәриндә консерв, јағ-пендир, јахынлығында исә күчлү илкин шәраб заводлары вардыр. Шәһәрдә ингилабдан әввәл тикилмиш вә 1980-чы илә гәдәр фәалијјәт кәстәрмиш рәнкли сement заводу олмушдур. Шәһәрдә мөвчуд олан истәһсалат вә мәишәт хидмәти комбинатлары, мәишәт хидмәти мүәссисәләри јалныз Товуз рајону әһалисинә дејил, һәмчинин гоншу Кәдәбәј, Шәмкир, Ағстафа вә Газах рајонларынын да әһалисинә хидмәт едир. Товуз шәһәри әтрафында чохла иншаат материаллары хаммалы вардыр. Рајон тәшкилатлары шәһәрдә мәшғууллуг проблемини һәлл етмәк үчүн јерли имканлар һесабына бир сыра сәнајә мүәссисәләринин јарадылмасы һагғында програм һазырламышлар.

Г а з а х республикамызын ән учгар гәрбиндә үч Загафгазија республикаларына ајрылан мүһүм рабитә јоллары үзәриндә, инкишаф етмиш кәнд тәсәррүфат зонасында формалашыб инкишаф етмәкдә олан бир рекионал мәркәздир. Бир сыра рекионал мәркәзләр кими Газах шәһәринин дә инкишаф тарихи гәза вә рајон мәркәзи олмасы илә әлагәдар олмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә Газах шәһәриндә бир сыра сәнајә мүәссисәләри јарадылмышдыр. Мүәјјән бир дөвр-дә әввәлчә Гори семинаријасынын филиалы кими, сон-

радан исә онун әсасында Газах мәллимләр институту фәалијјәт көстәрмийшдир. Шәһәр сәнајесинин структурунда јнкул вә јејинти сәнајеси саһәләри үстүнлүк тәшкил едир. Шәһәрин ән мұһүм сәнаје мүәссисәләри әсасән кәтирилмә хаммалла ишләјән вә харичи базарда јүксәк гијмәтләндирилән халчалар истеһсал едән «Зил» халча фабрики, асфалт заводу, јерли истеһсалат вә мәишәт хидмәти комбинатларыдыр. Шәһәрин әтрафында чохлу илкин шәраб заводлары вардыр. Сон вахтлар Газахда тикинти материаллары (кәрпич, кипс, әһәнк, паркет вә с.) сәнајеси дә инкишаф етмишдир.

Газах шәһәринин кәләчәк инкишафы үчүн кениш јерли имканлар вардыр. Белә ки, шәһәрин јахынлығында јерләшән зәнкин сеолит јатаглары бентонит килләр, семент хаммалы, трасс (Гајмағлы, Татлы, Ајыдағ јатаглары) вә диқәр минерал-хаммал еһтијатлары вардыр. Мөвчуд әмәк еһтијатлары су, енержи еһтијатлары илә бирликдә минерал-хаммал сәрвәтләриндән сәмәрәли истифадә етмәклә бурада әһалинин чох еһтијач һисс етдији бир сыра тикинти материалы истеһсалы саһәләри јаратмағ олар. Шәһәрдә јахын кәләчәкдә әт комбинаты, сүд вә чәрәк заводларынын, памбыг е'малы мүәссисәләринин дә тикимәси нәзәрдә тутулмушдур.

Нахчыван шәһәри өз статусуна көрә республикамызын «јүксәк рүтбәли» шәһәрләринә аид олса да бә'зи әламәтләринә көрә биз ону рекионал мәркәзләр чәркәсинә дахил етмәји даһа мәгсәдәујғун сајырығ. Белә ки, Нахчыван шәһәри әтраф рајонлар үчүн икибашлы рол—һәм мухтар республика пајтахты, һәм дә рекионал мәркәз функцијасы јеринә јетирир. Мухтар республика дахилиндә Нахчывандан башга икинчи бир рекионал мәркәз ролу ојнајан шәһәр јохдур. Бә'зи параметрләринә көрә Ордубады да рекионал мәркәз һесаб етмәк оларды, лакин онун тә'сир даирәси демәк олар ки, рајонун өз инзибати сәрһәдләриндән кәнара чыхмыр.

Нахчыван шәһәринин салындығы тарих дәгиг мүә-
жән олунмаса да, мәнбәләрә көрә бурада ерамыздан
эввәлки 2—1-чи минилликләрә аид мадди мәдәнијјәт
нүмунәләри тапылмышдыр. Демәли Нахчыван дүнја-
нын эн гәдим шәһәр мәскәнләриндән биридир. Нахчы-
ванын гәдим ме'марлыг инчиләри адамы инди дә вәлеһ
едир. Шамахи шәһәри кими Нахчыван да бир рекио-
нал мәркәз кими гәдимдән формалашмышдыр. Онун
рекионал мәркәзә чеврилмәсиндә тарихи-чографи мөв-
геји, ханлыг, гәза мәркәзи вә МР пајтахты олмасы бө-
јүк рол ојнамышдыр.

Нахчыван Азәрбајчанын инкишаф едән сәнаје мәр-
кәзләриндән сајылыр. Онун сәнајеси әсасән совет хаки-
мијјәти илләриндә, хусусилә муһарибәдән сонракы ил-
ләрдә јарадылмышдыр. Шәһәрин сәнајеси чохсаһәли
структуру илә фәргләнир. Бу да илк нөвбәдә Мухтар
Республиканын Азәрбајчанын диқәр рајонларындан
тәчрид олунмасы вә бунунла әлагәдар, әһалинин тәлә-
батыны јерли мәһсуллар һесабына өдәмәк зәрурәтин-
дән ирәли кәлмишдир. Шәһәр сәнајесинин структу-
рунда техники тәрәггини тә'мин едән машынгајырма,
иншаат материаллары, һабелә јүнкүл вә јејинти саһә-
ләри даһа јахшы инкишаф етмишдир. Шәһәрин эн мү-
һүм мүәссисәләри електротехника заводу, дәјирман ком-
бинаты, эт комбинаты, түтүн-ферментләшмә, шәраб, пи-
вә заводлары, тикиш, алт трикотаж вә халча фабриклә-
ри, евтикмә вә тикинги материаллары комбинатлары,
дәмир-бетон мә'мулатлары вә кәрпич заводу, мебел фаб-
рики, метал габлар заводу, һәмчинин шүшә габлар за-
водудур. Бурада јерли истәһсал вә тәдрис истәһсал
комбинатлары да вардыр. Шәһәрин јејинти сәнајеси әса-
сән јерли, јүнкүл сәнајеси исә кәтирилмә хаммал
әсасында ишләјир. Нахчыванда сәнаје потенсиалынын
күчләндирилмәси мәшғуллуғ проблемини әсасән һәлл
етмишдир.

Нахчыван шәһәри мүнүм елм вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Бурада Азәрб. ЕА-нын елми мәркәзи, дәвләт университети, бир нечә техникум вә орта ихтисас, техники-пешә мәктәбләри, дәвләт драм театры, јерли телевизија мәркәзи, музејләр, китабханалар вә диқәр мәдәни-маариф мүәссисәләри зәһмәткешләрә хидмәт едир. Шәһәрдә һәмчинин Мухтар Республиканын бүтүн әһалисинә хидмәт кәстәрән чохла хәстәхана вә диқәр тибб мүәссисәләри, тичарәт вә мәишәт хидмәти объектләри дә вардыр.

Нахчыван шәһәринин кәләчәк инкишафы әсасән јерли хаммал еһтијатларына әсасланачагдыр. Бунунла белә сәнајенин сәһви структурунун тәкмилләшдирилмәсинә дә хүсуси диғгәт вериләчәкдир. Үмумијјәтлә әсримизин ахырынадәк шәһәрдә машынгајырма, јүнкүл вә тикинти материаллары сәнајесинин јени мүәссисәләри, хәрәк дузу истеһсал едән сех истифадәјә вериләчәкдир. Шәһәрин социал инфраструктуру да хејли инкишаф етдириләчәкдир. Азәрбајҗанын дәвләт мүстәғиллији газанмасы, онун бејнәлхалғ аләмә бирбаша чыхышы, Нахчыван Мухтар Республикасынын да кәләчәк инкишафында мүсбәт рол ојнајачагдыр. Һазырда Нахчыван МР-нын хариҗи өлкәләрлә, хүсусән гоншу Иран вә Түркіјә илә игтисади әлағәләри дурмадан кенишләнир, јени мүштәрәк мүәссисәләр јараныр. Нахчыван МР-ны Түркіјә илә бирләшдирән дәмир јолу вә Араз чајы үзәриндә тикилән автомобил вә дәмир јолу көрпүләринин истисмара верилмәси республиканын перспектив инкишафында јени мәрһәлә олачагдыр.

2. 5. Шәһәр агломерасијалары

Ҷәмијјәтин мүасир инкишаф мәрһәләсиндә мәнсулдар гүввәләрин чошғун инкишафы бүтүн игтисади вә социал системләрдә олдуғу кими, мәскунлашмада да јени кејфијјәт дәјишикликләринә сәбәб олмушдур. Әсри-

мизин эн динамик инкишаф просесләриндән бири олан урбанизасијанын кениш вүс'әт алмасы мәскунлашма системләриндә јени мүтәрәгги формаларын јаранмасына кәтириб чыхармышдыр.

Мүасир урбанизасијанын характер хүсусијјәтләриндән эн мүһүмү јени мәскунлашма формасы олан шәһәр агломерасијаларынын јаранмасы вә инкишафыдыр. Урбанизасијанын өзүнүн дә инкишафыны сүр'әтләндирән шәһәр агломерасијалары әһалинин јашамасы, истеһсалын тәмәркүзләшмәси, тәсәррүфат-сосиал комплексләрин чоһсаһәлилији вә тәбиәтин даһа чоһ дәјишдирилдији хүсуси бир мүһитдир. Шәһәр агломерасијалары глобал мигјасда мәскунлашманын вә тәсәррүфатын әрази үзрә тәшкилинин әсас формасына чеврилмишдир. Онлар игтисадијјатын мүасир инкишаф дөврүндә мүхтәлиф рајонлар арасында күчлү әлағәјарадычы мәркәз ролуну ојнајырлар. Одур ки, шәһәр агломерасијаларынын формалашмасы вә инкишафынын игтисади-чоғрафи чәһәтдән өјрәнилмәсинин бөјүк елми вә практики әһәмијјәти вардыр. Белә ки, бу системләр даһилиндә истеһсал-әһали-әтраф мүһит арасында баш верән гаршылыглы әлағәләрин дүзкүн тәјин едилмәси истеһсалын сәмәрәли јерләшдирилмәси, әһалинин јашајышы үчүн оптимал шәраит јарадылмасы вә тәбии мүһитин мүвазинәтинин сахланылмасы үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Шәһәр агломерасијаларынын формалашмасы вә инкишафы хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси Азәрбајҹан шәраитиндә дә актуал бир проблемдир. Мә'лумдур ки, тарихи вә сосиал-игтисади шәраитдән асылы олараг республика даһилиндә ичтимай истеһсалын, хүсусән сәнајенин әрази тәшкилиндә кәскин фәргләр јаранмышдыр, бу да мәскунлашма формаларынын гејри-бәрабәр инкишафына сәбәб олмушдур. Белә ки, республиканын сәнајә потенсиалынын Абшерон рајону даһи-

линдә тәмәркүзләшиб инкишаф етмәси нисбәтән гыса бир дөвр әрзиндә бурада бөјүк шәһәр агломерасијасынын јараныб формалашмасына сәбәб олду, лакин бу вәзијәт узун заман Азәрбајҗанын диҗәр рајонларында ур-банизасијанын инкишафына мане олмушдур. Јалныз 70-чи илләрдән сонра республика сәнајесинин структу-рунда баш верән әсаслы кејфијјәт дәјишикликләри әл-веришли игтисади-чоғрафи мөвгејә малик шәһәрләрин игтисади инкишафына тәкан верди. Бу да Бақыдан узағларда шәһәр мәскунлашмасынын даһа мүрәккәб формаларын—шәһәрләр группларынын вә тәдричлә јени агломерасијанын јаранмасына кәтириб чыхарды.

Бақы агломерасијасынын сәнаје структурасы респуб-ликанын һәјатынын бүтүн саһәләринә тәјинедиҗи тә-сир кәстәрир. Республиканын үмуми сәнаје мәһсулунун 58,4% -и, мүәссисәләрин 29,1% -и, сәнаје-истеһсал һеј-әтинин 56,6% -и Бақы агломерасијасында чәмләшиб. О, бүтүн республика үчүн хидмәт, идарәетмә, планлаш-дырма, тәһсил вә елми функцијалары һәјата кечирир. Бурада ејни заманда тикинти, лајиһә вә тәһнизат-мәи-шәт мүәссисәләри дә чәмләшмишдир. Бүтүн бу функ-сијалар агломерасијанын инкишафына чох фәал тә-сир едир.

Нефт еһтијатлары базасында инкишаф едән Бақы агломерасијасы өз елми-техники вә хидмәт саһәләри, нефт-машынгајырмасы нәһәнж әһали күтләсини чәмләшдирән електротехника кими јени, мүтәрәгги сә-наје саһәләринин јаранмасына зәмин јарадыб. Елми-техники ингилаб (ЕТИ) ихтисаслашманын дәринләш-мәсини стимуллашдырыр. Кичик шәһәр-пејкләрдә их-тисаслашмыш филиаллар мејдана кәлир, әсас мүәсси-сәләр исә әксәрән нүвә—шәһәрләрдә јерләшир вә ис-теһсалын јекун мәрһәләси илә—јығма, комплектләш-дирмә, тәчрүбә үчүн нүмунәләрин һазырланмасы—мәшғул олур. Тарихән мөһтәшәм машынгајырма за-

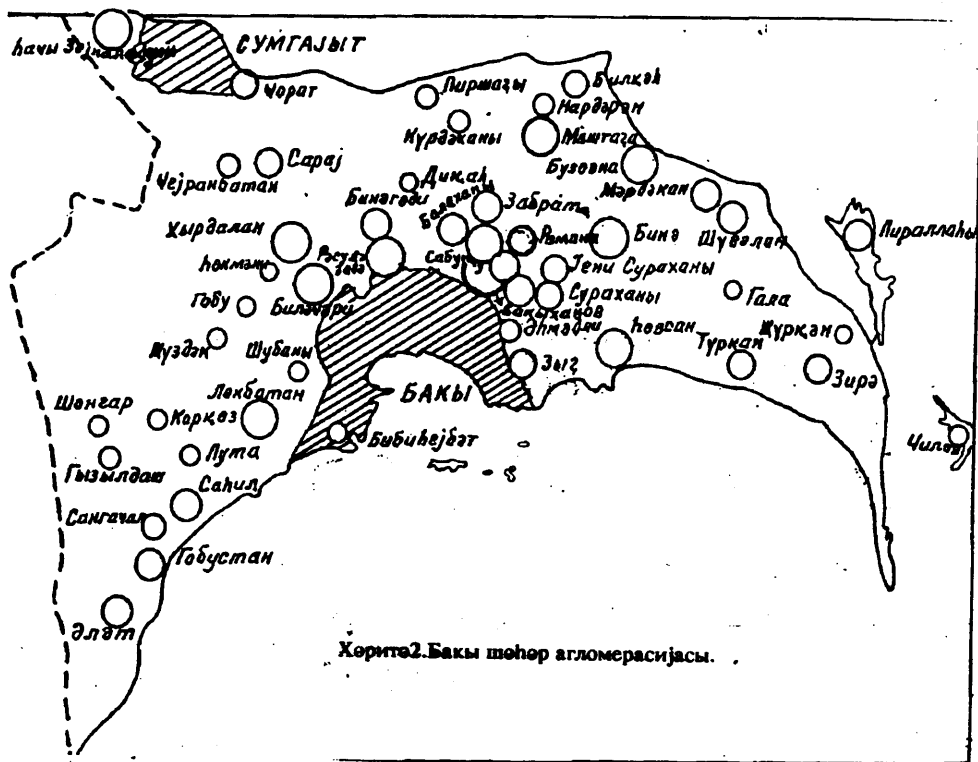
водлары Бакы агломерасијасынын нүвәсиндә јараныб ки, инди онларын саһәләрини кенишләндирмәк үчүн бош мејданчалар тапмаг бөјүк чәтинликләрә сәбәб олур. Мәһз буна көрә, јени мүәссисәләри вә онларын филиалларыны Бакы агломерасијасынын нүвәсиндән кәнарда јерләшдирмәк чох мүһүм бир мәсәлә кими ортаја чыхыр.

Бакы шәһәрәтрафы зонасында јерләшән чохсајлы шәһәр типли гәсәбәләрин чох әлверишли торпаг, нәглијат шәраити вә сәрбәст әмәк еһтијатлары олмасыны нәзәрә алсаг, әсас сәнајә мүәссисәләринин филиалларыны бурада јерләшдирмәк даһа мәгсәдәујғун һесаб едилир.

Бакы агломерасијасынын формалашмасынын социал-игтисади амилләриндән бири дә онун әлверишли игтисади-чоғрафи мөвгејидир. Игтисади-чоғрафи мөвгејин әлверишлилији ондадыр ки, агломерасија Хәзәр денизинин саһилиндә, мүһүм гуру вә дениз јолларынын кәсишдији јердә олмагла, ону Орта Асијанын, Волгабојунун, Газахыстанын зәнкин јаначаг-енеркетика еһтијатлары илә, Русијанын Авропа һиссәсинин сәнајә чәһәтдән инкишаф етмиш рекионлары илә бағлајыр.

Игтисади-чоғрафи мөвгејин мөвчуд олан үч сәвијјәси (макро, мезо, микро—ИЧМ) мүхтәлиф мәрһәләләрдә Бакы агломерасијасынын инкишафына мүхтәлиф чүр-тәсир едиб. Микро—ИЧМ Бакы шәһәринин өзүнүн јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Бу рол шәһәрин јахынлығында јерләшән әразиләрдә нефт јатагларынын кәшф едилмәсиндән, нефт-газ-кимја истәһсал комплексинин вә она хидмәт едән саһәләрин инкишаф етмәсиндән, бунунла да Бакы шәһәринин сүр'әтлә бөјүмәсиндән ибарәтдир.

Бакы шәһәринин Хәзәр денизинин саһилиндә јерләшмәси, саһил боју әразиләрдә мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифадә етмәјә бөјүк имканлар јарадыр. Буна көрә Бакы агломерасијасынын саһилбоју зонасында,

Бакы агломерасијасынын инкишафы вә формалашмасы билаваситә эмәјин чоғрафи бөлкүсү илә әлагәдә һәјата кечирилмишдир. О, республика вә өлкә мигјасында өз ролуну мүвәффеҗијәтлә јеринә јетирирди. Азәрбајҗан халг тәсәррүфаты комплексинин үзви һиссәси кими о, республиканын социал-игтисади һәјатынын бүтүн саһәләринин инкишафына бөјүк тәкан верир.

Беләликлә, Бакы шәһәр агломерасијасынын формалашмасынын әсас социал-игтисади амилләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

- 1) игтисади-чоғрафи мөвге
- 2) республиканын вә кечмиш ССРИ-нин әрази әмәк бөлкүсүндә ролу вә тутдуғу мөвгеји
- 3) әтрафда вә агломерасијанын өз дахилиндә зәнкин тәбии сәрвәтләрин мөвчудлуғу
- 4) социал инфраструктурлар тәмаслары үчүн шәраитин мөвчудлуғу
- 5) шәһәр әһалисинин чохфункционалы фәалијәти үчүн әлверишли социал-шәһәр мүһитинин формалашмасы.

Бакы агломерасијасы игтисади вә социал мөканын әрази тәшкилинин јүксәк инкишаф етмиш формасыдыр.

Бакы агломерасијасында кәнд тәсәррүфаты әсасән локал сәчијә дашыјыр. Агломерасијада кәнд тәсәррүфатынын нисбәтән зәиф инкишаф сәвијјәси кәнд тәсәррүфатына јарарлы торпаг еһтијатларындан кифајәт гәдәр сәмәрәли истифадә олунмамасы вә су тәминатынын зәифлијиндәндир.

Бакы агломерасијасынын әразиси гүјмәтли рекреасија амилләри комплекси илә фәргләнир: субтропик иг-

лими, гумсаллы дениз чимэрликлэри, узунмүддэтли чимэрлик вахты, мүаличэ эһемијјэтли минерал булаглары вэ мүаличэ палчығынын мөвчудлуғу.

Бакы агломерасијасынын рекреасија еһтијатлары онун социал-игтисади системини формалашдыран амилдир.

Тэбии амиллэрлэ јанашы Бакы агломерасијасынын эрази тэшкилинэ социал-игтисади амиллэр дэ тэсир кестэрир. Бунлардан ашағыдакылары гејд етмэк олар:

1. Агломерасијанын нүвэси олан Бакы шәһеринин күчлү инкишафы. Бакынын сәнаје мәркәзи кими инкишафы; онун мәркәзиндә сәнаје мүәссисәләринин сыхлығы јени мүәссисәләрин (јени машингајырма хәтти) агломерасија нүвәсиндән кәнарда јерләшдирмәјә шәраит јарадыр.

2. Бакы шәһеринин вэ агломерасијасынын әһалисинин тәләбаты шәһәрдән харич зонада кәнд тәсәррүфаты вэ рекреасија фәалијјетинин инкишафыны стимуллашдырыр.

3. Шәһәрдән харич зонанын сәнаје инкишафы вэ мәскунлашмасы елә бир мигјас алмышдыр ки, о өзү зонанын эрази тэшкилинэ тәсир етмәјә башламышдыр.

Бакы агломерасијасынын социал-игтисади системинә тәсир едән амиллэр һагда да данышмамаг олмаз. Бунун биринчиси—сујун чатышмамасы һагда ирәлидә мәлумат верилмишдир. Икинчи амил инсанын фәалијјәти нәтичәсиндә јаранмышдыр. Сәһбәт әтраф мүһитин чиркләнмәсиндән, агломерасијанын нәһәнк массивләринә, хусусән нефт мәдәнләри рајонларына дәјән зиянлардан кедир.

Торпаглара дәјән зәрәрин вэ чиркләнмәнин әсас сәбәбләри нефт һасилаты, тикинти материалларынын чыхарылмасы, сәнаје мүәссисәләринин вэ коммунал

тәсәррүфаты туллантыларыдыр. Бөјүк сәһәләрдә торпагларынын жарарсызлығы әлверишсиз игтисади шәраит жарадыр вә рекионун сәмәрәли әрази тәшкилине мәнфи тә'сир кәстәрир. Буна кәрә бу торпагларын рекултивасија едилмәси чох актуал мәсәләләрдән бири-дир.

Үмумијјәтлә, демәк ләзымдыр ки, Бақы агломерасијасынын мүнүм социал-игтисади проблемләриндән бири әтраф мүнитин мүнәфизәсидир.

Бақы агломерасијасынын формалашмасынын мүнүм социал-игтисади амилинин бири дә бурада әһалинин мәшғуллуғ сәвијјәси вә структурудур. Бақы агломерасијасынын бүтүн әһалисинин 44,6%, әмәк габилитетли әһалинин исә 74,3%-ни мәшғул әһали тәшкил едир.

Абшерон инзибати рајону—Бақы агломерасијасынын тәркибинә дахил олан рајонлар арасында мәшғулијјәт сәвијјәси чох ашағы олан рајондур. Белә ашағы сәвијјә әмәк сәрфи јерләринин аз олмасы илә изаһ олуна биләр. Абшерон рајонунда мәшғуллуғ сәвијјәсинин ашағы олмасына тә'сир едән амилләрдән бири дә айләлик әмсалыдыр (агломерасија рајонлары арасында ән јүксәјидир 5,3 нәфәр),

Әмәк габилитетли әһали арасында мәшғуллуғ сәвијјәси јүксәк олан рајонлардан бири Хәтәи рајонудур (80 %), агломерасијанын харичи зонасында исә —Сураханы рајонудур (79,4%). Мәшғуллуғ сәвијјәсинин јүксәк олмасынын әсас сәбәби ондадыр ки, мәһз бу әразидә сәнәјенин мүнүм әһәмијјәтли мүәссисәләри чох сых шәкилдә јерләшиб (нефт е'малы, машингајырма, јүнкүл, кимја вә с.). Мәһз бу мүәссисәләр сәнәјә сәһәсинин профилини тә'јин едир, әһалини сәнәјә истәһсалына чәлб едир.

Бақы агломерасијасынын әмәк габилитетли әһалисинин тәркибиндә мәшғуллуғ сәвијјәси јүксәк олан јашајыш мәнтәгәләри арасында Артјом, Пута, Биләчәри,

Рәсулзадә, Сабунчу, Гарачухур, Сураханы вә Чејран-батан шәһәр типли гәсәбәләрини кәстәрмәк олар. Зирә, Гобустан, Бинәгәди, Хочасән, Нардаран, Әмирчан, Нәкмәли вә Гобу исә мәшғулијјәт сәвијјәси ашағы олан шәһәр типли гәсәбәләрдир. Дикәр јашајыш мәнтәгәләри исә орта мәшғулијјәт сәвијјәси олан мәнтәгәләрә аиддир.

Әһалинын мәшғуллуғ сәвијјәсинин ганунаујғунлуғу ондадыр ки, мәнтәгәнин тәсәррүфат структурунда сәнајә доминант мөвгә тутурса, әһалинин мәшғуллуғ сәвијјәси дә јүксәк олур вә әксинә сәнајенин инкишафы сәвијјәси ашағыдырса, мәшғуллуғ сәвијјәси дә ашағы олур.

Әһалинин мәшғуллуғ сәвијјәсини тәдгиг етдикдә, сәнајенин доминант сәһәләрини гејд етмишик, бу сәһәләр сәнајенин структурунда ихтисаслашманы тәјин едир. Бу нефт сәнајәси, машингајырма, кимја (нефтсиз) сәнајәси, тикинти материаллары, јүнкүл (тохучулуг нәзәрә алынмыр), тохучулуг, гејинти, металлуркија сәнајәсидир.

Бакы агломерасијасында сәнаједә әһалинин орта мәшғуллуғ сәвијјәси 35,4% тәшкил едир.

Даһа сонра гејд етмәк лазымдыр ки, Абшерон јарымадасы шәраитиндә нәглијјат социал-игтисади системин мүһүм елементи кими чыхыш едир. Сәнајә истехсалынын кенишләндирилмәси, әһалинин мәдәни-мәишәт тәләбатынын артмасы, дәниз чимәрликләриндән вә истираһәт јерләриндән истифадә етмәк үчүн сәмәрәли нәглијјат хидмәтинә бөјүк еһтијаж вардыр. Бу заман Бакы агломерасијасынын специфик мөвгејини нәзәрә алмағ вәajibдир:

1. Ишчи гүввәсинин аз чәмләшдији һалда јарымадада нефт мәдәнләринин чох пәрәкәндә јерләшмәси;

2. Əһалисинин сајы аз олан кениш кəнд тəсəррүфаты истəһсалы зоналары;

3. Истирахəт зонасынын шимал, шимал-шəрг вə гисмən чəнуб саһиллəриндə јерлəшмəsi;

4. Сəнајə вə кəнд тəсəррүфаты ишлəринə хидмəт едən истирахəт мəнтəгəлəринин јерлəшмəsi.

Бакы агломерасијасынын социал-игтисади системиндə мүəјјən јери Бакынын инзибати-идарəетмə функци-сы тутур.

Республикамызын гəрбиндə Азəрбајҹанда ən гəдим вə чох əлвєришли игтисади-чоғрафи мөвгєјə малик олан шəһəрлəрдən бири Кəнчə əтрафында јени шəһəр агломерасијасы формалашмағдадыр. Кəнчə шəһəр агломерасијасынын (КША) формалашмасынын əсас шəртлəри бир тəрəфдən онун əтраф зонасынын гижмəтли минерал-хаммал сəрвəтлəри илə зənкинлији, əразинин су вə əмək еһтијатлары илə тəмин олунмасы, диқəр тəрəфдən исə чох əлвєришли игтисади-чоғрафи мөвгєјə малик олмасыдыр. Тарихи инкишаф просесинин дə мүəјјən тəсирини нəзəрə алмамағ олмаз. Əқəр Бакы шəһəр агломерасијасы өз дахилиндə олан нефт вə газ еһтијатлары əсасында формалашыб инкишаф етмишсə, КША формалашмасына кəрə өз əрази һудудларындан хєјли кəнарда јерлəшən Зəјлик алунит јатағы, Нафталан мұаличə нефти, тикинти материаллары, курорт-рекреасија еһтијатлары вə һабелə Ханлар, Шəмқир, Қоранбој вə диқəр рајонларынын кəнд тəсəррүфаты мəһсулларынын емалына борчлудур. Əрази дахилиндə вə она битишиқ саһəлəрдə олан мұһүм су мənбəлəри: Минкəчевир вə Шəмқир су анбарлары, Қəјкөл, Қүрəқчəј, Гаргарчəј, Шəмқирчəј вə с., јералты су еһтијатлары, кəһризлэр агломерасија тəсəррүфатыны вə əһалини су илə тəмин етмəкдə бəјүк рол ојнајырлар, һалбуки Бакы шəһəр

һәр агломерасијасынын әмәк еһтијатлары илә тәмин олунмасында кечмиш ССРИ-нин бир чох рајонлары вә бүтүн республика иштирак етмишсә КША—әсасән јерли вә әтраф рајонлар һесабына ишчи гүввәси илә тәмин олунур. Һазырда бурада республика сәнаје—истеһсал һејәтинин 7%-и чәмләнмишдир.

Әрази даһилиндә нәглијјат-игтисади әлагәләр дә јахшы тәшкил олунмушдур, Бақы—Тбилиси, Бақы—Раздан—Јереван дәмир јол хәтләри, мүхтәлиф рајонлардан Бақыја, Тбилисијә, јахын харичә вә республикамызын бир сыра шәһәрләринә кедән шоссе вә һава јоллары агломерасија даһилиндән кечир. Кәнчә шәһәри мүһүм нәглијјат говшағыдыр. Бу да онун игтисади әлагәләрини тәмин етмәјә имкан верир. Әразидән кечән мүһүм макистрал газ кәмәрләри вә јүксәк кәржинликли електрик верилиши хәтләри агломерасијаны јаначаг вә еләктрик енержиси илә тәһниз етмәкдә бөјүк рол ојнајырлар. Әразинин әлверишли тәбии-чоғрафи шәраити дә шәһәрсалма ишләри үчүн чох әлверишлидир.

Кәнчә тарихән Азәрбајҗанын ән гәдим шәһәрләриндән биридир. Өзүнүн узун кечмиши әрзиндә бу шәһәр јурдумузун тарихиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Шәһәр демәк олар ки, һәмишә әтраф рајонлар үчүн сијасинзибати, мэдәнијјәт, тичарәт-сәнәткарлыг функциялары дашымышдыр ки, бу да онун формалашмасына вә инкишафына бөјүк тәсир кәстәрмишдир. Лакин бир мүддәт јухарыда кәстәрилән амилләр шәһәрин јүксәк инкишафыны тәмин едә билмәмиш вә әтраф рајонларын мәскунлашмасы системиндә әсаслы кејфијјәт дәјишикликләри едә билмәмишдир.

Әсасән әсримизин 60-чы илләриндән сонра шәһәрин сәнаје потенсиалынын мөһкәмләндирилмәси ири истеһсал объектләринин јарадылмасы, аграр-сәнаје интегра-сијасынын күчләнмәси вә инкишаф етмиш рајонлар-

арасы, шәһәрдахили социал мүәссисә вә хидмәт объект-
ләри шәбәкәсинин инкишафы Кәнчә шәһәри әразиси-
нин бөјүмәсинә, онун сәрһәдләринин вә нүфуз даирә-
синин кенишләнмәсинә вә шәһәр әтрафы саһәләрин
ваһид бир агломерасија шәклиндә бирләшмәсинә им-
кан јаратмышдыр.

Кәнчә шәһәр агломерасијасынын мүасир һудудла-
рыны биз шәһәрин мәркәзи һиссәси илә 1,5 саат әрзин-
дә ичтимаи нәглијјатла сых әмәк техноложии мәдәни-
мәишәт, тичарәт вә диқәр әлагәләри һәјата кечирмәк
имканларына әсасән мүәјјән едирик. Бу тәғдирдә Кән-
чә шәһәр агломерасијасынын радиусу әсасән 40—45 км-
дән артығ дејилдир. Көтүрүлән сәрһәдләр дахилиндә
агломерасијанын саһәси 3,2 мин км²-ә гәдәрдир. Бура-
ја Кәнчә шәһәр советлијинин, Коранбој, Ханлар вә
Самух (Күрүн сол саһили вә һәмчинин һачыкәнд гә-
сәбәси паралелиндән чәнубда галан әразиләр истисна
олмагла) инзибати рајонлары, һабелә Шәмкир рајону-
нун бир һиссәси дахилдир. Әлбәттә агломерасијанын
һәлә формалашмагда олмасыны нәзәрә алсағ бу сәрһәд-
ләр мүәјјән гәдәр шәрти характер дашыјыр вә кәләчәк-
дә даһа да дәгигләшдириләчәкдир.

Агломерасијанын әразисиндә 1992-чи ил вәзијә-
тиндә 538 мин нәфәр әһали јашајыр. Үмуми әһалинин
75,8 фаизи шәһәр, 24,2 фаизи исә кәнд әһалисиндән иба-
рәтдир. Агломерасија әһалисинин 57,7% о чүмләдән
шәһәр әһалисинин 76,7 фаизи Кәнчә шәһәриндә топлан-
мышдыр. КША-нин тәркибинә Кәнчәдән башға Дәли-
мәммәдли, Коранбој, Нафталан, Шәмкир вә Ханлар
шәһәрләри, 8 шәһәр типли гәсәбә (Институт, Гараје-
ри, Нәбиағалы, һачыкәнд, Дәлләр, Газанбулаг, Күр)
вә 150-дән артығ кәнд јашајыш мәнтәгәси дахилдир.
Бу кәндләрин әксәријјәти при кәндләрдир. Нафталан
шәһәри вә Күр гәсәбәси истисна олмагла бүтүн шә-
һәр јашајыш мәнтәгәләри Кәнчәјә јахын јерләшмиш-

ләр. Агломерасија дахилиндә һәр 100 кв. км-ә 5 јаша-
јыш мәнтәгәси дүшүр ки, бу да әразидә мәскунлашма
үчүн хејли бош торпаг саһәси олмасына дәләләт едир.

Кәнчә шәһәр агломерасијасынын мәскунлашма сис-
теминдә Кәнчә шәһәри бүтүн көстәричиләр үзрә апа-
рычы рол ојнамагла агломерасијанын мәркәзи нүвәси-
ни тәшкил едир. К. М. Лаппонун (1987) тәјинатына
әсасланараг белә демәк олар ки, Кәнчә шәһәр агло-
мерасијасы өз мәншәји е'тибарилә «шәһәрдән» инкишаф
едән агломерасијадыр. Јә'ни бүтүн агломерасија да-
хили әләгәләрин әсас һиссәси мәркәзи шәһәрә мејл
едир ки, бу да бир гајда олараг агломерасијаны рајон-
ларарасы әләгәјә дахил едир. Демәли агломерасијаја
дахил олан диқәр јашајыш мәнтәгәләри арасындакы
әләгәләр һәләлик зәиф тәзәһүр едирләр вә локал ха-
рактери дашыјырлар.

Өз әһәмијјәтинә көрә республиканын икинчи шәһәр
агломерасијасы олан КША-нын функционал-әрази-
структурунун әсасыны халг истеһлак маллары, аграр-
сәнаје вә металлуркија комплексләри тәшкил едир.
Машынгајырма вә метал е'малы комплекси дә мүәјјән
рол ојнамагла, бөјүк инкишаф перспективләринә ма-
лиқдир.

Металлуркија комплекси 1965-чи илдә истифадәјә
верилән Кәнчә алүминиум заводу вә Азәрбајҗан әлван
металлар е'малы заводу илә тәмсил олунмушдур. Јал-
ныз республикамыз үчүн дејил, бүтүн кечмиш Совет-
ләр Иттифагы үчүн чох бөјүк әһәмијјәтә малик олан
алүминиум заводунун тикилмәси шәһәрин сәнаје потен-
сиалыны хејли артырырды вә јени саһәнин јаранмасы-
нын әсасыны гојду. Бурада дүнјада илк дәфә олараг
алунитдән комплекс истифадә әсасында алүминиум ок-
сиди илә јанашы күкүрд туршусу, калиум күбрәси вә с.
гијмәтли мәнсуллар алыныр. Алүминиум оксидиндәи
Сумгајыт алүминиум заводунда хамал кими истифа-

дә олунур. Сульфат туршусу вә калиум күбрәси өлкәнин бир чох јерләринә көндәрилер. Лакин заводун јеринин дүзкүн сечилмәмәси вә тәмизләјичи гурғулары олмамасы узун мүддәт шәһәрин еколожи шәраитинә мәнфи тәсир көстәрмишдир. Сон вахтлар һәјата кечирилән бир сыра тәдбирләр заводун иғтисади кәстәричиләрини јахшылашдырмагла јанашы әтраф мүһитин чиркләнмәси гаршысыны бир гәдәр алмышдыр. КША дахилиндә техники тәрәггини тәмин едән сәһәләрдән олан машингајырма вә метал емалы да инкишаф етмишдир. Бу сәһәнин әһалисинин мәшғуллуғуну тәмин етмәкдә бөјүк имканлары вардыр. Комплексин әсас мүәссисәләри чиһазгајырма, машин тәмири механики заводлары, Газанбулаг електротехника вә Ханлар механики заводудур. Агломерасијада вә онун әтрафында метал базасы олмадығына көрә бурада әсасән аз метал тутуму вә асан дашынан сәһәләр инкишаф етдирилир. Чиһазгајырма заводунда бурахылан 25 адда мөһсул јахын харичин мүхтәлиф шәһәрләринә, һабелә 16 узаг харичи өлкәјә көндәрилер. Газанбулаг театр аваданлығы заводу кечмиш ССРИ-дә бу гәбилдән јеканә заводдур.

Агломерасијанын функционал-сәһә структурунда мөһсул јахын харичин мүхтәлиф шәһәрләринә, һабелә сајына вә мүәссисәләр чохлауна көрә биринчи јери халг истәһлак маллары истәһсалы комплекси тутур. Комплексин пајына мұвафиг республика комплекси мөһсулу истәһсалы һәчминин 36,3%-и дүшүр. Бурада республиканын ири сәнајә мүәссисәләриндән сајылан чини габлар заводу, тикиш фабрики (Ханлар филиалы илә бирликдә), тохучулуг комбинаты, халча-маһуд комбинаты фәалијјәт көстәрир. Мөһз бу мүәссисәләр агломерасијанын дахили әлагәләринин хејли һиссәсини тәмин едирләр. Лакин комплексә дахил олан мүәссисәләрин һеч дә һамысы истәһсал просесләринин һамы-

сыны өзүндө јеринө јетирилмир. Мәсәлән, тохучулуг комбинатында бәзәквурма, тамамлама просеси олмадығындан, бурада истехсал олуна парчалар сон һәддә чатдырылмаг үчүн Бакыдакы тохучулуг комбинатына көндөрилир. Гејд етмәк лазымдыр ки, халг истехлак маллары истехсалыны кенишләндирмәк үчүн һәм мөвчуд јүнкүл сәнаје мүүссисәләри илә јанашы јерли сәнаје назирлији хәтти илә истехсал дөвријјәсинә чөлб едилмәси бөјүк еһтијат мәнбәләри, мүхтәлиф мәншәли јерин хаммаллар, әһалинин әмәк вәрдишләри, халг истехлак малларына олан тәләбатын там өдәнилмәсиндән кәлән тәләбләр вә с. вардыр.

Кечмиш ССРИ-нин бир чох шәһәр агломерасијалары илә мугәјисәдә КША-нын игтисадијјатында аграр сәнаје комплексинин ролу даһа габарыг шәкилдә тәзаһүр едир. Бу бахымдан КША-нын Сәмәргәнд агломерасијасы илә хејли охшар чәһәтләри вардыр. Белә ки, КША чох әсрлик тарихи олан интенсив кәнд тәсәррүфаты истехсалы ареалы әһатәсиндә формалашмагдадыр. Назырда Кәһчәнин вә бүтөвлүкдә агломерасијанын инкишафы хејли дәрәчәдә аграр-сәнаје комплексинә әсаслаһыр. Бурада кәнд тәсәррүфатынын үзүмчүлүк, тәрәвәзчилик, сүдчүлүк, һејвандарлыг, памбыгчылыг саһәләри вә онларын хаммалынын е'малы хејли инкишаф етмишдир. Кәнд тәсәррүфафты јалһыз агломерасијанын әтраф зонасында јох, дахилиндә дә (хүсусән үзүмчүлүк, тәрәвәзчилик) белә кениш јайылмышдыр. Тәкчә ону гејд етмәк кифәјәтдир ки, 1970—1990-чы илләрдә јалһыз аграр-сәнаје комплексинин е'маледиһи мүүссисәләриндә агломерасијанын бүтүн сәнаје-истехсал һеј'әтинин 20%-и чалышырды. Кәһчә комплексин јерли хаммала әсасланан јағ-пиј, әт, јағ-пендир, дәјирман комбинатлары, чөрәк заводлары, гәннады фабрики, пивә, шәраб заводлары вә с., Ханларда аграр-сәнаје комбинаты, Шәмкир, Дәлләр вә диһәр шәһәр јашајыш

мэнтэгэлэриндэ онларча илкин шэраб е'малы заводлары фэалијјэт көстэрир. Һазырда Азэрбајчанда истехсал олунан битки јағынын тэгрибэн 65%-и Кэнчэнин пајына дүшүр. Агломерасијада истехсал олунан эрзаг мэхсулларынын бир һиссэси јерли еһтијачлара, хејли һиссэси исэ республиканын рајонларына вэ дикэр өлкэлэрэ көндэрилир.

Кэнчэ шэһэр агломерасијасынын тэсэррүфат комплексиндэ тикинти материаллары сәнајесинин дә мүэјјән әһәмијјәти вардыр. Јерли хаммал (бентонит килләр, әһәнкадашы, чынгыл-гум вэ с.) әсасында бурада јапышдырычы материаллар заводу, дәмир-бетон мә'мулаты заводлары, евтикмә комбинаты, Ханлар даш карханасы, Дәләр тикинти материаллары комбинаты вэ с. јарадылмышдыр.

Кэнчэ шэһэр агломерасијасынын сәсиал организмини сәчијјәләндирән, онун формалашмасына зәмин јарадан амилләрдән бири дә елми-тәдгигат мүәссисәләри, али вэ орта ихтисас мәктәбләри шәбәкәси, әһалијә хидмәт сәһәләринин чохшахәли объектләридир. Мәһз Кәнчэнин республикамызын икинчи бөјүк елм вэ мәдәнијјәт мәркәзи олмасы да агломерасијанын мәркәзи илә онун әтраф зонасы арасында сых сәсиал әлагәләрин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Кэнчэ шэһэр агломерасијасынын тэсэррүфат комплексинин структурунун тәһлили көстэрир ки, онун тәркибиндә газ вэ нефт-кимјә сәнајесиндән башга Азэрбајчанын бүтүн сәнаје комплексләри тәмсил олунмушдур. Ән ири сәнаје мүәссисәләри вэ сәсиал объектләр агломерасијанын мәркәзи нүвәси олан Кәнчэ шэһәриндә, кәнд тэсэррүфаты мэхсуллары истехсалы вэ хырда сәнаје мүәссисәләри әтраф зонада јерләшир.

Кәнчэ шэһэр агломерасијасынын там формалашмасы вэ инкишафы үчүн илк нөвбәдә бурада мүтәрәг-

ги саһәләр һесабына сәнаје истәһсалы сәвијјәсини хејли јүксәлтмәк лазымдыр. Бу вәзифә мөвчуд сәнаје мүәссисәләринин јенидән гурулмасы вә јениләринин тикилмәси һесабына јеринә јетириләчәкдир. Һазырда тикилмәкдә олан тон јарымлыг јүк автомобилләри заводу бу мәсәләнин һәллиндә бөјүк рол ојнајачагдыр. Бу завод өлкәнин аэтонлуг јүк машиналарына олан тәләбатыны өдәмәклә јанашы мәһсулун бир һиссәси харичи өлкәләрә дә көндәрәчәкдир. Заводун ишә дүшмәси нәтичәсиндә агломерасија дахили әлагәләр даһа да интенсивләшәчәк, шәһәрин һүдудлары хејли кенишләнәчәкдир. Лакин заводун ишә дүшмәси һәләлик ләнкијир. Дикәр мүһүм вәзифә кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын ихтисаслашмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк вә онун сәнаје илә интеграсијасыны даһа да күчләндирмәкдир. Кетдикчә артан мүхтәлиф истигамәтли әмәк, һәр чүр сосиал-мәдәни әлагәләри тә'мин етмәк үчүн нәглијјат шәбәкәсини (хүсусилә агломерасијанын харичи зонасында) даһа да инкишаф етдирмәк вачиб шәртләрдәндир.

Агломерасијалылығы тә'мин едән даһа мүһүм мәсәләләрдән бири дә һәм Кәнчә шәһәринин өзүндә, һәм дә агломерасијанын харичи зонасында бир-бирини гаршылыглы тамамлајан хидмәт саһәләри шәбәкәси јаратмагдыр. Белә ки, Һазырда харичи зонанын әксәр јашајыш мәнтәгәләриндә әһалијә мәдәни-мәишәт хидмәти көстәрән объектләр јохдур, онларда бүтүн хидмәт объектләринин олмасы да вачиб дејилдир. Бу объектләри јашајыш мәнтәгәләринин бөјүклүјүнә вә типинә көрә јерләшдирмәк лазымдыр. Белә ки, күндәлик хидмәт объектләринин һәр мәнтәгәдә, епизодик хидмәт объектләри исә бир груп јашајыш мәнтәгәсинин мејл етдији даһа ири мәнтәгәләрдә јерләшдирилмәлидир.

Беләликлә республикамызда өз спесифик әрази, функционал тәсәррүфат гурулушу вә мәскунлашма сис-

теми олан икинчи бир шәһәр агломерасијасы формалашыб инкишаф едир. Лухарыда гејд едилән мәсәләләрин һәјата кечирилмәси онун јеткинләшмәсини даһа да сүр'әтләндирәчәкдир. Республиканын гәрб зонасыны мәскунлашма каркасы ролу ојнајан вә Бакы шәһәр агломерасијасынын һәддиндән артыг бөјүмәсинин гаршысыны алмаг үчүн Кәнчә шәһәр агломерасијасынын инкишафы объектив зәрурәтдир.

2. 6. Шәһәрләрин тәснифаты

Мүасир шәһәрләр чох мүрәккәб функционал структура маликдирләр. Шәһәрләрин дашыдығы функцијаларын мүәјјән едилмәсинин бөјүк елми вә тәчрүбәви әһәмијјәти вардыр. Белә ки, мәһз функцијалар ичтимаи әмәк бөлкүсүндә шәһәрин тутдуғу јери, јә'ни онун истеһсал структуруну дүзкүн тә'јин етмәјә имкан верир. Шәһәрләрин бөјүклүјү халг тәсәррүфаты үчүн әлверишлилик, шәһәр тәсәррүфатынын јерләшдирилмәси вә инкишафы, әлверишли мәскунлашма вә диқәр тәләбләр бахымындан нечә олмалыдыр? Мә'лумдур ки, шәһәр бүтөвлүкдә мәскунлашма мәркәзи, әмәк еһтијатларынын тәмәркүзләшдији јер, сәнајенин јерләшдији мөкан, нәглијјат говшағы, инзибати, тәшкилат-тәсәррүфат, тичарәт-бөлүшдүрмә, әтраф әразиләрин мәдәни-мәишәт мәркәзидир. Бу сәјдыгларымыз шәһәрин јалныз мүһүм хассәләридир.

Шәһәрин оптимал өлчүсүнүн нечә олмасы суалынын ән дүзкүн чавабы исә билаваситә шәһәр јашајыш мән-тәгәләринин елми чәһәтдән әсасландырылмыш тәснифаты илә әлагәдардыр. Бу тәснифатын әсасыны шәһәрә социал вә йгтисади чәһәтдән бахмагла ики әсас әләмәт: шәһәрин бөјүклүјү вә халг тәсәррүфат функцијасы тәшkil етмәлидир.

Шəһər јашајыш мəнтəгэлəринин игтисади чоғрафи-
јачылар тэрəфиндэн гəбул олунмуш үмуми тəснифаты
белəдир: 1) əһалинин сажына кэрə (шəһəрин бəјүклү-
јү); 2) халг тəсəррүфаты функцијаларына кэрə; 3) ке-
нетик хүсусијјэтлəринə (мənшəјинə) кэрə; 4) игтиса-
ди-чоғрафи мөвгəјинə кэрə. Биз бу схеми əсас кə-
түрэрək Азэрбajчан шəһэрлəринин тəснифатыны шəрһ
едəчəјик.

Шəһэрлəрин əһалисинин сажына кэрə бəјүклүјү илк
бахышда сэдə кəрүнүр, хəгигəтдə исə шəһəрин өлчүлə-
ри илə онун дашыдығы функцијалар арасында бирбаша
асылылыг вардыр. Шəһəрин функцијасы нə гəдэр мү-
рəккəб оларса, онун əһалисинин сажы да чох олур вə
əксинə. Бəјүк шəһэрлэр өз тə'сир даирəлəринə мұва-
фиг олараг бир сыра əлавə функцијалара да малик
өлурлар. Кичик шəһэрлэр исə адəтəн мəһдуд функци-
јалар сəһибидирлэр. Əһəлинин сажына кэрə гəбул едил-
миш вəһид тəснифат јохдур. Һэр бир əлм сəһəsi өз мəг-
сəд вə вəзифəлəриндэн асылы олараг чыхыш едир.
Игтисади чоғрафија елминдə шəһэрлəри бəјүклүјүнə
кэрə 5 група ајрылырлар:

1) Кичик шəһэрлэр—əһалисинин сажы 50 мин нəфə-
рə гəдэр;

2) Орта шəһэрлэр —əһалисинин сажы 50 мин нəфəр-
дэн 100 мин нəфəрə гəдэр;

3) Бəјүк шəһэрлэр—əһалисинин сажы 100 мин нə-
фəрдэн 250 мин нəфəрəдək;

4) Ири шəһэрлэр—əһалисинин сажы 250 мин нəфəр-
дэн 500 мин нəфəрəдək;

5) Милјончу шəһэрлэр—əһалисинин сажы 1 млн нə-
фəрдэн артыг Азэрбajчан шəһэрлəринин вə шəһэр тип-
ли гəсəбəлəринин бəјүк əксəријјəти (61 шəһэр вə 129
штг), кичик шəһэрлэр категоријасына дахилдир. Гејд
етмək лəзымдыр ки, бу категоријадан олан шəһэрлə-

рин чохунун əһалиси 20 мин нəфərə гəдəрдир. Демəли Азəрбајчан кичик шəһəрлəрин саяча үстүн олдугу өлкəдир.

Республикада əһалиси 50 мин нəфəрдən 100 мин нəфəр арасында олан 5 орта шəһəр (Минкəчевир, Нахчыван, Ханкəнди, Шəки вə Əлибајрамлы) мөвчуддур. Һəлəлик бу тəснифат дахилиндə бəјүк шəһəримиз јохдур, лакин эн гыса мүддэтдə Минкəчевир белə шəһəрлəр сырасына дахил олачагдыр. Азəрбајчан Республикасында Кəнчə вə Сумгајыт шəһəрлəриндən ибарət ики ири шəһəр вардыр. Өлкəмизин пайтахты Бакы шəһəри исə 60-чы иллəрин əввəллəриндən дүнјанын милјончу шəһəрлəри сырасына дахил олмушдур.

Шəһəрлəрин эн синтетик тəснифаты онларын дашыдыглары мұхтəлиф халг тəсəррүфаты функцијаларынын мəчмууну ифадə едэн функционал типлərə ајрылмадыр. Мəһз функционал əламəтлərə кərə шəһəрлəрин группашдырылмасы онларын чəмијјəтдəки јерини вə ролуну дəгиг мүəјјəнлəшдирмəјə имкан верир. Шəһəрлəрин функционал типлəрини биз эмəјин структурана əсəсən, јə'ни əһалинин халг тəсəррүфаты сəһəлəриндə мəшғуллуг дərəчəсинə кərə мүəјјən етмишик. Функционал əламəтлəринə кərə Азəрбајчанда ашағыдакы тип шəһəрлəри ајырмаг олар:

- 1) Эн инкишаф етмиш полифункционал шəһəрлəр.
- 2) Сəнајə шəһəрлəри
- 3) Гарышыг типли шəһəрлəр
- 4) Инзибати шəһəрлəр
- 5) Курорт шəһəрлəри
- 6) 5 јарымтипдən ибарət олан шəһəр типли гəсəбəлəр (онлар һаггында ајрыча бөлмəдə атрафлы мə'лумат верилир).

Азəрбајчан шəһəрлəринин функционал əламəтлəри-

нә көрә илк тәснифаты 60-чы илләрин эввәләриндә академик А. А. Надиров тәрәфиндән апарылмышдыр¹. Өз дөврү үчүн бу тәснифат чох әтрафлы олуб республика шәһәрләринин игтисади симасыны дүзкүн әкс етдиридди. Лакин о дөврдән сонракы 30 иллик мүддәт әрзиндә шәһәрләрин игтисади һәјатында әсаслы дәјишликликләр баш вермишдир ки, бу да тәснифат мәсәләсинә јенидән бахмаг зәрурәти јаратмышдыр. Бу бахымдан бизим тәклиф етдијимиз тәснифат А. А. Надировун тәснифатындан бир гәдәр фәргләнир.

Азәрбајчан шәһәрләринин функционал тәснифаты илә јанашы онлары ашағыдакы кенетик типләрә дә ајырмаг олар:

А. Өз профилини хејли дәјишдирмиш гәдим шәһәрләр.

Б. Өз профилини аз дәјишдирмиш гәдим шәһәрләр.

В. Капитализм дөврүндә јаранмыш вә сонралар өз функцијасыны кенишләндирмиш шәһәрләр.

Г. Јерли тәбии еһтијатлардан истифадә олунмасы әсасында јаранан јени шәһәрләр.

Д. Әлверишли игтисади-чоғрафи мевгејинә көрә кәндләрдән төрәнмиш јени шәһәрләр.

Ашағыдакы чәдвәлдән шәһәрләрин функционал-кенетик типләри һағгында конкрет мәлумат алмаг олар.

Полифункционал шәһәрләрин (Бакы, Нахчыван вә сон иләрә гәдәр Ханкәнди) инкишафы өз сәнаје, сәнаје-нәглијат, сијаси-инзибати, тәшкилат-тәсәррүфат, елми вә мәдәни-маариф, тичарәт функцијаларынын мигјасына көрә диқәр шәһәрләрдән кәскин фәргләнирләр. Тәбии ки, бу функцијалар өлкәнин пайтахты Бакы шәһәриндә даһа чох инкишаф етмишдир. Азәрбајчанын бүтүн сијаси, игтисади вә мәдәни

¹ А. А. Надиров. Вопросы экономического развития городов Азербайджана, Б., 1966.

**Азәрбајчан Республикасы шәһәрләринин функционал-кәнетик
типләри
(1993-чү илә кәрә)**

функционал типләр	шәһә, ин ады	кәне- тик типләр	әһалиин сајы (1. 1. — 1992 мин. нәф.)	Истәһсал саһәлә, и	Гәјри-истәһ- сал саһәләри
1	2	3	4	5	6
1. Ән инки- шаф етмиш полифунк- сионал шәһәрләр	Бакы	А	1757,5	машынга- јырма, јүн- күл вә је- јинти сәна- јеси, нәгл.	инзиб ати, си- јаси, мәдәни маариф, ти- чар т
	Нахчыван	А	62,6	Јејинти вә јүнкүл с на- је, нәглијјат	инзибати. мәдәни-маа- риф, тича- рәт
2. Сәнаје шәһәрләри	Кәнчә	А	285,6	јүнкүл, је- јинти, метал- луркија, ма- шынг., нәг- лијјат	мәдәни-маа- риф, тича- рәт
	Сумгајыт	Г	241,0	кимја, ме- галлурк. јүн күл сәнаје	мәдәни-маа- риф
	Минкәчевир	Г	93,3	машынга- јырма, јүн- күл, енерке- тика, јејин- ти сәнајеси	мәдәни-маа- риф
	Шәки	Б	58,5	Јүнкүл вә јејинти сә- најеси	инзибати, мә- дәни-маариф

1	2	3	4	5	6
3. Гарышгы шәһәрләр	Әлибајрам- лы	Г	62,9	машынгај., нефтчы хар- ма, електро- енержи, је- јинти сәна- јеси	мәдәни-маа- риф
	Ханкәнди	Д	56,1	Јүнкүл, јејин- ти, машинг. сәнајеси	мәдәни-маа- риф
	Сијәзән	Г	19,5	нефтчы хар- ма, јејинти, кәнд тәсәррү- фаты	мәдәни-маа- риф
	Ағдәрә	Д	8,7	Јејинти, мө- шә вә ағач е'малы сән., кәнд тәсәр- рүфаты	инзибати, мә- дәни-маариф
	Худат	Д	11,1	Јејинти, кәнд тәсәррүфаты	мәдәни-маа- риф
	Көјгәпә	Д	9,0	машынгај., метал е'ма- лы, кәнд тә- сәррүфаты	мәдәни-маа- риф
	Порт-Илич	Д	9 0	Јејинти сә- наје., кәнд тәсәр.	мәдәни-маа- риф

1	2	3	4	5	6
4. Курорт шәһәрлери	Хочавәнд	Д	5,3	Јејинти сән, кәнд тәсәр-рүфаты	мәдәни-маа-риф
	Нафталан	Г	8,2	курорт тәсәр-рүфаты	мәдәни-маа-риф
	Һачыкәнд	Д	1,5	курорт тәсәр-рүфаты, кәнд тәсәррүфаты	мәдәни-маа-риф
	Истису	Г	—	курорт тәсәр-рүфаты, Јејинти	мәдәни-маа-риф
	Шувәлан	Д	15,3	курорт тәсәр-рүфаты, електронеркетика	мәдәни-маа-риф
5. Инзибати шәһәрләр	Ағдам	В	39,8	Јејинти, јүнкүл, мащынагајырма	инзибати, мәдәни-маариф
	Ағдаш	Б	21,5	Јүнкүл, Јеј. сән., кәнд тәс.	инзибати, мәдәни-маариф
	Ағчәбәди	Д	26,5	Јүнкүл, сән-је, кәнд тәсәррүф.	инзибати, мәдәни-маариф
	Ағстафа	Д	10,5	Јүнкүл сән., кәнд тәсәр.	инзибати, мәдәни-маариф
	Ағсу	Д	15,3	Јејинги, кәнд тәсәррүфаты	инзибати. мәдәни-маариф

1	2	3	4	5	6
	Астара	Д	13,2	јејинти, сэн. кэнд тэсэр.	инзибати, мэдэни- маариф
	Бөрдө	А	32,0	јүнкүл, је- јинти сэн., кэнд тэсэр.	инзибати, мэдэни- маариф
	Бөјлөгөн	Д	13,2	јејинти сэн. кэнд тэсэр.	инзибати, мө- дэни-маариф
	Балакөн	Д	8,1	јејинти сэн. кэнд тэсэр- руфаты	инзибати, мө- дэни-маариф
	Билэсувар	Д	19,7	јејинти, сэн. кэнд тэсэр- руфаты	инзибати, мө- дэни-маариф
	Газымөммөд	Д	21,8	јүнкүл сэн. наје, нөгл., кэнд тэсэр.	инзибати, мө- дэни-маариф
	Гөбөлө	Д	13,5	јејинти, сэн. кэнд тэсэр- руфаты	инзибати, мө- дэни-маариф
	Көјчәј	В	32,5	јејинти, јүн- күл, нөгли- јат	инзибати, мө- дэни-маариф
	Коракбој	Д	6,4	кэнд тэсэр- руфаты, је- јинти сэн.	инзибати, мө- дэни-маариф

1	2	3	4	5	6
	Чэбрајыл	Д	6,4	Јејинти сә- најеси, кәнд тәсәррүфаты	инзибати, мә- ләни-маариф
	Дэвэчи	Д	19,5	Јејинти сә- најеси, кәнд тәсәррүфаты	инзибати, мә- ләни-маариф
	Јевлах	Д	48,1	Јүнкүл, Јејин- ти сәнајеси, нәглијат	инзибати, мә- ләни-маариф пәләшдыр.
	Загатала	В	18,5	Јејинти, Јүн- күл сәнајеси, кәнд тәсәрр,	инзибати, мә- ләни-маариф
	Зәнкилан	Д	7,2	Јејинти, сән, кәнд тәсәр- рүфаты	инзибати, мә- ләни-маариф
	Зәрдаб	Д	8,6	Јүнкүл, Јејин- ги сәнајеси, кәнд тәсәрр	инзибати, мә- ләни-маариф
	Имишли	Д	27,0	Јүнкүл, Јејин- ти сән., кәнд тәсәррүфаты	инзибати, мә- ләни-маариф
	Исмајыллы	Д	12,7	Јејинти, ме- шә вә ағач е' 'малы сәна- јеси, кәнд тәсәррүфаты	инзибати, мә- ләни-маариф
	Газар	Д	19,6	Јүнкүл, Јејин- ти сәнајеси, кәнд тәсәррүфаты	инзибати, мә- ләни-маариф

1	2	3	4	5	6
	Гах	Д	12,0	Јејинти сәна- јеси, кәнд тә- сәррүфаты	инзибати, кәнд тәсәр- рүфаты
	Кәдәбәј	Д	7,2	кәнд тәсәррү- фаты, јејин- ти сәнајеси	инзибати, мә- дәни-маариф
	Кәлбәчәр	Д	7,6	кәнд тәсәррү- фаты, јејин- ти сәнајеси	инзибати, мә- дәни-маариф
	Губадлы	Д	5,9	кәнд тәсәррү- фаты, јејин- ти сәнајеси	инзибати, мә- дәни-маариф
	Губа	Б	21,7	Јејинти, јүн- күл, електро- техник сәна- јеси, кәнд тә- сәррүфаты	инзибати, мә- дәни-маариф
	Гусар	Д	14,8	Јејинти, јүн- күл сәнајеси, кәнд тәсәр- рүфаты	инзибати, мә- дәни-маариф
	Күрдәмир	Д	15,8	Јејинти, јүн- күл сәнајеси, кәнд тәсәррү- фаты	инзибати, мә- дәни-маариф
	Лачын	Д	9,2	јејинти сәна- јеси, кәнд тә- сәррүфаты	инзибати, мә- дәни-маариф

1	2	3	4	5	6
	Лөнкөран	В	45,9	Jejinti, мешә вә ағач е*малы сәнајеси, кәнд тәсәррүфты	инзибати, мәдәни-маариф
	Масаллы	Д	15,4	Jejinti сәнајеси. кәнд тәсәррүфаты	инзибати, мәдәни-маариф
	Тәртәр	Д	13,2	Jejinti, јүн-күл, электро-техника сәнајеси, кәнд тәсәррүфаты	инзибати, мәдәни-маариф
	Негачала	Г	15,2	кимја, јүн-күл сәнаје	инзибати, мәдәни-маариф
	Оғуз	Д	5,2	кәнд тәсәррүфаты, jejinti сәнајеси	инзибати, мәдәни-маариф
	Ордубад	В	11,3	Јүнкүл вә Jejinti сәнајеси, кәнд тәсәррүфаты	инзибати, мәдәни-маариф
	Саатлы	Д	15,0	јүнкүл вә Jejinti сәнајеси, кәнд тәсәррүфаты	инзибати, мәдәни-маариф
	Сабирабад	Д	19,6	Јүнкүл, Jejinti сәнајеси, кәнд тәсәррүфаты	инзибати, мәдәни-маариф

1	2	3	4	5	6
	Салжан	В	30,6	Јункул, ма- шынгајырма Јејинти сәна јеси	инзибати, мә- дәни-маариф
	Товуз	Д	13,6	Јејинти, јүн - күл сән., кәнд тәсәррүфаты	инзибати, мә- дәни-маариф
	Учар	Д	15,0	Јејинти, јүн- күл сән., нәг- лијјат	инзибати, мә- дәни-маариф
	Фүзули	В	17,7	Јејинти, -сәна јеси, кәнд тә- сәррүфаты	инзибати, мә- дәни-маариф
	Ханлар	Д	16,0	Јејинти сәна- јеси, машин вә метал е'малы, кәнд тәсәррү- фаты	инзибати, мә- дәни-маариф
	Хачмаз	Д	28,7	Јејинти сәна јеси, кәнд тә- сәррүфаты	инзибати, мә- дәни-маариф
	Хочалы	Д	5,1	Јункүл сәна- је, кәнд тә- сәррүфаты	инзибати, мә- дәни-маариф
	Чулфа	Д	8,0	кәнд тәсәр- рүфаты нәг- лијјат	инзибати, мә- дәни-маариф

Функционал структурунун гармагарышыгына көрө гарышыг типли шәһәрләр демәк олар ки, һеч нә илә фәргләнмирләр. Онлар сәнаје-нәглијјат, тичарәт, мәдәни-мәишәт вә кәнд тәсәррүфатындан ибарәт мөһдуд мигјаслы функцијалар дашыјырлар. Бу шәһәрләрдә әсасән кәнд тәсәррүфаты хаммалыны е'мал едән јејинти сәнајеси мүүссисәләри фәалијјәт көстәрир. Гарышыг типли шәһәрләр әлверишли нәглијјат-чоғрафи мөвгәјә малик олмагла потенциал инкишаф имканларына маликдирләр.

Азәрбајчанда сырф курорт функцијасы дашыјан шәһәр јашајыш мәнтәгәләри һәләлик чох дејилдир. Ән инкишаф етмиш курорт шәһәри мәшһур мүаличә нефти әсасында јаранан, инкишаф етмиш курорт инфраструктуру олан вә бүтүн илбоју фәалијјәт көстәрән бејнәлхалг әһәмијјәтли Нафталан шәһәридир. Шуша шәһәри дә әһәмијјәтли курорт функцијасы дашыјырды. Курорт функцијалары һачыкәнд, Истису, Шүвәлан, Мәрдәкан, Бүзовна кими шәһәр типли гәсәбәләр үчүн дә характерикдир. Бу мәнтәгәләри балнеоложи (Нафталан, Истису), дәниз (Хәзәр саһили гәсәбәләр) вә дағиглим (Һачыкәнд) курортларына бөлмәк олар. Дикәр функционал группара дүшмүш Шәки, Загатала, Гәбәлә, Губа, Гусар шәһәрләри дә мүүјјән истираһәт функцијаларына маликдирләр.

Сајча ән чохлуғ тәшкил едән инзибати шәһәрләр группудур. Бу шәһәрләр инзибати рајон мәркәзләри функцијасыны дашымагла јанашы нәзәрәчарпачаг истәһсал профилинә дә маликдирләр. Бу група дахил олан шәһәрләрдә әсасән консерв заводлары, јағ-пендир е'малы мүүссисәләри, шәраб заводлары, мүхтәлиф мәһсуллар бурахан јүнкүл сәнаје мүүссисәләри, бә'зиләриндә исә машынгајырма, тикинти материаллары вә дикәр сәнаје саһәләринә аид олан объектләр вардыр. Бу шәһәрләрин бир чоху нисбәтән јахын заманларда шәһәр

ады алдыгларына көрө мүэјјән мә'нада бир сыра кәнд
хүсусијјәтләрини сахламагдадырлар.

Азәрбајчан шәһәрләринин функционал типләри кечичи характер дашыјыр. Мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсиндән асылы олараг онларын үмуми тәснифат чәдвәлиндә тутдуглары јер даима дәјишмиш вә кәләчәкдә дә дәјишәчәкдир.

III ФӘСИЛ

АЗӘРБАЙҖАН ШӘҺӘРЛӘРИНИН ИНКИШАФЫНЫН ТӘНЗИМ ОЛУНМАСЫ МӘСӘЛӘЛӘРИ

3. 1. Кичик вә орта шәһәрләрин инкишафы вә тәнзимләнмәси

Азәрбајҗан Республикасынын шәһәр мәскәнләринин мүасир шәбәкәсиндә кичик шәһәрләр үстүнлүк тәшкил едир. Гәбул олунмуш тәснифата кәрә әһалиси 50 мин нәфәрә гәдәр олан шәһәрләр кичик, 50—100 мин нәфәр олан шәһәрләр исә орта шәһәрләр категоријасына аид едилмишдир.

Бә'зи алимләр һаглы олараг кичик шәһәрләр группуну ики јерә: әһалисинин саяы 20 мин нәфәрә гәдәр олан шәһәрләри кичик, 20—50 мин нәфәр оланлары јарым орта, 50—100 мин нәфәр оланлары исә орта шәһәрләр адландырмағы мәсләһәт кәрүрләр вә бу фикир елми әдәбијатда өзүнә јер тапмышдыр. Бизчә Азәрбајҗан Республикасы шәраитиндә белә бөлкү даһа мәгсәдә ујғундур. Бу бахымдан республикамызда 1991-чи илин әввәлләриндә мөвчуд олан 67 шәһәрин 59-у кичик вә јарыморта, 5-и орта, 3-ү исә бөјүк вә ири шәһәрләрдән ибарәт олмушдур. Азәрбајҗан Республикасында јашајан шәһәр әһалисинин 1652 мин нәфәри (43,6%) бөјүк вә ири шәһәрләрдә, 317 мин нәфәри (8,4%) орта шәһәрләрдә, 1 милјон нәфәрә гәдәр (25,0%) кичик шәһәрләрдә вә 960 (23%) мин нәфәри шәһәр типли гәсәбәләрдә јашајыр.

Јухарыда гејд едилдији кими республиканын кичик шәһәрләринин әһалисинин сајы 5 мин нәфәрдән 50 мин нәфәрә гәдәр тәрәддүд едир Белә ки, бу гәбилдән олан шәһәрләрин 19-нун әһалиси 5 мин нәфәрдән 10 мин нәфәрә гәдәр, 23-нун 10—20 мин нәфәр, 17-нин исә әһалиси 20—50 мин нәфәр тәшкил едир. Көрүндүјү кими шәһәрләримизин 42-си кичик, 17-си јарыморта шәһәрләрдир.

Кичик вә јарым орта шәһәрләр республиканын үмүми мәскунлашма системинин мүһүм тәркиб һиссәси олмагла, ичтимаи вә социал һәјатымызда әһәмијјәтли рол ојнајырлар. Белә ки, онларын әксәријјәти рајон мәркәзи олмагла, кәнд јерләринин ајрылмаз һиссәсидир вә рәһбәрлик етдикләри инзибати рајонун тәсәррфат, мәдәни вә социал фәәлијјәтини тәмин вә тәшкил едән «кичик пајтахтдыр». Бу шәһәрләр әтраф мүһитә хусусән өз әтрафларына гаршы чох һәссасдырлар. Одур ки, әтраф әразиләр шәһәрин симасына, функцијасына, онун әһалисинин һәјат тәрзинә күчлү тәсир кәстәрәрәк она әталәт верир. Белә шәһәрләрин әһалисинин бир һиссәси дүнәнки кәндлиләрдир. Онларын әһалисинин бир һиссәси әтраф колхоз вә совхозларда чалышырлар.

Кичик шәһәрләрин бәзиләри узаг вә јахын кечмишимизин јадикары (Бәрдә, Шамахи, Гәбәлә, Шуша, Губа вә б.) олмагла республиканын тарихиндә мүһүм из гојмушлар. Кичик шәһәрләрин тәбئي мүһити һәләлик аз дәјишдији вә чиркләнмәдији үчүн милјонларла адамын раһат нәфәс алмасы, сәс-күјдән узаг олмасы вә диһәр стресс вәзијјәтләр доғуран һаллардан азад јашамасы үчүн оптимал һәјат шәраитинә маликдирләр. Белә шәһәрләр әтраф ландшафтла үзви сурәтдә «гајнајыб гарышмыш» урбанизасијалашмыш адалардыр ки, онларда бөјүк шәһәрләрә хас олан бир сыра мәнфи һаллар јохдур.

Бунунла белә кичик шәһәрләрин дә өзүнә мәхсус проблемләри вардыр. Бу проблемләр дәрин тәдгигатлар заманы даһа габарыг шәкилдә тәзаһүр едирләр. Мәсәлә бурасындадыр ки, узун заманлар һәм өлкәмиздә, һәм дә бизим республикада мәһсулдар гүввәләрин әрази тәшкилинин планлашдырылмасында, јерләшдирилмәсиндә вә инкишафында кичик шәһәрләрин пайына аз шәј дүшмүшдүр.

Республиканын техники тәрәггисини тә'мин едән әсас сәнаје потенциалы әсасән Бакы, Сумгајыт, Кәнчә, Минкәчевир, Әлибајрамлы шәһәрләриндә тәмәркүзләшдјиндән перспективли кичик вә бә'зи орта шәһәрләрин игтисади вә сәсиал инкишафы хејли ләнкимишдир.

1970—80-чы илләрдә республиканын кичик шәһәрләриндә јерли хаммалын е'малына әсасланан мүәссисәләрлә јанашы даһа ири, сәнајенин апарычы сәһәләринә дахил олан мүәссисәләр мејдана кәлмишдир. Хатырлатмаг лазымдыр ки, 1971—1979-чу илләрдә Азәрбајчанда тикилиб истифадәјә верилмиш 112 јени ири сәнаје объектиндән 37-си сәнајенин јүксәк инкишаф сәвијјәсинә малик олдуғу Бакы, Сумгајыт шәһәрләриндә, галан 75-и исә республиканын башга игтисади рајонларында тикилмишдир. Елә буна көрә дә о илләрдә Афдам, Нахчыван, Ләнкәран, Шәки, Јевлах, Газах вә ди-кәр шәһәрләрин инкишаф сүр'әти даһа күчлү олмушдүр.

Бунунла јанашы ири вә бөјүк шәһәрләрин сүр'әтлә инкишафы һәмишә давам етмәкдәдир. Ортаја белә бир суал чыхыр бәс шәһәрләрин инкишафы үчүн ајдын бир хәтт олдуғу һалда республиканын ири шәһәрләринин бә'зиләринин чох сүр'әтлә инкишафы, ајры-ајры кичик вә орта шәһәрләрин исә ләнк инкишафы нә илә әлагәдардыр? Апарылан тәдгигатлар вә јени тикил-чәк объектләрин инша олунуб-олунмамасы материал-

ларынын мүшәһидәсинин нәтичәләри көстәрир ки, бә'зән тикилмәси планлашдырылмыш јени мүәссисәләрин чох һиссәси эмәк еһтијатларындан, јерли хаммалдан вә һазыр инфраструктуралардан истифадә етмәк вә даһа чох игтисади сәмәрә әлдә етмәк мүлаһизәси илә ири шәһәрләрдә јерләшдирилир. Дикәр тәрәфдән, ири шәһәрләрдә мөвчуд мүәссисәләрин јенидән гурулмасы вә кенишләндирилмәсини онларын инкишафына вердији тәкан бә'зән кичик шәһәрләрдә јарадылан мүәссисәләрин күчүндән жүксәк олур ки, бу да мүхтәлиф категоријалы шәһәрләрин игтисади инкишафындакы ујғунсузлуклары арадан галдырмаға имкан вермир.

Тәдгигатчылар көстәрир ки, ајры-ајры перспективли кичик шәһәрләрин ләнк инкишафынын әсас сәбәбләриндән бири дә бә'зи назирликләрин вә баш идарәләрин өз «идарә вә саһә» мәнәфеләрини өн плана чәкмәсидир. Әлбәттә кичик шәһәрләрин һеч дә һамысынын ири мүәссисәләрин јерләшдирилмәси үчүн зәрури мадди базалары јохдур. Лакин тәкчә ири мүәссисәләрин јарадылмасы зәруридирми? Ахы кичик шәһәрләрин имканларына ујғун кичик мүәссисәләр јаратмағ даһа фәјдалыдыр. Үмумијјәтлә шәһәрин игтисади базасыны јаратмағ үчүн, конкрет јерли шәраитдән асылы оларағ мөсәләјә комплекс јанашыб һәлл етмәк лазымдыр.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, өлкәмизин игтисади вә социал инкишафынын мүасир мәрһәләсиндә, јә'ни көһнә тәсәввүрләрин јерини јени дәјәрләр әвәз етдији шәраитдә, игтисади ислаһатлар, республикаларын өз суверенлијини мөһкәмләндирдији вә игтисади мүстәгиллијә чалышдығы вә бу саһәдә бир сыра ганунлары гәбул етдији шәраитдә, мүлкијјәтин бүтүн формаларындан бәрәбәр шәкилдә истифадәјә шәраит јарадылдығы һалда мөһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәсинин јени концепсијасы јаранмағдадыр. Артыг әввәлки принципләрин бә'зиләри тәчрүбәдә өзүнү доғрултмур. Тәбиидир

ки, кичик шәһәрләрин ләнк инкишаф етмәсинин әсас көкләрини бурада ахтармаг лазымдыр.

Бунунла јанашы кечмиш илләрин мүсбәт тәчрүбәләрини јени дөврүн консепсијасы илә әлагәләндирмәклә кичик вә орта шәһәрләрин инкишаф јолларыны мүәјјән едиб, онларын игтисади вә сәсиал һәјатларыны фәаллашдырмаг лазымдыр. Кичик шәһәрләрин инкишаф јоллары нечә олмалыдыр? Бизчә бу шәһәрләр группунун чох мүхтәлиф тәркибли вә инкишаф имканлы олдуғуну нәзәрә алараг онларын кәләчәк тәлејинә конкрет шәраитдән асылы олараг чох фәрди јанашыб, кичик шәһәрләрә көмәк етмәк лазымдыр. Онларын өзләри дә бир тәрәфдән ири шәһәрләрә, бир тәрәфдән дә кәнд мәскәнләринә көмәк көстәрмәјә борчлудурлар вә буна имканлары да вардыр. Кичик шәһәрләр кәнд мәскүнлашмасынын вә онун јенидән гурулмасынын дајаг мәнтәгәләридирләр. Онларда елә хидмәт сәһәләри мәркәзләшдирилмишдир ки, бунлары кәндләрдә јерләшдирмәк мүмкүн дејил. Бунунла јанашы кичик шәһәрләр ири шәһәрләрин һәддән артыг бөјүмәсинин гаршысыны алмаға гадир тәнзимләмә вәситәсидир. Белә вәзијјәт кичик шәһәрләрин проблемини бир нөв бүтүн мәскүнлашма системинин јенидән гурулмасынын мәркәзи проблеминә чевирир.

Кичик шәһәрләрин игтисади инкишафыны тәмин етмәк вә онун истигамәтләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн илк нөвбәдә мөвчуд вә потенсиал имканлары нәзәрә алмагла бу шәһәрин перспективлик сәвијјәсини гәти тәјин етмәк лазымдыр.

Ајры-ајры кичик шәһәрләрин инкишаф јолларынын мүәјјән олунмасы онларын һәр биринә хас олан зәминләрлә: нәглијјат, су тәсәррүфаты, әрази-планлашдырма, әмәк вә тәбии еһтијатлар вә с. илә әлагәдардыр. Лакин бу зәминлар јахшы олса да онларын һәјата кечирилмәси сон нәтичәдә истәһсал әлагәләринин реализә олун-

дуғу игтисади-чоғрафи мөвгедән вә шәһәрин үмуми шәһәр мәскунлашмасы системиндәки мөвгејиндән асылдыр.

Бизим фикримизчә Азәрбајчан Республикасынын кичик вә орта шәһәрләринин игтисади фәаллығыны артырмаг вә онларын кәләчәк инкишафыны тәмин етмәк үчүн ашағыдакы саһәләрин имканларындан кениш истифадә етмәк лазымдыр:

1. сәнаје
2. тикинти вә тикинти материаллары
3. нәғлијјат
4. игтисади әлағәләр
5. коммунал тәсәррүфаты
6. социал саһәләр.

Кичик вә орта шәһәрләрдә сәнајенин инкишафы сәмәрәли вә өзүнү тез көстәрән јолдур. Лакин ири сәнаје мүәссисәләрини бир сыра объектив сәбәбләр үзүндән кичик шәһәрләрдә јерләшдирмәкдән чәкинирләр. Әлбәттә белә шәраитдә кичик мүәссисәләрә үстүнлүк вермәк лазымдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, кичик шәһәрләримизин әксәријјәтиндә әсасән јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри фәалијјәт көстәрир. Регионал мәркәз ролуну ојнајан Губа, Ағдам, Салјан, Јевлах, Ләнкәран, Загатала, Шуша шәһәрләриндә машынгајырма вә метал е'малы, тикинти материаллары, мешә вә ағач е'малы вә диқәр сәнаје саһәләри дә инкишаф етмишдир.

Кичик шәһәрләрдә јени сәнаје мүәссисәләри јарадыларкән онун әтраф саһәләрлә әлағәсинә, јерли хам мал базасына әсасланмасына, еколожи шәраитә зәрәр вурмамасына хүсуси диғгәт јетирмәк лазымдыр. Нәзырда харичи өлкәләрин капиталы илә мүштәрәк мүәссисәләрин јарадылмасы, кооперативләрин гүввәси илә

тикилмиш сех вә мүэссисэлэрин, һабелә артыг шәхси вә коллектив мүлкијјәт формасында јарадылан сәнајә мүэссисэлэринин дә бөјүк кәләчәји вардыр. Бу гәбилдән олан мүэссисэләр артыг Афдам, Көјчәј, Дәлимәм-мәдли, Товуз вә дикәр шәһәрләрдә фәалијјәт көстәрир, бәзиләри тикилмәкдәдирләр.

Кичик вә орта шәһәрлэрин инкишафында ири шәһәрләр (бәзән орта шәһәрлэрин өзлэринин мүэссисэләри, филиал вә сехлэринин кичик шәһәрләрдә) фәалијјәт көстәрән мүэссисэлэрин филиалларынын, сехлэринин јарадылмасы инди дә мүһүм рол ојнаја биләр. Өлкәмин бир сыра рекионларында бу сәһәдә бөјүк тәчрүбә топланмышдыр. Бизим республикада да бу сәһәдә чох иш көрүлмүш вә көрүлмәкдәдир. Нахчыван, Ханкәнди вә Губа электрәтехника заводлары вахтилә Бакы мүэссисэлэринин филиаллары олмушлар. Бу һал јүнкүл сәнајә мүэссисэләри үчүн дә сәчијјәви олмушдур. Бакынын, Сумгајытын, Кәнчәнин, Әлибајрамлынын, Минкәчевирин ири сәнајә мүэссисэлэринин кичик шәһәрләрдә филиалы вә сехлэрини јаратмаг ишини даһа да кенишләндирмәк лазымдыр. Кичик шәһәрләри сәнајә мүэссисэлэрин өзлэринин тикилмәси үчүн ајрылан вә саит һесабына сәнајенин јерләшмәси үчүн һазырламаг лазымдыр. Шәһәримизин игтисади инкишафыны ләнкидән сәбәбләрдән бири дә тикилмәкдә олан сәнајә объектлэринин ишә салынмасы вахтынын нормалара нисбәтән бир нечә дәфә узадылмасыдыр. Мәсәлән, Көјчәј ипәјирмә фабрикинин, Афстафа тохучулуг фабрикинин, Шәки ипәк комбинатына дахил олачаг бир сыра объектлэрин вә с. тикинтиси 10 илдән дә артыг вахт тәләб етмишдир.

Кичик шәһәрләримиздән бөјүк вә ири шәһәрләрә даһа јахын оланлары (Сижәзән, Дәвәчи, Салјан, Шамаһы, Шәмкир, Ханлар, Јевлах вә с.) сәнајә чәһәтдән инкишаф етмәк үчүн даһа бөјүк имканлара маликдир-

ләр. Чүнки бөјүк вә ири шәһәрләрин ири сәнаје мүәссисәләри илә кооперасија әлагәләри, елми-тәдгигат, лажинә тәшкилатлары илә јахындан әлагә сахламаға, мүхтәлиф јүксәк ихтисаслы ишчи гүввәсинә бирликдә архаланмағ, үмуми нәглијјат, мүһәндис гурғулары, коммуникасија шәбәкәсиндән бирликдә истифадә етмәк имканлары даһа әлверишлидир вә онлардан даһа сәмәрәли истифадә етмәк лазымдыр.

Республикамызын малик олдугу хаммал еhtiјатларындан истифадә сәвијјәсини јүксәлтмәклә кооперасија әлагәләринин јүксәлдилмәси һесабына да кичик вә орта шәһәрләрин фәаллығыны артырмағ олар. Мәлүмдур ки, Азәрбајҗан Республикасында истехсал олунапамбыг лифинин јалныз 13%-и республика әразисиндә сон мәһсула чеврилир. Әкәр памбыг әкән рајонлардакы шәһәрләрдә әјиричи фабрикләри, әһалисинин сајы 20—50 мин вә 50—100 мин нәфәр олан шәһәрләрдә (Ағдам, Бәрдә, Ханкәнди, Имишли, Әлибајрамлы, Јевлах, Шәки, Көјҗәј, Хачмаз, Ләнкәран, Губа вә с.) исә тохучулуг вә тикиш мүәссисәләри шәбәкәси кенишләндириләрсә хејли игтисади фәјда әлдә олунар, сәрбәст әмәк еhtiјатлары ичтимаи истехсала чәлб олунар, республикада сәнаје мәһсулу истехсалы хејли артар, демәли шәһәрләримизин инкишафына тәкан вермиш оларыг. Үзүмчүлүк-шәрабчылыг рајонларында да шәраб емаынын сон һәддә чатдырылмасы, һабелә е'мал туллантыларындан, үзүм тәнәкләриндән јени мәһсуллар алмағ үчүн мүәссисәләр тикилмәси һәм һејвандарлығын вә гушчулуғун јемлә тәмин олунамасына, әһалинин бир сыра чохишләнән маллара олан тәләбатынын өдәнилмәсинә, һәм дә шәһәрләрин игтисади вә социал проблемләринин һәлл едилмәсинә көмәк етмиш оларды. Ири шәһәрдәки садә технолокијаја малик бир сыра мүәссисәләрин кичик вә орта шәһәрләрә көчүрүлмәси дә мүһүм мәсәләләрдән биридир. Онларын јериндә исә ири

шәһәрләрин истәһсал тәләбатындан доған вә жүксәк ихтисаслы кадрлардан (кичик шәһәрләрдә белә кадрлар олдуғча аздыр) истифадә едилмәсинә әсасланан даһа мүрәккәб технолокијаја малик мүәссисәләр јарадылма-сы даһа мәгсәдјөнлүдүр. Бу истәр ири вә истәрсә дә кичик шәһәрләрин инкишафы мәнәфејинә ујғундур. Нүмунә үчүн гејд едәк ки, кәнд вә су тәсәррүфаты ма-шынларынын тәмири мүәссисәләринин Бақы шәһәрин-дә јерләшдирмәкдәнсә онларын әлверишли нәглијјат-чографи мөвгејә малик кичик шәһәрләрә көчүрүлмәси даһа фәјдалы оларды.

Умумијјәтлә кичик шәһәрләрин сәнәје базасында инкишаф перспективләринә үстүнлүк вериләрсә, о за-ман онларда јерләшдирилән сәнәје сәһәләринин сәмә-рәлијинә ики јолла наил олмағ олар: 1. Технолокија вә тәсәррүфат әләгәләри илә бири-бири илә бағлы бир-ликләрин—сәнәје комплексләринин тикилмәси; 2. Ди-кәр шәһәрләрдә јерләшән вә гоншу мүәссисәләрлә коо-перасија әләгәләри илә бағлы ихтисаслашмыш мүәсси-сәләрин тикилмәси. Биринчи јол сәнәјенин тәмәркүз-ләшмәси мејлләринә чаваб верир, икинчиси исә кичик шәһәрләрдә мәскунлашмыш әмәк еһтијатларыны ич-тимаи истәһсала чәлб етмәјә имкан верир. Бизчә рес-публика истәр јерли, истәрсә дә гоншу республикадан, һабелә Орта Асија республикаларындан кәлән гачгын-лар һесабына јаранан вә јени игтисади сijasәт нәти-чәсиндә сәрбәстләшдириләчәк әлавә әмәк еһтијатлары-ны мәшғул етмәк үчүн конкрет шәраитдән асылы ола-рағ һәр ики јолдан истифадә етмәк фәјдалыдыр.

Кичик шәһәрләр јени мүәссисә вә объектләрин ти-кинти базасынын зәиф инкишафы нәтичәсиндә бөјүк чәтинликләрлә гаршылашыр. Азәрбајҗанын кичик шә-һәрләринин әксәријјәтиндә ири вә орта һәчмли сәнәје мүәссисәләри тикмәк үчүн дәмир-бетон конструксијала-ры вә диқәр иншаат һиссәләри һазырлајан мүәссисә-

ләр јохдур. Лазым кәлдикдә бу мәмулатлары узаг мәсафә гәт етмәклә ири шәһәрләрдән кәтирирләр. Дивар материаллары, кәрпич, семент, тахта-шалбан, өртүк материалларына да бөјүк еһтијач вардыр. Елә бу сәбәбләр үзүндән дә кичик шәһәрләрдә тикилмәли мүәссисәләрин ишә дүшмәси илләрлә ләнкијир. Одур ки, кичик шәһәрләрин тикинти базасыны мөһкәмләндирмәклә јанашы, белә шәһәрләрдә кичик мүәссисәләрин јарадылмасына даһа чоһ үстүнлүк вермәк лазымдыр.

Мәлумдур ки, республикамызын кәнд рајонлары зәнкин тикинти материалларына вә белә мәһсуллары истеһсал етмәк үчүн мүхтәлиф хаммаллара маликдир. Һазырда мәнзил, сәнаје вә мәдәни-мәишәт объектләри тикинтисинин кениш вүс'әт алдығы шәраитдә мөвчуд имканлар һесабына кичик шәһәрләрдә тикинти материаллары—кәрпич, дивар дашлары, әһәнк, дивар панелләри, өртүк материаллары вә с. истеһсалыны артырмаг үчүн бөјүк имканлар вардыр. Бу да кичик шәһәрләрин игтисади фәаллығыны артырмаг үчүн мүһүм мәнбәләрдән бири оларды. Арашдырмалар көстәрир ки, бу саһәдә артыг хејли чанланма (хүсусән истеһсал кооперативләринин гүввәси илә) һисс олунур.

Мөвчуд јерли еһтијатлардан комплекс истифадә—едилмәсинә әсасланан мувафиг сәнаје саһәләринин јарадылмасы нәинки кичик вә орта шәһәрләрдә әһалинин ичтимаи истеһсала чәлб едилмәсинә әлверишли шәраит јарада биләр, һабелә бүтөвлүкдә һәмин шәһәрләрин јерләшдикләри рајонларын игтисади јүксәлишинә сәбәб олар. Мәсәлән, Ағдам, Газах, Товуз, Шәки, Шамаһы, Загатала, Губа вә с. шәһәрләрин јахынлығында зәнкин јерли еһтијатлар әсасында тикинти материаллары истеһсалы комплексинин јарадылмасы вә зәиф оланларын даһа да инкишаф етдирилмәси әтраф рајонларын да тикинти материалларына олан тәләбатынын өдәнилмәсинә көмәк едәр.

Кичик вә орта шәһәрләрин инкишаф проблемләринин һәллиндә нәглијјат васитәләринин вә шәһәрләри этрафлары илә бирләшдирән нәглијјат шәбәкәсинин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Јолсузлуг дағ вә дағәтәји рајонларда јерләшән шәһәрләримизин ләнк инкишаф етмәси сәбәбләриндән биридир. Сон илләрдә гоншу республика илә мүнәсибәтләрин кәркинләшмәси нәтичәсиндә һәмсәрһәд зоналарда јерләшән Кәдәбәј, Кәлбәчәр, Лачын, Губадлы, Зәнкилан һабелә Нахчыван Мухтар Республикасы вә Дағлыг Гарабағын Шуша, Хочалы шәһәрләринин онсуз да зәиф олан нәглијјат әләгәләринин позулмасы нәтичәсиндә һәмин рекионларын игтисади инкишафына бөјүк зәрәр дәјмиш, шәһәр вә рајонларын нормал һәјат шәраити позулмушдур. Одур ки, Кәлбәчәр, Лачын, Кәдәбәј шәһәрләринә ермәниләрин јашадығы мәнтәгәләрдән аралы кечән јени автомобил јоллары чәкилир, Хочалыда исә дәмир јолу стансијасы тикилир. Нахчыван Мухтар Республикасыны Түрkiјә илә бирләшдирәчәк автомобил вә дәмирјол хәтләри чәкиләчәкдир. Артыг бу саһәдә мүүјјән ишләр көрүлмүш, Араз чајынын үстүндә көрпү тикилмәсинә башланмышдыр. Кичик вә орта шәһәрләрин этрафлары вә мүнһүм сәнаје-нәглијјат мәркәзләри илә абад вә етибарлы јол шәбәкәси илә тәмин олунмасы бүтөвлүкдә кәнд-шәһәр әләгәләринин даһа да мөһкәмләндирилмәсинә, үмумијјәтлә социал-игтисади инкишафа даһа бөјүк тәкан верәрди. Лакин бөјүк һәчмдә јол тикинтиси чохлу вәсаит тәләб едир. Буну һәлл етмәк үчүн дәвләт капитал гојулушу илә јанашы, колхоз вә совхозларын да вәсаитләрини қоопарасија етмәк, ири сәнаје мүәссисәләрин һамилик көмәјини, јерли әһалинин тәмәннасыз көмәјини дә сәфәрбәр етмәк ләзымдыр. Фәалијјәт көстәрән јолларын саз һалда сахланмасынын өзү дә мүнһүм шәртдир.

Јол тикинтисинин сүр'әтләндирилмәси ,мөвчуд јол-

ларын лазыми сәвијјәдә сахланмасы—кәнд рајонларында кичик шәһәрләрин фәаллашмасынын әсас шәртләриндән биридир. Бу кәнд тәсәррүфатынын интенсивләшмәсинә, кичик шәһәрләрин сәнајә мүүссисәләрини вә әһалини хаммал вә әрзаг мәһисуллары илә тә'минатыны јахшылашдырмаға, сәнајенин әрази тәшкилини сәмәрәләшдирмәјә, әһалинин хидмәт саһәләриндән даһа јахшы истифадә етмәсинә имкан верәр.

Мә'лумдур ки, республикамызын кичик шәһәрләринин бөјүк әксәријјәтинин коммунал тәсәррүфаты чох зәифдир. Онларын әксәријјәтинин канализасија шәбәкәси јохдур, газлашма сәвијјәси кифајәт дејил, су кәмәрләри илә тәһһизат пис вәзијјәттәдир, абадлыг сәвијјәси јүксәк дејил. Дүздүр сон 20 илдә бу саһәдә хејли иш көрүлмүшдүр. Шәһәрләрин чохунун баш инкишаф планлары ишләниб һазырланмыш, онларын мәнзил-коммунал шәраити нисбәтән јахшылашдырылмыш, шәһәрләрин әсас ишкүзар, мәдәнијјәт вә тичарәт мәркәзләри формалашмыш, зәиф дә олса функционал зоналашдырма апарылмагдадыр. Лакин кичик шәһәрләрин чохунун истеһсал вә тикинти базасынын зәиф олмасы, сон илләрдә исә вәсаит чатышмамасы үзүндән абадлыг вә коммунал тәсәррүфаты (су кәмәрләри, канализасија вә с.) проблемләринин һәллиндә бөјүк чәтинликләрлә гаршылашырлар. Бу проблеми һәлл етмәк үчүн јерли бүдчәдән ајырмалары артырмаг, мүүссисә вә тәшкилатларын бирдәфәлик јардымыны чөлб етмәк, хејријјә тәдбирләри, бу вә ја диқәр коммунал объектләри үчүн әһалинин вәсаитиндән дә истифадә етмәк لازمдыр. Нәзәрә алсаг ки, һәр бир кичик шәһәр онун башчылыг етдији бүтүн инзибати рајонун «команданы» ролуну ојнајар, онда шәһәрин абадлығы бүтүн рајон әһалисинин гајғысындан кәнарда галмамалыдыр. Һазырда јерли идарәетмә органларынын һүгүгларынын кенишләндирилмәси вә јерли һакимијјәт органларынын бүд-

чәсинә ајырмаларын фаизинин артырылмасы кәләчәк-дә кичик шәһәрләрин коммунал тәсәррүфатларынын инкишафы үчүн даһа җахшы стимул җарадачагдыр. Азәрбајчан Республикасынын кичик шәһәрләринин демәк олар ки, әксәријјәти инзибати мәркәз функцијасына маликдир. Бу шәһәрләр рајонларын бүтүн јашајыш мәнтәгәләри әһалисинин кениш миғјасда мәдәни-мәишәт вә диқәр социал хидмәтләрә олан тәләбатынын өдәнилмәсинин әсас мәркәзи кими чыхыш едир. Одур ки, бу шәһәрләр социал сәһә объектләринин кениш шәбәкәсинә малик олмалыдылар. Һалбуки шәһәрләрин әксәријјәтиндә социал объектләрлә тәминат мөвчуд нормативләрин һәтта 30—40 фаизи сәвијјәсинә белә чатмыр.

Шәрғи Авропа өлкәләринин тәчрүбәсиндә кичик шәһәрләрдә сәнајә мүүссисәләринин јерләшдирилмәси, инфраструктура объектләринин җарадылмасы, һабелә ихтисаслы кадрларын бу рајонлара чәлб олунмасы үчүн мұвафиг тәшкилатлар тәрәфиндән бир сыра күзәштләр мүүјјән олунур.

Бизим республикамызын кичик шәһәрләринин чохунун сәнајә потенциалы зәиф олмасы, мүүссисәләрин сәјынн азлығы үзүндән бу сәһәдә имканлары мәһдуддур.

Лакин елә белә шәраитдә дә бөјүк шәһәрләрдә олдуғу кими, кичик шәһәрләрин дә социал инкишафы үчүн онлардакы сәнајә мүүссисәләриндән һабелә рајонун диқәр идарә вә тәшкилатларындан, кәнд тәсәррүфаты мүүссисәләриндән, кооперативләрин, ичарәдарларын, өзәлләшдирилән хырда сәнајә мүүссисәси вә тичарәт объектләринин кәлириндән планлы шәкилдә вәсаит ајырыб шәһәр ичра һакимијјәтинин һесабына кечирмәк олар. Мәркәзләшдирилмиш бу вәсаит һәм шәһәрин, һәм дә бүтөвлүкдә рајонун комплекс инкишафы үчүн, кәләчәкдә јени ири мүүссисәләрин һәмин шәһәрләрдә јерләшдирилмәси үчүн зәмин оларды.

Кичик шәһәрләрин инкишафы тәкмә игтисади проблем олмайыб, бөйүк үмүмдөвләт әһәмијјәти кәсб едән сәсиал проблемдир. Буна кәра дә кичик шәһәрләрин инкишафына диггәт верилмәси план вә идарәетмә органларынын, елми идарәләрин, ләјиһә вә дикәр әләгәдар тәшкилатларын үмдә вәзифәләриндән бири олмалыдыр. Бу әһалинин миграција ахыныны низама салмаға, ири шәһәрләрин һәддән артыг бөјүмәсинин гаршысыны алмаға, кичик шәһәрләрин ичтимаи вә сәсиал һәјатыны даһа да зәнкинләшдирмәк үчүн вачиб шәртдир.

Јухарыдакы гејдләримиздә биз әсасән кичик шәһәрләрин инкишаф перспективләринә тохунмуш, орта шәһәрләр һаггында исә өтәри данышмышыг. Гејд етмәк лазымдыр ки, республикамызда мөвчуд олан 5 орта шәһәрин—Минкәчевир, Нахчыван, Әлибајрамлы, Ханкәнди вә Шәки шәһәрләринин инкишаф ганунујғунлулары бир гајда олараг кичик шәһәрләримизин инкишаф ганунларына табедир. Онларын бөјүмәси проблемләри бир-биринә охшајыр. Лакин орта шәһәрләрин игтисади потенсиалы даһа күчлүдүр. Мәсәлән, үмуми мәһсул истәһсалынын һәчминә кәрә Минкәчевир шәһәри республикада дөрдүнчү, Әлибајрамлы бешинчи јер тутур, дикәр шәһәрләр дә пајтахт (Нахчыван), вилајәт мәркәзи (Ханкәнди) олмагла мүхтәлиф профилли мүһүм сәнајә объектләри шәбәкәсинә маликдирләр. Бу шәһәрләрин абадлыг вә сәсиал инкишаф сәвијјәси кичик шәһәрләрә нисбәтән хејли јүксәкдир. Орта шәһәрләр республика әразисинин мүһүм дајаг каркасларындандыр. Өз өлчүләри илә онлар мүһүм сәнајә потенсиалы очаглары кими вә хејли инкишаф еһтијатларына малик мәркәзләр кими әтраф рајонлар үчүн бөјүк чазибә гүввәсинә маликдирләр.

Орта шәһәрләр даһа әлверишли нәглијат-чографи мөвгејә, истеһсал инфраструктураја малик олдуғларына көрә јени сәнајә сәһәләрини гәбул етмәјә даһа јакшы һазырланмышлар. Бурада илкин вәсаит сәрфи аздыр. Республиканын шәһәр мәскунлашма системинин иерархијасында тутдуғу жүксәк пилләјә, истифадә олунмамыш потенциал имканлара малик олан орта шәһәрләримизин кәләчәк инкишаф перспективләри чох әлверишлидир. Бу шәһәрләрин әһалисинин динамикасы дедикләримизи әјани сүбут едир. Мәсәлән, 1979-чу илә нисбәтән 1989-чу илдә Нахчыван шәһәринин әһалиси 150 фаиз, Әлибајрамлы шәһәринин әһалиси 141 фаиз, Минкәчевир шәһәринин әһалиси 143 фаиз, Ханкәнди шәһәринин әһалиси 146 фаиз артмышдыр. Орта шәһәрләр ичәрисиндә тәкчә Шәки шәһәринин әһалиси ләнк артыр—114 фаиз. Орта шәһәрләрин инкишафы—республиканын шәһәр каркасынын мөһкәмләндирилмәси мәсәләсинин тәркиб һиссәсидир.

3. 2. Бөјүк шәһәрләрин инкишафы вә бөјүмәсинин тәнзим олунмасы мәсәләләри

Бөјүк шәһәрләрин (белә шәһәрләр сырасына биз республикада әһалисинин сајы 100 мин нәфәрдән чох оланлары дахил едирик) инкишафы вә бөјүмәсинин тәнзимләnmәси бүтүн мәскунлашма системинин идарә олунмасынын ән вачиб вәзифәләриндән сајылыр, чүнки мәнз бөјүк шәһәрләр онун апарычы мәркәзләридир. Бу мәсәлә өз-өзлүјүндә нә гәдәр вачиб олса да о, үмуми мәскунлашма системинин тәкмилләшдирилмәсинин тәркиб һиссәси кими һәлл олунмалыдыр. Гејд етмәк ләзымдыр ки, бөјүк шәһәрләрин тәнзимләnmәси јалныз онларын чатышмамазлығларыны арадан галдырмағ үчүн дејил, һәм дә онларда топланмыш нәһәнк халғ тәсәррүфат

потенциалындан даһа кениш вә сәмәрәли истифадә ет-
мәк үчүн лазымдыр.

Тәнзимләмә ири мәркәزلәрин бүтүн игтисади вә со-
сиал амилләрини сәфәрбәр етмәжә, бурада ичтимаи ис-
теһсалы интенсивләшдирмәжә вә әһалинин һәјат шә-
раитини јахшылашдырмаға имкан јаратмалыдыр.

Әлбәттә бөјүк шәһәрләр кичик вә орта шәһәрләрә
нисбәтән јүксәк абадлыг сәвијјәсинә, истеһсалын инки-
шафына, әһалинин јашајышы вә ишлә тәмин олунма-
сы үчүн даһа бөјүк имканлара маликдирләр. Социал
инфраструктур даһа јүксәк дәрәжәдә инкишаф етмиш-
дир. Бу да белә шәһәрләри даһа җазибәдар едир. Бу шә-
һәрләр әсас сәнајә, елм, инжибати, јарадычы вә јүксәк
ихтисаслы кадрларын топландығы мәркәзләр кими та-
нынырлар. Белә шәһәрләрә әһали ахынынын бир сәбәби
дә бундадыр.

Бөјүк шәһәрләрин инкишафы мүәјјән мәрһәләләрдә
чоһ зәрури вә игтисади җәһәтдән һәтта фәјдалы олмуш-
дур. Чүнки истеһсалын һәддән артыг тәмәркүзләшмәси бө-
јүк игтисади сәмәрә верирди. Лакин һәр һансы бир бөјүк
вә ири шәһәрин инкишаф просесиндә истеһсалын вә әһа-
линин һәддән артыг тәмәркүзләшмәси илә җәтинликлә-
ри вә ујғунсузлуғлары јараныр ки, бу да нәтичә ети-
барилә онлара хас олан үстүнлүкләри һечә ендирир.
Белә ки, һәјат темпинин һәддән артыг кәркинләшмәси,
һаванын зәрәрли истеһсалат туллантылары вә автомобил
газлары илә җиркләнмәси, күчәләрин мүхтәлиф нәглиј-
јат васитәләри илә долмасы, макистрал күчәләрдә ке-
чәләр белә кәсилмәјән вә даима артан сәс-күј, јаша-
јыш јери илә иш јери арасындакы мәсафәләрин даима
узанмасы, инсанларын стрес вә әсәб-психи кәркинли-
јинин һөкм сүрдүјү вәзијјәт бөјүк шәһәрләрин күндәлик
һәјатына хас олан һалларын там олмајән мәнзәрәсидир.
Бу җәтинликләр вә ујғунсузлуғлар бир тәрәфдән јени
инфраструктура объектләринин јарадылмасыны, кениш-
ләндирилмәсини вә јенидән гурулмасынын хејли баһа-

лашмасына, истеһсалын тәшкилиндә бә'зи ујғунсузлук-лара, әһалинин јашајыш мүнитинин мүәјјән дәрәчәдә мүрәккәбләшмәсинә сәбәб олур, диһәр тәрәфдән игти-сади чәһәтдән даһа перспективли кичик вә орта шәһәр-ләрин инкишафына мане олур. Бөјүк шәһәрләр һазыр-да чох баһа баша кәлән мәскунлашма формасыдыр. Онларын мүасир шәһәрсалма нормаларына ујғунлаш-дырылмасы чохлу вәсаит тәләб едир. Одур ки, белә вә-зијјәтдә белә шәһәрләрин кәләчәк инкишафыны тән-зимләмәк зәрурәти јараныр.

Дүнјанын инкишаф етмиш өлкәләриндә шәһәрләр-ин инкишафы вә һәддән артыг бөјүмәсинин гаршысы-ны алмаг үчүн зәнкин тәчрүбә топланмышдыр. Бу са-һәдә елми әдәбијјатда кифајәт гәдәр мә'луматлар ве-рилмишдир. Тәчрүбәдә бөјүк шәһәрләрин өлчүләрә сығ-маз инкишафынын гаршысыны алмаг үчүн мүхтәлиф тәдбирләрә әл атылмыш, чидди чәһдләр кәстәрилмиш-дир. Лакин кәстәрилән чәһдләрин чоһу истәнилән нә-тичәләри вермәмишдир.

Азәрбајҗан Республикасы әразисиндә даһа чох тән-зимләмә проблемләри олан 3 бөјүк шәһәр (Бақы, Кәнчә, Сумгајыт) вардыр.

Кечмиш Совет Иттифагында, о чүмләдән дә Азәр-бајҗанда ири шәһәрләрин хүсусән Бақынын инкишафы-ны гадағанлар јолу (паспорт гејдијјатында мәһдудиј-јәтләр, јени мүәссисәләр тикилмәсини планлашдырма-маг вә с.) ләнкитмәјә уғурсуз чәһдләр кәстәрилмиш, Сумгајыт шәһәринин инкишафында исә чох чәтин дү-зәлдиләси бағышланмаз сәһвләр бурахылмышдыр.

Бөјүк вә ири шәһәрләрин низамсыз инкишафы биз-чә әсасән онларын перспектив өлчүләринин дүзкүн мүәјјән едилмәмәси вә шәһәрләрин баш инкишаф план-ларында белә шәһәрләрин башлыча маһијјәтини—елми-техники тәрәгги очаглары олмасынын нәзәрә алын-

мамасыдыр. Һәтта ғабул олунмуш баш тикинти планларына әмәли фәалијјәтдә һеч дә һәмишә риајәт олунмамышдыр. Нәтичәдә бөјүк шәһәрләрин әһалиси нәзәрдә тутулан контрол рәғәмләрдән јүксәк олмуш, шәһәрләрин тикилмиш әразиләринин саһәси исә хејли бөјүмүшдүр, јени урбанизасија просесинин миғјасы нәзәрә алынмамышдыр. Бөјүк шәһәрләри мүасир шәһәр-салма нормаларына ујғунлашдырмағ чохла әлавә вә-сайт тәләб едир. Она көрә дә шәһәрин халғ тәсәррү-фат базасыны тәшкил едән бүтүн елементләрин сечил-мәсинә чидди јанашмағ лазымдыр. Белә шәһәрләрдә-садә, ади истехсал саһәләрини јерләшдирмәк сәмәрә-ли дејил. Бу шәһәрләрин кејфијјәтчә даһа јүксәк истех-сал базасы олмалыдыр. Әлбәттә, бөјүк шәһәрләрин мөвчудлуғу объектив һәгигәтдир. Онларын бөјүмәси әмәјин чоғрафи бөлкүсүнүн дәринләшмәси вә инкиша-фын мәнтиги нәтичәсидир. Халғ тәсәррүфаты белә мәр-кәзләрә мөһтач олуб вә инди дә еһтијач һисс едир, чүнки онлар бүтүн өлкәнин әрази-истехсал структурунун ин-кишафына тә’сир көстәриләр.

Азәрбајҗан Республикасынын ән бөјүк шәһәри вә онун пајтахты Бақынын, тарихи инкишафы Бөјүк Вә-тән мүһарибәсиндән (1941—1945) сонра јараныб ғыса бир мүддәтдә Бақынын нәһәнк пејкинә чеврилән Сум-гајыт шәһәринин кәләчәк инкишафларынын тәнзимлән-мәјә даһа бөјүк еһтијачлары вардыр.

Бақы шәһәр агломерасијасы, јә’ни Бақы вә Сумгајыт шәһәр советләринин, һабелә Абшерон кәнд рајонунун јарымада торпағлары Азәрбајҗан Республикасынын әһалисинин үчдә бири, о чүмләдән шәһәр әһалисинин јарыдан чоху, сәнајә истехсалынын чох һиссәси, өлкә-мизин мәдәни вә интеллектуал потенсиалынын хејли һиссәсинин топландығы елә бир спесифик рајондур ки, онун тәбии ландшафты тамамилә дәјишдирилмиш, әт-раф мүһити бүтөвлүкдә антропокен дәјишикликләрә мә’руз ғалмышдыр.

Нисбәтән кичик бир әразидә јашајан 2 милјон нәфәрден артыг әһали, нәһәнк сәһә тутан шәһәр тикилиләри, минләрлә мүхтәлиф истигамәтли сәнаје мүәссәси, коммунал хидмәти объектләри, чохшахәли коммуникасија системләри вә нәглијјат, өзүнәмәхсус аграр-сәнаје вә рекреасија тәсәррүфаты арид иглим шәраитиндә елә бир еколожи систем јаратмышдыр ки, онун мүвазинәтинин тараз сахланылмасы, горунмасы вә кәләчәк нәсилләр үчүн јарарлы һалда галмасы сон дәрәчә вачиб милли проблемдир.

XIX әсрин 70-чи илләриндән нефт сәнајесинин инкишафы илә әлагәдар ғыса бир мүддәтә кичик бир әразидә малик Бакы шәһәри әсримизин 60-чы илләриндән е'тибарән даһа сүр'әтлә бөјүмәјә башламыш вә онун инкишафы чох заман мүасир шәһәрсалма нормаларына мүвафиг апарылмамышдыр. Сон 30—35 илдә шәһәрдә ондан артыг јени јашајыш массиви салынмыш, шәһәрин мәркәзи һиссәси хејли абадлашдырылмыш, шәһәрдә онларча нәһәнк сәнаје мүәссисәси јарадылмыш, шәһәрәтрафы гәсәбәләр дә хејли кенишләниб абадлашдырылмышдыр. Нәтичәдә Абшерон јарымадасында нәһәнк бир мегополис әмәлә кәлмишдыр. Шәһәрин һүдудларынын һәддән артыг кенишләнмәси бир тәрәфдән 60—70-чи илләрдә јени јашајыш массивләринин башдан-баша бешмәртәбәли евләрдән тикилмәси, ди-кәр тәрәфдән шәһәрин мөвчуд демографик потенсиалыны нәзәрә алмадан орада онларча јени нәһәнк сәнаје мүәссисәләринин тикилмәси һесабына баш вермишдыр. Белә ки, шәһәрин ишчи гүввәси еһтијаты јени јарадылан сәнаје мүәссисәләринин еһтијачыны өдәмәк имканына малик олмадығына кәрә әлавә ишчи гүввәсини республиканын кәнд рајонларындан, гисмән дә кәнардан чәлб едирдиләр. Јени кәлән ишчи гүввәсинин јалныз чүз'и бир һиссәсини јатагхана

илә тә'мин едир, әксәр һиссәсини исә мүәссисәнин өзүндә паспорт гејдијјатына алырдылар. Јашамаға јери олмајан јени сакинләр о заман шәһәрин мүәссисәләрә јахын бош јерләриндә өзләринә ичазәсиз мәнзилләр—«кечәгондулар» тикмәјә мәчбур олдулар. Нәтичәдә аз вахт әрзиндә шәһәрдә бөјүк саһә тутан јашајыш массивләри («хуторлар») јаранды. Рәсми дөвләт органдарынын мәлуматларына көрә һазырда белә ганунсуз салынмыш массивләрдә 100 мин нәфәрә гәдәр әһали јашајыр. Бу гәдәр әһалинин көчүрүлүб јени мәнзилләрдә тә'мин едилмәси, бошалан әразидә исә чохмәртәбәли евләр тикмәк исә индики шәраитдә проблемдир. Одур ки, мәнзил тикинтиси үчүн бош саһәләр ахтармағ лазым кәлир ки, бу да шәһәр һүдудларынын лүзүмсуз кенишләнмәсинә сәбәб олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәм тәбии-иглим хүсусиј-јәтләринә, һәм дә планлашдырма-структур әләмәтләринә көрә Бакы шәһәринин дүнјада аналогу јохдур. Она көрә дә бурада әтраф мүһитин горунмасы мәсәләсинин һәлли хүсуси орижиналлығ тәләб едир. Архитектура-планлашдырма рајонларынын структуру һәлә там формалашмамышдыр вә мүасир шәһәрсалма тәләбләринә чаваб вермир. Шәһәрин тикилмиш әразиси әсәсән бош јерләр һесабына кенишләндирилир, јенидән-турма вә бәрпа үчүн ајрылмыш көһнә саһәләр тә'јинатына ујғун тикилмир вә јахуд зибиллијә чеврилир ки, бу да онсуз да ағыр олан еколожи шәраити даһа да кәркинләшдирир.

Бакы шәһәр агломерасијасы әразисиндә илк вахтлар нефти вәһши истисмар үсуллары илә чыхаран вә јалныз газанч күдәнләрин совет һакимијјәти илләриндә дә әввәлки дөврдән фәрғләнмәјән тәсәррүфатчылығы (даһа доғрусу тәсәррүфатсызлығы) торпагдан јалныз пај умуб, она гајғы көстәрмәјәнләрин ирадәсилә Абше-

рон торпаглары нефт көлмәчәләринә, чиркли су көл-
ләринә чеврилмишдир. Һал-һазырда белә көлләрн са-
йы Абшеронда 3 миндән чохдур.

Артыг Абшеронда торпағын чиркләнмәси бүтүн әра-
зи үчүн характерикдир. Онун бу Һала дүшмәсиндә нефт
сәнајеси илә јанашы дикәр сәнајә сәһәләринин, шәһәр-
салманын, канализасија вә су кәмәрләри шәбәкәсинин,
Абшерон каналынын, тикинти сәнајеси мүәссисәләри-
нин (хүсусән даш карханаларынын) дә күнаһы бөјүк-
дүр. Судан даим корлуг чәкән бир әразидә насаз су
кәмәрләриндән сызан су чиркаб сулары илә јашајыш
массивлари вә мәнтәгәләри әтрафында онларча көл-
ләр јаратмыш (Ганлыкөл вә б.), әрази батаглыға чев-
рилмишдир. Бүтүн бунларын нәтичәсидир ки, Һазыр-
да Абшеронда 38 мин гектардан артыг јарарсыз тор-
паг вардыр. Мәишәт зибилләри вә сәнајә мүәссисәлә-
риндә әмәлә көлән бәрк туллантылар да еколокијаға
бөјүк зијан вурур.

Бакы шәһәр агломерасијасында еколожи шәраити
јахшылашдырмаг үчүн ән вачиб тәдбирләрдән бири по-
зулмуш торпагларын рекултивасијасыдыр.

Бакы шәһәриндә вә онун әтрафында атмосфер Һа-
васы да сон дәрәчә чиркләнмишдир. Бу чиркләнмәнин
әсас мәнбәләри автомобил нәглијјаты (70%-дән чох),
һабелә нефт вә нефт-кимја мүәссисәләридир. Агломе-
расијаын јашајыш мәнтәгәләриндә тикилиләрн сых-
лығы, күчәләрин дарлығы үзүндән нәглијјатын һәрәкәт
сүр'әти олдугча ашағыдыр, күчә вә дөнкәләрин кәсишән
јерләриндә гојулмуш светофорлар нәглијјат васитәлә-
ринин тез-тез дајанмасына сәбәб олур. Нәтичәдә авто-
мобилләрин, хүсусилә шәһәрә мүхтәлиф өлкәләрдән јүк
кәтирән вә дизел јаначағы илә ишләјән иритоннажлы
јүк машынларынын боруларындан чыхан гара түстү
золаглары әтрафда нәфәс алмағы чәтинләшдирир. Шә-

Һәрин санитар вәзижәти дә сон дәрәчә пискәшмишдир. Хәзәр дәнизинин шәһәрәтрафы саһилләринин дә һәдсиз дәрәчәдә чиркләнмәси бөјүк тәшвиш доғуруп. Хәзәрин сәвијјәсинин хејли јүксәлмәси вә онун шәһәр тәсәррүфатына вурдуғу бөјүк мадди зәрәрлә бирликдә дәнизин чиркләнмәси әразидә әһалинин јашајыш шәраитини даһа бөһранлы едир, јај ајларында чимәрликләрдән белә истифадә етмәјә имкан вермир.

Бакы шәһәринин елми әсаслар үзрә инкишафыны тәмин етмәк вә онун бөјүмәсини низамламағ үчүн 1986-чы илдә тәсдиг олунмуш баш планынын һәјата кечирилмәсинә бөјүк үмидләр бәсләнирди. Сајча дөрдүнчү олан вә 2005-чи илә гәдәрки дөвр үчүн нәзәрдә тутулан бу баш планда мәнзил вә нәглијат проблеминин һәлл олунмасы, шәһәр мүһитинин хејли сағламлашдырылмасы, шәһәрин архитектура-планлашдырма структурунун тәкмилләшдирилмәси, јени шәһәр-пејкләрин јарадылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Мәсәлән, бу баш плана әсасән мәнзил тикинтиси Абшерон јарымадасынын ичәриләринә (Һөвсан, Әләт, Мәрдәкан-Дүбәнди, Забрәт, Хырдалан, Түркан) кечирилмәли, шәһәр һүдудларында исә Күнәшли, Ганлыкөл вә Бадамдар јашајыш масивләри салынмалыдыр.

Јени тикилиләрин 70%-ни 9—10, 5%-ни 5, галан 25%-ни исә 12, 14, 16 мәртәбәли биналар тәшкил етмәлидир. Баш планда 12,5 км-лик саһил зонасы сәнајә, нәглијат, коммунал вә с. объектләриндән тәмизләјиб, абадлашдырмағ вә шәһәр әһалисинә хидмәт кәстәрән ичтимәи-мәдәни зонаја чевирмәк, метро хәтләринин узунлуғуну 52 км-ә чатдырмагла онун әһәтә даирәсини хејли кенишләндирмәк, Хәзәрин шимал вә шимал-шәрг саһилләрини курорт зонасына чевирмәк нәзәрдә тутулмушдур. Баш плана көрә 2005-чи ил үчүн Бакы шәһәринин әһалиси 2,3 милјон нәфәрә чатмалыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, совет һакимијјәти дөврүндә тәртиб олунмуш бу баш планын һәјата кечәчәјинә үмид јохдур. Республикамызын мүстәгил дәвләт кими инкишафа башламасы, јени истеһсал мүнәсибәтләринә, базар игтисадијјатына кечид вә дикәр јени мејлләр шүбһәсиз Бақынын баш планында јени тәһһилләрә сәбәб олачагдыр. Лакин бу планда нәзәрдә тутуланларын чохуну һәјата кечирмәк мүмкүн олмаса да һеч олмаса онун мүтәрәгги чәһәтләринә риәјәт етмәк лазымдыр. Чох тәәсүфләр олсун ки, һазырда Бақы шәһәриндә шәһәрсалма саһәсиндә бөјүк һәрч-мәрчлик јаранмышдыр. Тичарәтин олибераллашдырылмасы нәтичәсиндә шәһәрин һәр јерини бүрүмүш јөндәмсиз дүканалар, азад саһибкарлығын низамсыз формалашмасы бу проблемләри даһа да кәркинләшдирмишдир. Бөјүк гачғынлар ордусунун шәһәрдә вә онун әтрафында мәсқуллашмасы, фәрди мәнзил вә бағ тикинтисинин нәзәрәтсиз кенишләндирилмәси шәһәрсалмада әмәлли-башлы позғунлуг јаратмышдыр. Кәскин антисанитарија вә епидемиоложи шәраитдә Бақы шәһәринин пайтахт сымасы тамамилә јох олмушдур. О, нәһәнк шәһәрдән чох саһибсиз бир әјаләт мәркәзинә чеврилмишдир. Тәмизлик бахымындан рајон мәркәзләринин чоху һазырда Бақыдан гат-гат јахшы вәзијјәтдәдир.

Мүстәгил Азәрбајҗан Республикасы һөкүмәти Бақы шәһәринин теезликлә пайтахт статусу һаггында ганун гәбул етмәли вә јаранмыш вәзијјәти јахшылашдырмаг үчүн тәҗили тәдбирләр кәрмәлидир. Әкс һалда бураһылмыш сәһвләри дүзәлтмәк чох чәтин олачагдыр. Шәһәрин јени игтисади, сијаси вә сәсиал тәләбләр бахымындан мүасир тәләбләрә чаваб верән јени баш планы ишләниб һазырланмалы вә пайтахтын кәләчәк инкишаф истигамәтләри бу план әсасында тәнзим олунмалыдыр. Бу саһәдә ләнкимәк вә јаранмыш һәрчмәрчлијин давам етмәсинә јол вермәк, бураһылан сәһвләрин дүзәл-

дилмәсиндә эләвә проблемләр јарадачагдыр,

Бақы шәһәринин «кичик гардашы» рәмзи ады алтында јараныб инкишаф едән Сумгајыт шәһәринин бөјүмәсинин өз фәрди, һәмчинин Бақы шәһәри агломерасијасынын тәркиб һиссәси олмаг бахымындан агломерасија үчүн үмуми олан тәнзимләмә проблемләри вардыр. Бу проблемләр мүасир шәһәрсалмадакы бурахылмыш чидди нөгсанлар нәтичәсиндә үст-үстә галаныб чохалмышдыр. Фикирләширсән ки, нечә ола биләр ки, тәзә салынмыш бир шәһәрдә бу гәдәр проблем мејдана чыхсын. Ахы, Сумгајыт көһнә шәһәрләр кими там плансыз вә нечә кәлди тикилмәјиб. Бу мүасир шәһәрин лајиһәсини нечә-нечә институт һазырлајыб. Мәсәлә бурасындадыр ки, Сумгајытын тикинтисинә лап әввәлдән комплекс шәкилдә јанашмајыблар. Шәһәрдә сәнаје мүәссисәләри тикинтиси јүксәк сүрәтлә кедиб, анчаг шәһәрсалма јарытмаз сәвијјәдә апарылыб, социал-мәдәни саһәјә вә мәнзил тикинтисинин инкишафына лазыми гајғы көстәрилмәјиб. Һазырда Сумгајыт кечмиш иттифагын ејни типли шәһәрләринин социал-мәдәни сәвијјәсиндән чох-чох ашағыдыр. Јени салынмыш микројајонларда социал объектләр јох дәрәчәсиндәдир. Отуз минәдәк адам сәнаје мүәссисәләри јахынлығында салынмыш «Нахалстрој» дејилән кечәгондуларда, кәскин антисанитарија шәраитиндә јашајыр, он минләрлә шәһәр сакини илләрлә мәнзил нөвбәсиндә дурмушлар. Һазырда мәнзил тикинтисинин азалмасы нәтичәсиндә бу проблем даһа да кәскинләшмишдир. Шәһәрдә јерләшдирилмиш 90 минлик гачгынлар ордусу вәзијјәти даһа да ағырлашдырмышдыр.

Мәлумдур ки, Сумгајыт шәһәри әввәлчә 80 мин әһали үчүн нәзәрдә тутулубмуш. Сәнаје мүәссисәләринин дә, шәһәрин дә јери дүзкүн сечилиб. Она ујғун да хидмәт саһәләри јарадылыб. Шәһәрдә сәнаје зонасыны јашајыш мәһәлләләриндән ајыран јашыл золаг ајырма-

лыжмыш, лакин салынмајыб. Јени шәһәрин бүтүн су көмәрләри дә, санитария тәдбирләри дә, истилик шәбкәләри дә, мәдәнијјәт, сәһијјә, идман, мәишәт, иашә вә тичарәт очаглары да 80 мин сакин үчүн һесабланыб-мыш.

Лакин шәһәрин бүтүн проблемләри ондан башлајыб ки, Сумгајытын лајиһәчиләри узагкөрән олмајыблар. Сонралар Сумгајытда јени-јени ири мүәссисәләр тикилиб вә онларын инкишафына кифајәт гәдәр диггәтләјанашыблар, лакин мүасир шәһәрсалма мәсәләси унутулуб. Сәнајенин миғјасы артдыгча тәбии олараг шәһәр әһалиси дә артыб әввәлчә 120 мин, сонра 160 мин, нәһајәт 300 мин нәфәри кечиб. Һәм дә шәһәр сонралар дүзкүн олмајан баш план әсасында планлашдырылыб. Илкин лајиһәдән хејли узаглашыблар. Шәраити дүзкүн өјрәнмәдикләринә көрә јени лајиһәчиләр дә нәзәри чәһәтдән сәһвә јол верибләр. Нәтичәдә планлы плансызлыг әмәлә кәлиб. Шәһәр гәрбдән шәрғә доғру 17—18 км узаныб ки, бу да илк нөвбәдә нәглијјатда вә су тәһһизатында чәтинлијә сәбәб олуб. Кечмиш ССРИ-нин бир чох шәһәрләриндә тәтбиг олунан лајиһәләрин Сумгајытын јерли шәраитинә бир тәһәр ујғунлашдырылыб һәјата кечирилмәси шәһәрин архитектурасында бир јекнәсәглик јаратмышдыр. Микрорајонларын чохунда биналарын дүзүлүшүндә әчајиб бир гармагарышыглыг әмәлә кәлмишдир. Биналар һәм дә лајиһәләшдирилдији шәкилдә тикилә билмир. Евтикмә комбинатлары лајиһәдә чәкилмиш һиссәләри бурахмадыгларындан биналарда «садәләшмәләр» апарылыр, күнч-буаглары, башга бәр-бәзәкләри тәзәдән дүзәлдилир. Бу да үслуб гарышыглығына кәтириб чыхарыр. Она көрә дә шәһәрин биткин композисијасы јохдур. Һәтта баш планда белә шәһәрин ичтимаи мәркәзини тәјјин етмәк чәтиндир. Сумгајыт шәһәри Хәзәр дәнизи

саһилиндә салынса да онун архитектура ансамблы дөнизлә аз әләгәләндирилиб.

Јаранмыш вәзијјәтдән чыхмағ үчүн Сумгајыт шәһәринин дә јени баш планыны ишләјиб һазырламағ ла-зымдыр. Бундан өтрү илк нөвбәдә шәһәрин өз лајиһә идарәси олмалыдыр ки, шәһәр архитектура әләбахым-лығындан гуртарсын. Јени баш планда шәһәрин чәмиј-јәтин мүасир инкишаф мејлләринә ујғун баш верәчәк дәјишликликәр нәзәрдә тутулса вә шәһәрин сәнајә по-тенсиалынын инкишафы илә әһалинин сајы, онун социал еһтијачлары бир-биринә ујғунлашдырылса, чох кәс-кин еколожи шәраит сағламлашдырылса Сумгајыт шә-һәри республикамызын мәдәнијјәт, елм вә маариф мәр-кәзләриндән биринә чевриләр.

Азәрбајҗан Республикасынын гәрб зонасында инки-шаф етмиш кәнд тәсәррүфаты зонасында јерләшән вә чох әлверишли нәглијјәт-игтисади мөвгејә малик олан Кәнчә шәһәри артығ өз инкишафынын јеткин сәвијјә-синә чатмағдадыр. Узун мүддәт Кәнчә шәһәринин ин-кишаф темпи зәиф олмушдур, һалбуки Азәрбајҗан Республикасынын өз мәһсулдар гүввәләринин әрази тәшкилини даһа сәмәрәли тәнзимләмәк үчүн Бақы илә јанашы икинчи бир нәһәнк мәркәзә дә еһтијачы вар-дыр.

Кәнчә шәһәринин сүр'әтлә инкишафы республика-нын бүтүн гәрб, гисмән дә мәркәз бөлкәләринин игти-сади вә социал инкишафы үчүн мүһүм стимулду. Һа-зырда мәһз Кәнчә республикамызын јени мүтәрәгги сә-најә саһәләринин јарадылдығы мәркәзә чеврилмәли-дир. Шәһәрин игтисади-моғрафи мөвгејиндән, јахын әт-рафларынын хаммалындан, мөвчуд сәнајә потенциалындан, әмәк еһтијатларындан вә истеһсал инфраструкту-рундан сәмәрәли истифадә әсасында даһа бөјүк игти-сади фајда әлдә етмәк олар. Одур ки, Кәнчә шәһәри-

нин перспектив инкишафыны дәвләт тәрәфиндән игти-
сади механизмләрлә тәнзимләмәклә, онун бөјүмәсинә
һеч бир мөһдудийәт ғојулмамалыдыр. Бизчә Кәнчә шә-
һәри әһалисинин оптимал сајыны 500—600 мин нәфәр
һәддиндә тәнзимләмәк лазымдыр. Шәһәрин әтраф мү-
һитини сағламлашдырмағ, онун тикилмәси просесиндә
Бакы вә Сумгајыт шәһәрләриндә јол верилмиш шәһәр-
салма нөгсанларына гәтијјән јол вермәк олмаз. Ча-
лышмағ лазымдыр ки, шәһәр үчүн ајрылан торпағ са-
һәләриндән максимум сәмәрәли истифадә олунсун, ахы
шәһәрәтрафы мүнбит торпағлар әһалини кәнд тәсәр-
рүфаты мөһсуллары илә тә'мин етмәкдә бөјүк рол ој-
најырлар. Бу бахымдан Кәнчә шәһәриндә тәзә салын-
мыш «Јени Кәнчә» јашајыш мәссиви тәғдирә лајигдир.

6295580123788

6575996921790

МҮНДЭРИЧАТ

Кириш	3
Өн сөз	6

I Фэсил. **Азербайжан Республикасы шәһэрлэринин чографи инкишаф имканлары вэ эсас инкишаф мэрһэлэлэри.**

1. 1. Тэбин имканлар	10
1. 2. Сосиал-игтисади имканлар	21
1. 3. Азербайжан шәһэрлэринин эсас инкишаф мэрһэлэлэри	28

II Фэсил. **Шәһэрлэр системинин мүасир эрази тәшкили.**

2. 1. Шәһэр мәскәнләриндә демографик вэзижет	50
2. 2. Азербайжан Республикасы шәһэр мәскәнлэринин ваһид системинин формалашмасы	59
2. 3. Шәһэр типли гәсәбэлэр	72
2. 4. Регионал шәһэрлэрин јаранмасы вэ инкишафы	81
2. 5. Шәһэр агломерасијалары	113
2. 6. Шәһэрлэрин тәснифаты	131

III Фэсил. **Азербайжан шәһэрлэринин инкишафынын тәнзим олунмасы мәсэлэлэри.**

3. 1. Кичик вэ орта шәһэрлэрин инкишафы вэ тәнзимләнмәси	147
3. 2. Бөјүк шәһэрлэрин инкишафы вэ бөјүмәсинин тәнзим олунмасы мәсэлэлэри	161

Вүс'әт Әфәндијев
Шаһвар Дәмиргәјәев

Азәрбајҗан Республикасынын шәһәрләринин
инкишафынын чоғрафи мәсәләләри
«Ничат» нәшријаты

Ба к ы — 1995

Мәтбәәнин директору **Фәтәли Фәтәлијев**
Н а ш и р: **Рәһимаға Имамәлијев**
Классик ирс шө'бәсинин мүдири **Валидә Имамәлијева**
Истеһсалат шө'бәсинин мүдири **Зүмрүд Ағајева**
Техники редактору **Нисә Нағыјева**
Корректору **Тоғрул Рәһимоглу**

Жығылмаға верилиб 20. 10. 94. Чапа имзаланыб 29. 01. 95.
Форматы 70×108 ¹/₃₂. Офсет чап үсулу. Шәрти чап
вәрәги 11,5. Учот-нәшр. вәрәги 11,0. Сифариш 136.
Тиражы 1300. Мүгавилә гијмәти илә.
«Ничат» нәшријјаты, Бақы, Бөјүк дәннз күч., 41.
3 №-ли Бақы Китаб Мәтбәәси. Бақы, Ә. Тағызаде
күчәси, 4.